Colleccion Antòni Nogués
de versions en aranés

9

ES MISERABLES

(part 2/5)

Cosette

Victor Hugo

Colleccion Antòni Nogués

de

versions en aranés

ES MISERABLES

(part 2/5)

Cosette

Victor Hugo

Colleccion Antòni Nogués
de
versions en aranés

Numèro 9 dera colleccion

Seteme de 2019

PRESENTACION

Antòni Nogués ei ua persona remirabla. Neishut en Torrent de Cinca (Òsca), eth 24 de seteme de 1943 obtenguec era Licenciatura en Medecina e Cirurgia, pera Universitat de Barcelona e de Doctor en Medecina pera Universitat de Lhèida. Ei especialista en Microbiologia Clinica. Era sua vida professionau a virat ath torn dera medecina. A estat Mètge Intèrn deth Servici de Pediatria der Espitau deth Mar de Barcelona (1973-75), Mètge Resident de Microbiologia der Espitau de Bellvitge (1976-78), Cap dera Seccion de Microbiologia der Espitau Universitari Arnau de Vilanova de Lheida (1979-2011) e Membre deth Grop de recèrca en Patologia Infecciosa der IRB (Institut de Recèrca Biomedica) de Lhèida. Tanben a exercit de Professor Associat dera Facultat de Medecina de Lhèida (1979-2010).

Era sua afección per aranés comencèc pòc abans de jubilar-se. Eth madeish explique que «*iniciaums, per pur curiosèr de conéisher ua lengua que se parlaue près des nòstes tèrres. Ara prumeria me calec estudiar peth mèn compde, pr'amor que non i auie "quòrum" entà hèr es corsi d'aranés ena UdL. Comencè damb eth " Cors d'Aranés", editat peth Conselh Generau, eth "Petit Diccionari" de Frederic Vergés, es "Vèrbs Conjugadi" e era "Gramatica Aranesa" d'Aitor Carrera*».

En 2011 se podec matricular e hèr es corsi des diuèrsi nivèus d'aranés ena UdL. Se liegec tot çò que s'auie publicat en aranés, e, «*ua causa que me choquèc fòrça siguec eth hèt de veir que fòrça paraules araneses, tanben se trapauen ena varianta deth catalan que se parlaue en mèn pòble (Franja de Ponent), p. e. andocien, sarabat, entà, ensolamar, amorrar en solèr, acochar, badina, etc, etc. qu'èren paraules que sonque les coneishia deth mèn pòble e jamès les auia entenut en d'auti pòbles catalans der entorn. Aquerò siguec un impacte important que me possèc definitivament en estudi der aranés*».

Auec ua atraccion pera revirada de libres e coma Antòni explique, siguec ua causa cojonturau: «*Ua des activitats en estudi der aranés èren es redaccions. Qu'ei ua activitat fòrça interessanta que te permet exprimir en aranés aquerò que vòs racondar. Mès entad aquerò te cau endonviar ua istòria, auer, per tant, imaginación, e estar-te bèth temps pensant çò que vòs díder. Un dia, de pòca imaginación entà endonviar fantasies, agarrè eth prològ d'un libre qu'auia sus era taula e l'arrevirè. E me n'encuedè de qué aquerò complie eth prètzèth d'exprimir causes en aranés, sense auer de dedicar eth temps en endonviar istorietes. E atau comencèc tot. Es prumèrs libres arreviradi èren es qu'auia a man ena mia estatgèra. Era lectura en aranés de çò qu'auia arrevirat me provoquèc ua satisfacción enòrma. Aguest gòi qu'ère pro entà hèr-me a seguir en aguesta activitat. Un dia decidí manar un petit libre ath responsable deth Servici de Politica Lingüística dera Val d'Aran, eth Sr. Jusèp Loís Sans damb fòrça pòur, plan, donques que non n'èra bric segur dera qualitat deth mèn trabalh. Mès era*

responsa que recebí siguec tant encoratjadora que, a compdar d'aqueth moment, decidí tier ues ores ath dia a arrevirar òbres ar aranés».

E Antòni Nogues non parèc de hèr traduccions, damb ua qualitat que milhore de dia en dia e que se pòt perfectament méter ath cant dera major part des boni trabalhs que se vien hènt des de diuèrsi sectors der emplec dera lengua. Antòni ei un scientific que met es metòdes de sciéncia ath servici dera traduccion. Eth sòn trabalh compde ja en aguesti moments damb mès de sèt mil pagines traduïdes. E pera qualitat deth sòn trabalh e ena volontat de meter-les a disposicion dera societat, damb era intencion de hèr-lo util, e de conservar aguest preciós legat auem convengut damb eth Sr. Nogues que de totes es sues traduccions, des dera *Acadèmia aranesa dera lengua occitana* ne haram ua difusion a trauès dera pagina web entà facilitar-ne er accés de toti. Enes pròxims mesi, ath delà der 1 de gèr de 2019, cada prumèr de mes penjaram un libre traduït per Antòni Nogués, enquia que siguen toti difosi. Es libres en aranés, objècte d'aguest acòrd son:

Guerra e patz de Lev Nicolàievic Tolstoi
Anna Karenina de Lev Nicolàievic Tolstoi,
Eth Latzèret de Tormes,
Es Frairs Karamazov de Fiódor M. Dostoievski,
Eth Buscon de Francisco de Quevedo,
Era Gitaneta de Miguel de Cervantes,
Era illustra serventa de Miguel de Cervantes,
Condes de Hans Chistian Andersen,
Es aventures de Tom Sawyer de Mark Twain,
Eth gelós extremenh de Miguel de Cervantes,
Eth licenciat Vidriera de Miguel de Cervantes,
Rinconete e Cortadilho de Miguel de Cervantes,
Crim e Castig de Fiódor M. Dostoievski,
Es Miserables de Victor Hugo

En 2017 era Acadèmia publiquèc, ena colleccion «modèls de tèxtes», **Eth mercadèr de Venècia**, de Shakespeare, traduït per Antòni Nogués.

E se quauquarrés, bèth lector, a era volontat de auer-ne ua còpia en papèr, o de disposar de bèra part, de bèra òbra, entà un ahèr posterior, d'aguest extraordinari trabalh, pòt meter-se en contacte damb aguesta Acadèmia.

Aguest ei eth camin der oferiment deth sòn trabalh ara societat qu'a trobat Antòni Nogués. *«Es jubiladi qu'an er auantatge de poder hèr, lèu tostemps, çò que vòlen e les agrade mès. Plan, donc, entà jo, eth hèt d'arrevirar, çò que liegi, ar aranés, qu'ei un gòi impagable».*

Jusèp Loís Sans Socasau
President der Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia aranesa dera lengua occitana
(Gèr de 2019)

PRESENTACION

Es Miserables ei ua òbra de reflexion, de transmission de valors moraus, d'analisi dera societat, de consideracion dera istòria, de valoracion des hèts sociaus, deth patriotisme, dera guèrra, dera conquesta….

Aguesta traduccion ei **"ua òbra en camin"** e per açò mos i trobaram anotacions qu'indiquen eth besonh d'ua reflexion mès detalhada. Ac vedem en determinacions com eth nòm d'un parelh de poblacions qu'eth traductor non definís. Era poblacion de "Digne" ei traduïda per "D..." e era de "Montreuil-sur-mer", que deisharà coma "M… ara vòra deth M…", indicant ua possibla solucion, mès sense préner ua determinacion definitiva. Per contra s'a determinat per acceptar es originaris Brignolles (nòm pròpri), Bienvenú (nòm de persona),... Ua correccion der autor (e ua segona e tercera…), o de bèra auta persona (que completèsse aguest trabalh) aportarien aguesta e d'autes orientacions que darien ara òbra eth sòn acabament e ua coeréncia en aguestes denominacions.

Podem detectar bères opcions preses que son influéncia deth catalan e qu'an es sues genuïnitats pròpries en aranés. Açò ei absolutament naturau e forme part d'ua lengua, damb ua varianta que se botge entre tres o quate (o cinc) influéncies fronterères. Non ei rare que trobegam formes aragoneses, o franceses. E non auem de trobar rare era existéncia de formes catalanes e mens encara se suposam qu'er aranés non ei forma de centralitat gascona, senon mès lèu de fòrtes influéncies catalanes e languedocianes.

Era denominacion dera ora, que Nogués hè, non correspon ara forma tradicionau aranesa. Ditz que *"Londeman, aumens dus quarts d'ora abans que hèsse dia, Thenardier, seigut ath cant d'ua taula ena sala"*. Era realizacion des ores en aranés non se correspon damb era des "*quarts*" catalans. En aranés ei "*mieja ora*". E era sonanta "*esquera*" de fòrça extension en aranés a estat susbtituïda en aguesta traduccion pera catalana e languedociana "e*squelha*". O er emplec de "*sirventa*", "*Coma sirventa auien ara senhora Magloire...*" qu'ei absolutament corrècta però que cau auer en compde era existéncia dera mès pròpria, mès generalizada "*mossa*". O er "*om*" que Nogués dèishe coma "*olm*" "*...qu'eth vent crepuscular arrinque des olms es sues darrères huelhes auriòles*", o...

E totun podem analizar se qu'a hèt damb era paraula "*arrianglo*", que Nogués a mantengut coma "*voltor*", "*Ère en realitat un volto*r"… Dilhèu podem pensar qu'açò poderie considerar-se ua error. E non ei ben ben atau. Ei era opcion personau de quauquarres que seguís un procés determinat, un protocol qu'a comprovat e que li foncione. "*Arrianglo*" ei ua paraula socializada enes darrèrs tempsi e tot e èster fòrça estenuda non a ua generalizacion ena istòria. Ditz Coromines que "*Al voltor li diuen "agla blanca", altres "agla perdiguèra" , altres "aguilòt", altres "arrianglo". La qüestió es complica un poc més tenint en compte que en lloc d' "arrianglo" hi ha formes sense la seva terminació "arrian" a Bausen i Canejan… que continua més enllà, a la vall de Ouelh, a St. Mamet de Luishon i a Melles… La gran i heterogènia barreja es compren millor tenint en compte que són molts els qui ignoren tot nom*

(almenys indígena) del voltor" . Ena Val d'Aran tanben s'i a emplegat *"votet" e "astoret"* entà designar aguest animal. Deuant d'ua tala confosion e dispersion deuant dera actuau generalizacion d'un "*arrianglo*" pòc coneishut enes nivèus populars dera lengua, er emplec de "*voltor*", catalan e languedocian, a d'èster considerat ua opcion fòrça rasonabla.

Nogués emplegue "*arquevesque*" e "*arquebisbe*". S'es ortodoxes deth sistèma dera traduccion aconselhen de referir-se tostemp a ua soleta forma, en aguest cas cau rebrembar que "*arquebisbe*" respon ara forma anciana, emplegada ena edat mieja, susbtituïda damb eth temps pera afrancesada "*arquevesque"* e qu'era existéncia des dues formes ena socializacion der occitan ei ua realitat. E totun, era aparicion dera forma "*arquebisbe"* en bèra ocasión, mos cride era atencion, ja que majoritariament emplegue era forma "*avesque*" .

Mos atrè era nòsta atencion er emplec de formes socializades enes darrèrs ans que non gaudissen d'ua justificacion diacronica. Son formes que non s'empleguèren tradicionaument, però qu'er emplec important des darrèrs tempsi a convertit en quasi normatiu e a hèt que persones qu'an accedit ara lengua enes darrèrs tempsi, coma ei eth cas de Nogués, an incorporat ath sòn vocabulari. Metegam per exemple er huger dera forma "des de" en tot emplegar "dempús". Ditz eth traductor "*...qu'ocupaue aguesta sedença dempús 1806.*" Era forma socializada ena oralitat ditz "*qu'ocupaue aguesta sedença des de 1806"*. Aqueth "*dempús*" poderie auer influéncies franceses excessives e convertís en un aspècte rare es expressions que resulten dificiles entà un emplegaire orau d'aranés: "*dempús un prat a on se quilhauen modelhons...; dempús un barratge plen de husta de construccion damb pilèrs de socs...; dempús ua longa tàpia baisha, tota esbauçada, damb ua porteta nera e endolada...; dempús, fin finau, en çò demès desèrt, un orrible e carcavielh edifici,...*" Un exces de "*dempús",* en detriment deth *"des de"*que non forme part dera lengua abituau, un forçament que hè artificiosa ara lengua. Ei producte d'aguest temps de normativizacions diuèrses.

Aguesta situacion se produís tanben damb er emplec der advèrbi "*abantes*". Aguest mot a neishut enes darrèrs ans coma ua invencion, un producte de "*abans + antes*", deuant dera generalizacion dera castelhana "*antes*". "*Abantes*" a gaudit d'ua difusion molt generalizada enes darrèrs trenta ans e d'ua defensa importanta des emplegaires e des qu'apruprètz s'ocupauen de hèr ua normativa e de transmeter-la. Aguest producte artificial qu'apareish coma un monstre entà substituïr ara genuïna *"abans"*, ja siguec ensajat entath catalan ena prumèra mitat deth segle XX e siguec fortament criticat per expèrts, coma Coromines. Tot e qu'en aranés a auut ua acceptacion importanta semble qu'enes darrèrs tempsi se recupère era genuïna "abans".

Non son errors deth traductor, son interpretacions e actuacions coordinades en un procés determinat que responen a un temps e a ues circonstàncies e en tot cas "*... eth sacrifici que mos amie entar error, non dèishe d'èster un sacrifici. Cuélher coma déuer un error austèr ei ua enganha qu'alende granesa.*" Era granesa de Jean Valjean, de Cosette… d'aguesta traduccion.

Jusèp Loís Sans Socasau
President der Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia aranesa dera lengua occitana

ES MISERABLES

Victor Hugo

Dusau part
Cosette

Libre prumèr: Waterloo.

I.- Çò que se trape en vier de Nivelles.

En un polit maitin deth mes de mai der an 1861, un viatjaire (precisaments eth que referís aguesta istòria) venguie de Nivelles e se dirigie entà Era Hulpe. Anaue a pè. Caminaue entre dues hilères d'arbes, per ua carretèra ampla e empeirada, ondulant per ticolets qu'a viatges lhèuen eth camin e a viatges lo dèishen quèir, en tot formar pujades e baishades enòrmes. Que ja auie passat Lillois e Bois-Seigneur-Isaac; entà cogant vedie eth campanau de lausa de Braine l'Alleud, qu'a era forma d'un veire capenjós; auie deishat ath darrèr un monte arbrat; e en angle d'un camin de trauèssa, ath costat d'ua sòrta d'estaca querada peth temps, qu'en era i auie aguesta inscripcion: *Anciana Barralha num. 4*, se n'auie encuedat d'ua tauèrna qu'auie ena façada era seguenta aficha: *As quate vents Echabeau, cafè de particular.*

Miei quart de lèga mès enlà d'aguesta tauèrna, arribèc en centre d'ua petita val a on era aigua passe per dejós d'un arc hèt en tèrraplen deth camin. Eth nhòc d'escassi arbes, encara que fòrça verds, que capere era val per un costat dera carretèra, s'escampilhe per aute enes prats, e seguís damb gràcia e coma en desòrdre entà Braine d'Alleu.

Aquiu, ena dreta e ath cant deth camin, i auie ua aubèrja, ua carreta de quate arròdes dauant dera pòrta, un gran hèish d'estaques, un arair, un pilèr d'arrames seques près d'un bartàs viu, caudea que humejaue en ua sòrta de quadre hèt en solèr, e ua escala apuada en un cubèrt qu'es sues parets èren de palha. Ua joena hotjaue en un camp a on s'agitaue ath vent un gran pannèu auriolenc, probablaments era anóncia de bèth espectacle deth temps de hèira.

En angle dera aubèrja, e ath costat d'ua lacuna a on nadauen uns quants lits, i auie un caminòu mau empeirat que despareishie entre eth matarràs. Eth viatjaire entrèc en eth.

Ath cap d'uns cent passi dempús d'auer seguit era direccion d'ua tàpia deth sègle XV, qu'acabaue en un mur bastit damb malons, plaçadi es uns contra es auti, se trapèc dauant d'ua pòrta grana, cintrada, damb ua ringlèra de pèires dretes, deth grèu estil de Loís XIV, e ornada enes costats damb

dus midalhons plans. Ua façada sevèra senhorejaue aguesta pòrta; ua paret perpendiculara ara façada lèu la tocaue e la costejaue damb un brusc angle rècte. En prat, e dauant dera pòrta i auie tres arrastèths, qu'ath sòn trauèrs possauen barrejades totes es flors de mai. Era pòrta qu'ère barrada damb dues huelhes espatracades, ornades damb un picapòrt vielh e rolhat.

Eth solei qu'ère magnific; es arrames auien aguesta doça estrementida deth florit mes, que semble vier des nins, mès encara que deth vent. Un auderèth, solide encamardat, aumplie er aire damb es sòns triolets d'un arbe frondós estant.

Eth viatjaire s'inclinèc e examinèc ena pèira dera quèrra, en extrèm inferior deth costat quèr dera pòrta ua excavacion ampla e redona, semblabla ar alveòl d'ua esfèra. En aqueth moment se dauric era pòrta e gessec ua campanharda.

Reparèc en viatjaire e observèc çò que guardaue.

- Aquerò qu'ac a hèt ua bala francesa, li didec.

E higec:

- Çò que vedetz aquiu naut ena pòrta, ath cant deth clau, qu'ei un trauc de bala de canon, que non podec trauessar era husta.
- Com se cride aguest lòc?, preguntèc eth viatjaire.
- Hougomont, didec era campanharda.

Eth viatjaire s'incorporèc, hec quauqui passi, e venguec a guardar peth dessús deth bartàs. Vedec en orizon, a trauèrs des arbes, ua sòrta de ticolet, e en aguest ticolet ua causa que de luenh se retiraue a un leon.

Qu'ère en camp de batalha de Waterloo.

II.- Hougomont.

Hougomont qu'ère un lòc funèbre; eth principi der obstacle, era prumèra resisténcia que trapèc en Waterloo aguest gran boscassièr d'Euròpa que cridauen Napoleon; eth prumèr nud jos eth talh dera sua destrau.

Qu'ère un castèth; ja non ei senon ua casa de pagès. Hougomont entar antiquari qu'ei *Hugomons*. Aguesta residéncia siguec bastida per Hugo, senhor de Somerel, eth madeish que dotèc era siesau capelhania dera abadia de Villers.

Eth viatjaire possèc era pòrta, estramunquèc, en passar jos eth portau, damb ua veitura vielha e entrèc en pati.

Çò de prumèr que cridèc era sua atencion siguec ua pòrta deth sègle XVI; simulant eth uelh d'un pònt, e tot deishat d'anar ath sòn entorn. Er aspècte monumentau que nèish fòrça cops des pardies. Près d'aguesta pòrta que n'a ua auta damb claus deth temps d'Enric IV, en tot deishar veir es arbes d'un uart. Ath cant d'aguesta pòrta i a un horat entàs hiems, pales e shades, quauqui carriòts, un potz damb era sua husta e un torn de hèr, un polin que saute, un piòc que hè era arròda, ua capèra coronada per un petit campanau, un perièr en flor e en trelha, emparat ena paret dera capèra; tau ei eth pati qu'era sua conquista siguec un sòmi de Napoleon. S'auesse pogut cuélher aguest cornèr de tèrra, que l'aurie balhat dilhèu eth mon. Es garies lhèuen eth povàs damb eth sòn bec. S'enten un idòl; qu'ei eth gosset que mòstre es dents e qu'a remplaçat as anglesi.

Es anglesi que sigueren aciu admirables: Es quate companhies des gardes de Cooke heren aciu cara, pendent sèt ores, ar acarniment d'ua armada.

Hougomont, vist en mapa en plan geometric, en tot includir es tancats e es edificis, presente ua sòrta de rectangle irregular que d'eth s'aurie estropiat un angle. En lòc d'aguest angle se trapaue era porta meridionau, sauvada per aquera paret que la fusilhe a boca de canon. Hougomont qu'a dues pòrtes: era pòrta meridionau, qu'ei era deth castèth, e era pòrta septentrionau, qu'ei era dera bòrda. Napoleon manèc contra Hougomont ath sòn frair Jeronim; es divisions Guilleminot, Foy e Bachelu tumèren contra aquiu; lèu tot eth còs de Reille siguec manat entad aguest punt, mès en vaganaut, e enquia es bales de Kellermann s'agotèren en aqueri murs eroïcs. Que les costèc fòrça trabalh ara brigada Baudin forçar era entrada peth nòrd; e era brigada Soye non hec senon començar a cuelher-lo peth

sud, mès sense artenhè'c. Eth pati qu'ei limitat peth sud pes edifics dera bòrda. Un tròç dera pòrta deth nòrd, trincada pes francesi, penge dera paret, e ei compausada de quate hustes clauades e dues trauèsses a on se distinguissen es tarrabastalhs der atac.

Era pòrta septentrionau, forçada pes francesi, e que l'an botat ua pèça entà remplaçar eth tròç que penge dera paret, se miei daurís en aute costat deth pati; qu'ei bracada en quadre en un mur de pèira, per dejós, e de malons, per dessús, que barre eth pati pera part deth nòrd. Qu'ei ua simpla pòrta de carrèr coma es qu'existissen en totes es bòrdes compausada de dues ample huelhes, hètes de hustes rustiques: en aute costat son es prats. Aguesta entrada que siguec disputada furiosaments. Fòrça temps dempús, se vedien encara ena part de naut dera pòrta un pilèr de tralhes de mans sagnoses. Aquiu siguec a on auciren a Bauduin.

En aguest pati i é, encara, eth tèrratrem deth combat, er orror qu'ei encara visible; era confusion e era revòuta generau, que s'an petrificat aquiu; aguest que viu, aqueth que morís; semble que siguec ager. Es murs agonizen, es pèires quèn, es henerecles criden, es traucs son herides, es arbes inclinadi e coma estrementidi, semble que hèn un esfòrç entà húger.

Aguest pati, en 1815, auie mès edificis qu'aué. Diuèrses òbres, esbauçades dempús, formauen, en eth, gessents, angles, esteles.

Es anglesi se protegiren aquiu, es francesi entrèren, mès que non poderen tier-se. Ath cant dera capèra existís encara, de pè, ua ala deth castèth, soletes pardies que rèsten dera casa de Hougomont. Eth castèth servic de tor, era capèra de fortificacion. Que i auec ua exterminacion generau. Es francesi, cosudi a trèts de pertot, de naut des graèrs, darrèr des parets, deth hons des tutes, per totes es hièstres, per toti es guardadèrs, per totes es henerecles des pèires, amassèren e se heren a vier hèishi d'arrames, e calèren huec as murs e as òmes; era mitralha qu'auec coma responsa ath huec.

Encara se ven ena ala esbauçada, a trauèrs des hièstres protegides damb barres de hèr, es quartos desmanteladi d'un còs d'edifici bastit damb malons; en aguesti quartos s'auie emboscat era garnison anglesa; era espirau dera escala, miei espatracada, der embaish enquiath tet, apareish coma er interior d'ua cauquilha hèta tròci. Era escala qu'auie dus trams; es anglesi assetjadi en era, e arremassadi enes gradons superiors, auien talhat

es inferiors, que consistien en amples lòses de pèira bluenca qu'aué formen un modelhon confús barrejat d'ortigues. Uns dètz gradons existissen encara encaishadi ena paret; en prumèr que i a gravat un trident. Aguesti gradons, inaccesibles, demoren encara solids en sòn encaish; era rèsta dera escala se semble a ua maishèra desdentada. Dus arbes seculars que i son encara; un que s'a secat, er aute qu'ei herit en pè e reverdís en abriu. Dempús 1815 qu'a començat a possar a trauèrs dera escala.

Ena capèra tanben i auec un gran masèl: çò d'interior, ja mès tranquil, que presente totun un aspècte estranh. Dempús aquera epòca que non s'a tornat a díder missa en era. Ça que la, s'a conservat er autar qu'ei de husta basta, sarrat a ua paret de pèira ruda. Quate parets emblanquides de caudea, ua pòrta dauant der autar, dues hiestretes cintrades, un gran crucific de husta sus era pòrta; peth dessús deth crucific ua lucana quarrada, caperada damb un hèish d'èrba seca, e en solèr un encastre vielh d'ua veirina, tot trincat; tau ei aguesta capèra. Ath costat der autar qu'ei clauada ua estatua de husta deth sègle XV, que represente a santa Anna; ua bala de canon se hec a vier et cap deth mainatge Jesús. Es francesi, senhors un moment dera capèra e deslotjadi dempús, la usclèren. Es ahlames aumpliren aqueth recinte, era capelha se convertit en horn, era pòrta s'usclèc, eth solèr s'usclèc tanben; eth Crist de husta non s'ahlamèc. Eth huec venguec a rosigar-li es pès, que d'eri non se ve senon es monhons enneridi, e dempús s'arturèc. Miracle, sivans es abitants deth país. Eth mainatge Jesús decapitat, que non auec era sòrt deth Crist.

Es parets son caperades d'inscripcions. Ath cant des pès deth Crist se lieg aguest nòm: *Henquinez*. Dempús aguesti auti: *Comde de Rei Màger, marqués e marquesa d'Almagro (Habana)*. Que i a nòms francesi damb admiracions, signes de colèra. En 1849 se tornèren a emblanquir es parets pr'amor d'esfaçar es escarnis que se dirigien mutuauments es nacions.

Ena pòrta d'aguesta capèra siguec recuelhut un cadavre qu'amiaue ua destrau ena man. Aguest cadavre ère eth deth sosloctenent Legros.

En gésser dera capèra, ena quèrra, se ve un pòtz. En aguest pati que n'a dus. Se pregunte: "Per qué non i a farrat ne carrèla en aguest potz?" " Per qué ja non se trè aigua d'eth?" "E per qué non se trè aigua?" "Perque ei plen d'esqueletes".

Eth darrèr que treiguec aigua d'aguest potz se cridaue Guilhèm Van Kylsom. Ère un campanhard que demoraue en castèth de Hougomont, qu'en eth ère jardinèr. Era sua familha li calec húger eth 18 de junh de 1815, e se n'anèc a amagar-se enes bòsqui.

Era sèuva qu'enròde era abadia de Villers siguec pendent fòrça dies e fòrça nets er asil d'aguestes maleroses poblacions escampilhades. Qu'encara n'auem tralhes, coma es troncs uscladi, que per eri se coneish eth lòc d'aqueri praubi campaments qu'es espauridi hugitius formèren ena espessor deth bòsc.

Guilhèm Van Kylsom s'estèc en Hougomont "entà sauvar eth castèth" e s'amaguèc en ua tuta, a on lo trapèren es anglesi. Lo treigueren deth sòn amagader a còps de sabre e l'obligueren a que les mestrèsse. Qu'auien set e Guilhem les daue de béuer. D'aguest potz se treiguie era aigua. Fòrça beueren aquiu per darrèr viatge. Aguest pòtz, a on beueren tanti mòrts, que li calie morir tanben.

Dempús dera accion s'esdeguèren a acogar es cadavres. Era mòrt qu'a ua manèra fòrça peculiara de perseguir ara victòria e hèr-se a vier, darrèr dera glòria, era pèsta. Eth tifus que va tostemp amassa damb era victòria. Eth potz ère prigond, e se hec d'eth un sepulcre en tot lançar-se ath sòn laguens tres cents mòrts, dilhèu massa precipitadaments. Èren mòrts toti? Era legenda ditz que non. Semble qu'eth dia a vier d'auer-les acogat, enteneren gésser deth potz fèbles e planhoses votzes que demanauen ajuda.

Aguest potz qu'ei isolat ath miei deth pati. Tres parets miei esbauçades, mitat malon, mitat pèira, replegades coma es huelhes d'un paravent, e simulant ua petita tor quarrada, l'entornègen per tres costats; er aute qu'ei dubèrt. Per aquiu se treiguie era aigua. Era paret deth centre a coma ua sòrta de lucana infòrme, dilhèu eth horat d'ua bala d'obús. Aguesta petita tor auie un tet, que solet ne rèste es bigues. Eth hustatge que sostenguie era paret dera dreta forme eth diboish d'ua crotz e en inclinar-se entath potz, era guardada se pèrd en un cilindre prigond, hèt de malons, a on regnen era escurina e es tenèbres. Era part baisha dera òbra, ar entorn deth pòtz, despareish entre es ortigues.

Aguest potz non a per grasa era ampla lausa que servís de devantau a toti es de Belgica. Ara lausa l'a substituit ua trauèssa, qu'en era s'emparen cinc o sies socs difòrmes de husta, nudosi e anquilosadi, que semblen grani

uassi. Que non i a ja ne farrat, ne cadia, ne carrèla; mès que sauve, encara, eth com a on se vessaue era aigua. Aquiu s'arremasse era aigua dera ploja, e de quan en quan vien a beuer-la es audèths dera sèuva vesia.

En aguestes pardies existís encara era casa dera bòrda, qu'ei abitada. Era pòrta d'aguesta casa da tath pati. Ath costat d'ua beròia placa de sarralha gotica que i a en aguesta pòrta, un picapòrt de hèr que servís entà picar. En moment de vier a cuélher aguest picapòrt eth lòctenent hannoverian Wilda, entà refugiar-se ena bòrda, un sapaire francés li talhèc era man d'un còp de destrau.

Era familha qu'ocupaue era casa qu'a coma pairin ar ancian jardinèr Van Kylsom, que moric hè ja fòrça temps. Ua hemna qu'amiaue tot eth peu blanc, mos didec: "Jo qu'èra aciu, auia tres ans. Era mia fraia màger auie pòur e ploraue. Mos heren a vier entàs bòsqui. Era mia mair m'amiaue en braça e de quan en quan calaue era aurelha sus eth solèr pr'amor d'escotar. Jo imitaua eth canon, e hèja: "bum, bum!"

Ua pòrta deth pati, tara quèrra, ja ac auem dit, daue tath uart.

Eth uart qu'ei terrible.

Ei dividit en tres parts, lèu poiríem díder en tres actes. Era prumèra part ei un jardin, era dusau eth uart e era tresau un bòsc. Aguestes tres parts qu'an ua tanca comuna; peth costat dera entrada que i a es edificis deth castèth e dera bòrda, ena quèrra un romegàs, ena dreta ua paret, e ath hons, ua auta paret. Era dera dreta qu'ei de malons e era deth hons de pèira. Prumèr s'entre en jardin que forme pala e ei plantat d'agrassionèrs, plen de vegetacion silvestra e barrat damb un pòst de pèira hargada damb balustres de doble grossor. Qu'ère un jardin senhoraiau, deth prumèr estil francés que precedic a Lenotre, e aué convertit en arrominguères e pardies. Es colomnes acaben en uns glòbs que semblen bales de pèira. Se pòden compdar encara quaranta tres balustres de pè, es autes son totes per tèrra. Lèu toti son grivelhadi pes bales dera fusilharia. En aguest jardin, mès baish qu'eth uart, siguec a on, en auer penetrat sies tiraires deth 1.0 de leugèrs, e, en non poder ja gésser, agarradi e caçadi coma ossi ena sua tuta, acceptèren eth combat contra dues companhies hannoverianes, que d'eres ua anaue armada damb carabines. Es de Hannover enrodauen es balustres e tirauen de naut estant. Es tiraires contestant de baish estant, sies contra dus

cents, en non auer ena sua valentia mès amagader qu'es agrassonèrs, s'estèren un quart d'ora a morir.

Se pugen quauqui gradons e dès eth jardin se passe entath uart, pròpiament dit. Aquiu, en quauques *toeses* quarrades moriren, en mens d'ua ora, mil cinc cent òmes. Eth mur semble lèu tornar a començar eth combat. Encara existissen aquiu es trenta ueit arquères dubèrtes pes anglesi en nautades irregulars. Dauant dera setzau i a dues hòsses angleses bastides de pèira de granit. Solet i a arquères en mur deth sud, donques qu'er atac principau venguie d'aquera part. Aguest mur qu'ei amagat exterioraments per un gran romegàs; es francesi arribèren, en tot creir que non auien de véncer mès obstacle qu'eth romegàs, lo trauessèren, mès que se trapèren en mur er obstacle e era emboscada, pr'amor que darrèr i èren es tropes angleses e es trenta ueit arquères que hègen huec ath còp; que siguec aquera ua vertadèra tormenta de bales e de mitralha; Aquiu acabèc era brigada de Soye. Atau comencèc Waterloo.

Ça que la, eth uart que siguec cuelhut. Non i auie escales, e es francesi pugèren damb es ungles. Se lutèc còs a còs jos es arbes. Tota era èrba qu'ère banhada de sang. Un batalhon de Nassau, compausat per sèt cents òmes, siguec exterminat aquiu. Era part exteriora deth mur, que contra èra se lancèren dues bataries de Kellermann, qu'ei grivelhada tota pera mitralha.

Eth uart se vestís de galà, coma quinsevolh aute, en mes de mai. Qu'a es sòns botons d'aur e es sues glandetes; era èrba qu'ei fòrça creishuda, e es shivaus des ahèrs agricòles pèishen aquera èrba; còrdes de crin entà secar era ròba son estacades d'arbe en arbe e hèn a baishar eth cap as caminaires, que tanben les cau tier compde, en caminar, de non méter eth pè enes horats des bohères. Ath miei dera èrba s'i trape un soc desarraïtzat, lançat per tèrra e verd encara. Eth major Blackman s'apuèc en eth entà morir. Ath pè d'un arbe gran, ath costat d'aguest, queiguec eth generau aleman Duplat, originari d'ua familha francesa, refugiada quan era revocacion der edicte de Nantes. Ath cant d'aguest arbe que i a un pomèr vielh e malautís, que l'an botat un bendatge de palha e tèrragila. Lèu toti es pomèrs quèn de vielhs. Que non n'a ne un de solet que non sigue traucat per ua bala de fusilh o de canon. En aguest uart abonden es troncs d'arbes secs. Es corbassi vòlen de rama en rama e ath hons i a un bòsc plen de violetes.

Bauduin mòrt, Foy herit; eth huec, eth mortalatge, eth masèl, un arriu de sang anglesa, de sang alemana e de sang francesa barrejades furiosaments, un pòtz plen de cadavres, eth regiment de Nassau e eth regiment de Brunswick destruidi, Duplat mòrt, Balckmann mòrt, era garda anglesa mutilada, vint batalhons francesi des quaranta deth còs de Reille, deimadi, tres mil òmes, solet enes pardies de Hougomont, guinhauetejadi, esgorjadi, fusilhadi, uscladi; e tot aquerò entà qu'un campanhard digue ath viatjaire: "Senhor, balhatz-me tres francs; se voletz vos explicarè era causa de Waterloo."

III.- Eth 18 de junh de 1815.

Tornem entà darrèr (qu'ei un des drets deth narrador) e placem-mos en an 1815 e autanplan un shinhau abantes dera epòca que comence era accion referida ena prumèra part d'aguest libre.

Se non auesse ploigut ena net deth 17 ath 18 de junh de 1815, er avier d'Euròpa qu'aurie cambiat. Quauques gotes d'aigua, mès o mens, heren quèir a Napoleon. Entà que Waterloo siguesse era fin d'Austerlitz, era Providéncia non auec besonh que d'un shinhau de ploja; e ua broma trauessant eth cèu en sentit contrari ara sason, siguec pro entar esbauçament deth mon.

Era batalha de Waterloo, e aquerò dèc a Blucher pro temps entà arribar, non podec començar senon tàs dotze e mieja deth maitin. Per qué? Perque era tèrra ère banhada. Li calec demorar que se sequèsse un shinhau entà que podesse manobrar era artilharia.

Napoleon ère oficiau d'artilharia e se ressentie d'aquerò. Toti es sòns plans de batalha qu'èren hèts entath projectil. Hèr convergir era artilharia sus un punt determinat, tau ère era sua clau de victòria. Tractaue era estratégia deth generau enemic coma ua ciutadèla e la batie de cara. Ablasigaue damb era mitralha eth punt mès fèble, atacaue e començaue es batalhes damb eth canon. En sòn gèni que i auie afustatge. Destrantalhar es quadres, polverizar es regiments, trincar es linhes, escampar e dispersar es masses, tot, entada eth, que consistie en aquerò; esbauçar, esbauçar, esbauçar tostemp, e encomanaue aguest prètzhèt as bales. Metòde temible que, amassa damb er engenh, hec invencible pendent quinze ans ad aqueth ombriu atleta deth pugilat dera guèrra.

Eth 18 de junh de 1815 compdaue damb mès rason damb era artilharia, donques qu'era sua ère mès nombrosa. Wellington solet auie cent cinquanta nau boques de huec; Napoleon n'auie dues centes quaranta.

Imaginatz-vos era tèrra seca, e era artilharia podent rodar, e era accion aurie començat tàs sies deth maitin. Era batalha s'aurie guanhat e s'aurie acabat tàs dues, tres ores abans dera peripecia prusiana.

Quin tòrt n'auec Napoleon ena pèrta dera batalha? Eth naufragi se pòt, dilhèu, imputar ath pilot?

Era decadéncia fisica evidenta de Napoleon, se complicaue en aguesta epòca damb un cèrt amendriment interior? Es vint ans de guèrra auien

tengut era espada coma era gaina, era amna coma era còrna? Se hègen sénter desagradiuaments en capitan es defèctes deth veteran? En resumit, s'esclipsaue aguest gèni, coma s'an pensat fòrça istorians digni de consideracion? Se holaue entà amagar-se ada eth madeish era sua decadéncia? Començaue a oscillar jos era pèrta d'ua bohada d'aventura? Se tornaue, causa grèu en un generau, ignorant deth perilh? Entad aguesta sòrta d'òmes grani que se pòt cridar es gegants dera accion, i a ua edat entara miopia deth gèni? Era vielhesa que non hè dralha enes gènis ideaus; entàs Dante, es Miquèu Angel, envielhir qu'ei créisher; entàs Anibal e es Bonaparte, ei amendrir? Auie perdut Napoleon eth sentit dirècte dera victòria? Ère ja en aqueth cas de conéisher eth trebuc, de non endonviar eth param, de non distinguir ja era penent der abisme? Non prevedie es catastròfes? Eth, qu'en d'auti tempsi auie coneishut toti es camins deth trionf, e que dera nautada deth sòn car enludernador les senhalaue damb eth dit sobeiran, auie ara eth sinistre aclapament d'amiar entar espatlader es sues tumultuoses garnidures de legions? Se vedie atacat as quaranta sies ans d'ua lhocaria suprèma? Aguest menaire titanic deth car deth destin, non ère ja mès un immens vantariòu, un simple guinhauetejador?

Que non mos ac pensam.

Eth sòn plan de batalha ère, sivans confession de toti, ua òbra mèstra. Vier de dret entath centre dera linha aliada, hèr ua clariana en enemic, dividir-lo en dus, empossar era mitat britanica entà Hal e era mitat prusiana entà Tongres, hèr de Wellington e de Blucher dus tròci, apoderar-se de Mont-Saint-Jean, cuélher Bruselles, lançar ar aleman en arriu, e ath mar ar anglés. Tot aquerò entà Napoleon entraue en plan d'aguesta batalha. Dempús ja veirie se qué li calerie hèr.

Que non mos ac cau díder, que non sajam de hèr era istòria de Waterloo; ua des scènes fondamentaus deth drama que referim qu'ei unida ad aguesta batalha; mès, era istòria que non ei nòste objectiu; ath delà, aguesta istòria qu'ei hèta, e hèta magistrauments, jos eth punt d'enguarda de Napoleon e jos eth punt d'enguarda de Charras. Per çò que tanh a nosati, vam a deishar qu'aquiu se les agen es dus istorians; que non èm senon un testimòni a ua cèrta distància, un passejaire pera planhura, un investigador inclinat sus aguesta madeisha tèrra prestida damb carn umana, cuelhent dilhèu es aparences per realitats; que non auem eth dret d'acarar, en nòm dera sciéncia, un ensems de hèts, a on plan que òc i a un shinhau d'illusion; que

non auem ne era practica militara ne era competéncia estrategica qu'autorizen un sistèma; segontes nosati, ua seguida d'edarts senhoregèc en Waterloo as dus capitans; e quan se tracte deth destin, aguest acusat misteriós, jutjam coma eth pòble, jutge ingenú e simple.

IV.- A.

Aqueri que volguen auer ua idia exacta dera batalha de Waterloo, non an senon imaginar-se pintada en solèr ua A majuscula. Era cama quèrra ei eth camin de Nivelles; era cama dreta eth camin de Genappe; eth pau transversau dera A ei eth camin baish d'Ohain entà Brainel'Alleud. Eth cim dera A ei Mont-Saint-Jean: aquiu que i é Wellinton; era punta quèrra inferiora ei Hougomont: aquí que i é Reille damb Jeronim Bonaparte; era punta dreta inferiora ei era Bèra Aliança: aquiu que i é Napoleon. Un shinhau mès entà baish deth punt a on eth pau transversau dera A trape e braque era cama dreta, ei era Haie-Sainter. Ath miei d'aguest pau i a precisaments eth punt a on se didec era darrèra paraula dera batalha. Aquiu se i an plaçat eth leon, simbòl involontari deth suprèm eroïsme dera Garda imperiau.

Eth triangle que s'està en cim dera A, entre es dues cames e eth pau transversau, ei era planhèra de Mont-Saint-Jean. Era disputa d'aguesta planhèra que siguec tota era batalha.

Es ales des dues armades s'estenen a dreta e quèrra des dus camins de Genappe e de Nivelles; Erlon hè cara a Picon, e Reille hè cara a Hill.

Darrèr dera punta dera A, après era planhèra de Mont-Saint-Jean, i a era seuva de Soignes.

Per çò dera planhèra en era madeisha, que s'imagine eth lector un vast terren ondulant; cada plèc domine ath que ven, e totes es ondulacions pugen entà Mont-Saint-Jean e van a parar ena seuva.

Dues armades enemigues en un camp de batalha son dus atlètes que luten a tota fòrça. Cadun d'eri sage de hèr quèir ar aute; ambdús s'agarren a çò de prumèr que trapen; un matarràs qu'ei un punt d'empàra; er angle d'un mur un punt de defensa; un regiment arrecule a viatges per manca d'un punt de refugi quinsevolh; eth penent d'ua planhèra, un terren movedís, un caminòu transversau, un bòsc, un barranc, poden arturar era planta d'aguest colós que se cride armada e empedir-li qu'arrecule. Eth que ges deth camp qu'ei derrotat. D'aquiu eth besonh, entath cap responsable, d'examinar enquia eth mendre espessor des arbes e aprigondir en tot.

Es dus generaus auien estudiat peth menut era planhèra de Mont-Saint-Jean, cridada aué era planhèra de Waterloo. Dempús er an anterior, Wellington, damb ua sagacitat prevesenta, l'auie examinat peth cas d'ua

grana batalha. En aguest terren, e entad aguest düel, eth 18 de junh, auie Wellington er auantatge e Napoleon eth desauantatge. Era armada anglesa qu'ère plaçada en ua nautada, e era armada francesa ère a baish.

Que mos semble avient diboishar aciu er aspècte de Napoleon, a shivau, damb eth sòn alongavistes ena man, enes nautades de Rossomme, a punta deth dia deth 18 de junh de 1815. Abantes de diboishar-lo, que ja l'an vist toti. Eth sòn perfil tranquil jos eth petit chapèu dera escòla de Brienne, eth sòn unifòrme verd damb es virades blanques amagant era placa, era sua levita ampla, amagant es espatletes, er extrèm deth cordon ròi jos eth justet, eth pantalon de pèth, eth shivau blanc damb era sua ahlaçada de velot violeta ena gropa, damb N coronodes e agles enes puntes, es sues bòtes de montar sus miches de seda, es sòns esperons d'argent, era espada de Marengo, tota aguesta figura deth darrèr César qu'ei presenta en totes es imaginacions, vantada per uns, guardada sevèraments pes auti.

Aguesta figura que s'a estat fòrça temps en tot er apogèu dera sua ludentor; que consistís aquerò en un cèrt escuriment novelesc, qu'era màger part des eròis espargen ath sòn entorn e que tostemp amague era vertat, pendent mès o mens temps; mès aué, era istòria e era lum s'an dubèrt camin.

Aguesta claror (era istòria) qu'ei implacabla; qu'a d'estranh e de divin que per mès lum qu'esparge, e precisaments perque ei lum, sòl botar ombres a on i auie resplendor; deth madeish òme que hè dus hantaumes desparièrs, er un ataque ar aute en tot hèr-li justícia, e es tenèbres deth despòta luten damb era ludentor deth capitan. D'aciu ua mesura mès vertadèra ena apreciacion definitiua des pòbles. Babilonia violada, rebaishe a Alexandre; Roma encadiada, amendrís ath César; Jerusalem mòrta, amendrís era granor de Tito. Era tirania seguís ath tiran. Qu'ei malastre entà un òme deishar ath sòn darrèr era ombra qu'a era sua forma.

V.- Eth “quid obscurum” des batalhes.

Toti coneishen era prumèra fasa d’aguesta batalha; començament confús, incèrt, trantalhant, menaçaire entàs dues armades; plan mès encara entàs anglesi qu’entàs francesi.

Tota era net qu’auie ploigut; era tèrra qu’ère chaupada d’aigua e autanplan s’auien format badines; en bèri punts arribaue era aigua enquias èishi des cars deth tren; es cingles des animaus d’atelatge gotejauen hanga liquida; s’es horments e es blats, caperadi per aguesta immensa ringlèra de cars en marcha non auessen hèt lhet jos es arròdes, tapant es clòts, qu’aurie estat impossible quinsevolh movement, mès que mès pes vals deth costat de Papelotte.

Era accion comencèc tard; Napoleon, ja ac auem dit, acostumaue a auer tota era artilharia ena sua man coma se siguesse ua pistòla, afustant, ara en un punt, ara en aute dera batalha, e auie volut demorar qu’es bataries aganchades podessen rodar e galaupar liuraments: entad aquerò qu’ère de besonh qu’eth soleil campèsse e sequèsse era tèrra. Mès eth soleil non campèc. Que non ère ja era cita d’Austerlitz. Quan se descarguèc era prumèra canonada, eth generau anglés Colville guardèc eth sòn relòtge e vedec qu’èren es dotze e trenta cinc menutes deth maitin.

Era accion comencèc damb furia, damb mès furia, dilhèu, qu’era qu’er emperaire auesse volut, pera ala quèrra francesa, sus Hougomont. Ath còp, Napoleon ataquèc eth centre en tot precipitar ara brigada Quiot sus era de Haie-Sainte, e Ney amièc era ala dreta francesa contra era ala quèrra anglesa, que s’emparaue en Papelotte.

Er atac a Hougomont qu’auie quauquarren de simulat; eth sòn objectiu qu’ère hèr a vier entà aquiu a Wellington e hèr-lo bascular entara quèrra. Aguest plan qu’aurie dat boni resultts s’es quate companhies de gardes angleses e es afogadi bèlgues dera divison Perponcher non auessen defenut solidaments era posicion; Wellington, en sòrta de concentrar-se aquiu damb molta fòrça, se podec limitar a enviar coma tot refòrç ues autes quate companhies de gardes e un batalhon de Brunswick.

Er atac dera ala dreta francesa sus Papelotte qu’ère un atac ath hons: derrotar ara quèrra anglesa, talhar eth camin entà Bruselles, barrar eth pas as prusians que podessen acodir per aqueth costat, forçar era posicion de Mont-Saint-Jean, refusar a Wellington entà Hougomont, d’aquiu entà

Braine-l'Alleud, d'aquiu entà Hal: arren mès simple. Exceptat de quauqui incidents, aguest atac qu'auec bona capitada. Papelotte siguec cuelhut e era Haie-Sainte tanben.

Mos cau senhalar un detalh. Auie ena infantaria anglesa, sustot ena brigada de Kempt, fòrça recrutes. Aguesti soldats nauèths dauant dera nòsta temibla infantaria se portèren coma valents; era sua inexperiéncia gessec intrepidaments deth pas; mès que mès hèren un excellent servici de guerrilha; eth soldat en guerrilha, autrejat de bèra manèra ada eth madeish, vie a èster, entà didè'c atau, eth sòn pròpi generau e aguesti recrutes mostrèren quauquarren dera invencion e dera bravesa francesa. Aguesta infantaria nauèra qu'auec moments d'inspiracion, çò que desagradèc a Wellington.

Dempús dera cuelhuda de Haie-Sainte, era capitada dera batalha s'estèc trantalhanta.

En aguesta jornada, des dotze enquias quate era tarde, que i a un escur intervau; era part mieja d'aguesta batalha a penes se distinguís, e participe de çò d'ombriu dera luta; eth crepuscul que s'esten sus era. En aguest bromadís que i a vastes fluctuacions, ua sòrta d'illusion vertiginosa, er aparelh de guèrra d'alavetz, lèu desconeishut aué, es cascos damb ahlama, es dorsièrs flotants, es correges crotzades, es cartochères de granades, es abrics des ussars, es bòtes roies de mil plecs, es pesants shacòs ornadi de cordons, era infantaria lèu nera de Brunswick, barrejada damb era infantaria de color escarlata d'Anglatèrra, es soldats anglesi amiant per espatletes grani rodets blancs circulars, era cavalaria leugèra hannoveriana damb era sua casqueta de cuer oblong damb filets de coeire e crins ròis, es escocèsi damb es jolhs nudi e es sues ahlaçades a quarrats, es granes garramaches des nòsti granadèrs; quadres, non linhes estrategiques; çò que conven ath pincèu de Salvador Rosa, non ei çò que conven ath de Gribeauval[1].

Damb ua batalha se barrège tostemp ua cèrta quantitat de tempèsta: *Quid obscurum, quid divinum*. Cada istorian tracte de bèra manèra es perfils que li shauten en aguesta confusion. Quinsevolh que sigue era combinacion des generaus, eth patac des masses armades qu'a incalculables refluxi; ena accion, es dus plans d'ambdús caps se calen er un en er aute e se desfiguren

1 Salvatore Rosa, `pintor e poèta italian. Gribeauval, engenher, oficiau d'artilharia e especialista en mines.

mutuauments. Era linha de batalha flòte e serpentege coma un hiu, es tralhes de sang corren ilogicaments, es fronts des armades ondegen, es regiments entren o gessen formant caps o gòlfs; toti aguesti trebucs se renauissen de contunh er un darrèr der aute; en lòc a on ère era infantaria arribe era artilharia; a on se trapaue era artilharia se ve ara ara cavalaria; es batalhons son colomnes de hum. Guardam entà un punt a on mos imaginàuem veir quauqua causa, la cercam damb era vista e ja a despareishut; es clarulhes muden de lòc, es plecs ombrius auancen e arreculen; ua sòrta de vent deth sepulcre posse, arrossègue, dilate e dispèrse tota aguesta tragica gentada. Qué ei ua batalha? Ua oscillacion. Era immobilitat d'un plan matematic exprimís ua menuta, non un dia. Entà pintar ua batalha que s'a besonh d'un pintor poderós qu'age un shinhau de caòs en sòn pincèu; Rembrandt que vau mès que Van der Meulen. Van der Meulen, exacte, tàs dotze, que mentís tàs tres. Era geometria qu'enganhe; solet er auragan ei vertadèr. Aquerò ei çò que balhe a Folard eth dret de contradíder a Polibio. Ahigem que i a tostemp un cèrt instant qu'era batalha degenère en combat, se particularize e se dividís en innombrables petiteses que, sivans era expression deth madeish Napoleon, "pertanhen mès ara biografia des regiments qu'ara istòria dera armada". Er istorian, en aguest cas, qu'a eth dret evident de resumir. Sonque pòt apoderar-se des traits principaus dera luta, e non l'ei autrejat a cap narrador, per seriós que sigue, fixar absoludaments era forma d'aguesta broma orribla que se cride ua batalha. Aquerò, qu'ei cèrt quan se tracte de totes es granes escometudes des armades, ei particularaments aplicable a Waterloo.

Ça que la, pera tarde, en un moment determinat, se presentèren clarulhes e desparièrs caractèrs dera batalha.

VI.- Es quate dera tarde.

Tàs quate, era situacion dera armada anglesa qu'ère grèu. Eth prince d'Orange comandaue eth centre, Hill era ala dreta e Picton era ala quèrra. Eth prince d'Orange, desgahonat e intrepid, cridaue as belga-olandesi: *Nassau! Brunswick! Non hescatz repè jamès!* Hill, aflaquit, se filaue entà apuar era sua esquia en Wellington, Picton qu'auie mòrt. En moment madeish qu'es anglesi agarrauen as francesi eth drapèu deth regiment 105 de linha, es francesi aucien ath generau anglés Picton d'un tret en cap. Era batalha qu'auie entà Wellington dus punts d'empara, Hougomont e era Haie-Sainte; Hougomont se tenguie encara, mès usclaue; era Haie-Sainte auie estat agarrada. Deth batalhon aleman que la defenie solet n'auie restat quaranta dus òmes; toti es oficiaus, exceptat cinc, auien queigut mòrts o presoèrs. Tres mil combatents s'auien assassinat en aguesta granja. Un sergent dera garda anglesa, eth prumèr boxaire d'Anglatèrra, tengut coma invulnerable pes sòns companhs, auie estat mòrt per un tamborinaire francés. Baring auie estat desnidat dera sua posicion; Alten auie estat guinhauetejat. S'auien perdut fòrça drapèus, un dera division d'Alten e un aute deth batalhon de Lunebourg qu'amiaue eth prince dera familha de Deux-Ponts. Es escocèsi grisi, que ja non existien; es corpurents dragons de Ponsonby auien estat esbocinadi. Aguesta valenta cavalaria auie estat arrossegada pes lancèrs de Bro e es cuirassadi de Travers; de mil dus cents shivaus, sonque ne restauen sies cents; des tres lòctenents coronèls, dus qu'èren estiradi en tèrra; Hamilton herit e Mater mòrt. Ponsonby auie queigut trauessat per sèt lances. Gordon auie mòrt, Marsh tanben. Es divisions cincau e siesau qu'èren esbauçades.

Lèu agarrat Hougomont, e agarrada era Haie-Sainte, non restaue senon un nud, eth centre, que seguie resistint. Wellington lo reforcèc. Cridèc a Hill, qu'ère en Merbe-Braine, e a Chassé, qu'ère en Braine-l'Alleud.

Eth centre dera armada anglesa, un shinhau concau, fòrça dens e compacte, qu'ère plan ben plaçat. Ocupaue era planhèra de Mont-Saint-Jean, en tot amiar ena sua esquia eth bordalat e dauant era penent, alavetz fòrça aspra. S'emparaue ena casa de pèira qu'en aquera epòca ère domeni senhoriau de Nivelles, e que mèrque era interseccion des camins, edifici deth sègle XVI, autant inexpugnable que refusaue es bales sense patir cap deterioracion. Es anglesi auien bracat era tanca per diuèrsi costats ar entorn

dera planhèra, auien hèt arquières entre es arbes, auien plaçat ua boca de canon entre cada dues arrames e guardadèrs enes matarrassi. Era sua artilharia qu'ère emboscada darrèr deth romegàs. Aguest trabalh punic, autorizat sense condicions pera guèrra, qu'admet es estratagèmes, ère tan ben hèt, que Haxo, enviat per emperaire tàs nau deth maitin entà arreconéisher es bataries enemigues, non auie vist arren e auie tornat entà dider-li a Napoleon que no i auie cap de trebuc, exceptat es dues barralhes qu'obstruien eth camin de Nivelles e de Genappe. Qu'ère era epòca qu'es semiats son ja plan creishudi; un batalhon dera brigada de Kempt, eth 95, armat de carabines, s'auie ajaçat entre eth horment, ara vòra dera planhèra.

Fortificat e prevengut atau, eth centre dera armada anglo-olandesa ère en bona pòsicion.

Eth perilh d'aguesta posicion ère era seuva de Soignes, ath costat, alavetz, deth camp de batalha, e talhada pes estanhs de Groenendael e de Boitsfort. Ua armada non aurie pogut arrecular aquiu sense disolver-se; es regiments s'aurien escampilhat de seguit: Era artilharia s'aurie perdut enes restanques. Era retirada, sivans era pensada de fòrça òmes competents, encara qu'ei cèrt que refusada per d'auti, aurie estat ua dispersion generau.

Wellington ahigec en aguest centre ua brigada de Chassé, que li treiguec ara ala dreta, ua auta brigada de Wincke, que treiguec dera ala quèrra, ath delà dera division de Clinton. As sòns anglesi, as regiments de Halkett, ara brigada de Mitchell e as gardes de Maitland, les balhèc coma empara e refòrç era infantaria de Brunswick, e eth contingent de Nassau, es hannoverians de Kielmansegge e es alemans d'Ompteda. Tot amassa, vint-e-sies batalhons. *Era ala dreta*, coma ditz Carras, *siguec refusada entà darrèr deth centre*. Ua bataria enòrma ère amagada per saques de tèrra en lòc a on s'està aué çò que se cride "eth Musèu de Waterloo". Wellington auie, ath delà, en ua pòst deth terren es gardes dragons de Somerset, mil quate cents shivaus. Qu'ère era auta mitat d'aguesta cavalaria anglesa tan justaments celèbra. Esbauçat Ponsonby, restaue Somerset.

Era bataria, qu'acabada aurie estat lèu un reduch, ère plaçada darrèr deth mur d'un jardin plan baish, revestit ara prèssa damb un ridèu de saques de sable, e damb un ample pòst de tèrra. Aguesta òbra qu'ère per acabar; que non auie auut temps entà entornejar-la d'estaques.

Enquimerat Wellington, encara qu'impassible, ère a shivau, e tot eth dia s'estèc ena madeisha actitud, un shinhau dauant dera mòla vielha de Mont-Saint-Jean qu'encara i é, e jos un olm blanc, qu'un anglés, vandal afogat, crompèc dempús per dus cents francs, lo hec a ressegar e se lo hec a vier. Wellington se mostrèc aquiu heredaments eroïc. Ploiguien es bales. Er ajudant de camp Gordon venguie de quèir ath sòn costat. Lord Hill, en tot senhalar-li un obús, que venguie d'èster lançat, li didec: "Milord, quines son es vòstes instruccions, e quines ordes mos deishatz se vos aucissen?" "Hètz madeish que jo", responec Wellington. A Clinton li didec laconicaments: "estatz-vos aciu enquia pèrder eth darrèr òme". Era jornada qu'anaue mau, plan que òc. Wellingotn cridaue as sòns ancians de Vitoria, de Talavera e de Salamanca: "*Boys*!, dilhèu pensatz húger? Brembatz-vo'n dera vielha Anglatèrra!"

Tàs quate, era linha anglesa se botgèc entà darrèr. De pic, non se vedec ja ena cresta dera planhèra senon era artilharia e es tiraires; era rèsta auie despareishut; es regiments, possadi pes obusi e pes bales franceses, se repleguèren entath hons, qu'encara aué talhe eth caminòu dera granja de Mont-Saint-Jean; que i auec un movement d'arreculada, despareishec eth front de batalha anglés, e Wellington arreculèc. "Començament dera retirada!", exclamèc Napoleon.

VII.- Napoleon de bona encolia.

Napoleon, encara que malaut e incomodat a shivau per un dolor locau, non auie estat jamès de tan bona encolia coma aqueth dia. Dempús eth maitin, era sua impenetrabilitat se n'arrie. Eth 18 de junh de 1815, aquera amna prigonda, caperada d'ua masca de marme, miralhaue cègaments. Er òme qu'auie estat ombriu en Austerlitz siguec alègre en Waterloo. Toti es predestinadi celèbri qu'an aguestes contradiccions. Es nòstes alegries non son senon ombra. Er arridolet suprèm qu'apertie a Diu.

Ridet Caesar, Pompeius flebit, didien es soldats dera legion Fulminanta. Aguest còp non li calie plorar a Pompeio; mès çò de cèrt ei que Caesar arrie.

Dempús era ua dera net anteriora, en tot explorar a shivau damb Bertrand, entre era ploja e era tempèsta, es ticolets pròchi de Rassomme, satisfèt en veir era longa linha des huecs anglesi qu'illuminaue tot er orizon de Frischemont enquia Braine-l'Alleud, l'auie semblat qu'eth destin, botat per eth entà un dia fix en camp de Waterloo, ère exacte ara cita; auie arturat ath sòn shivau e s'auie estat immobil pendent bèth temps, en tot guardar es relampits e escotar eth tron, e s'auie entenut mormolhar ad aqueth fatalista aguesta paraula misteriosa: "Qu'èm d'acòrd". Napoleon s'enganhaue. Que ja non èren d'acòrd eth destin e eth.

Non auie clucat un uelh, ne tansevolh ua menuta; toti es instants d'aquera net s'auien senhalat entada eth damb ua alegria. Auie recorrut tota era linha des auançades en tot arturar-se en quauqui punts pr'amor de parlar damb es sentinèles de cavalaria. Tàs dues e mieja, près deth bòsc de Hougomont, auie entenut eth pas d'ua colomna en marcha e pendent un moment se pensèc que se retiraue Wellington. Alavetz li didec a Bertrand: "qu'ei era rèiregarda anglesa que se premanís entà lheuar eth camp. Harè presoèrs as sies mil anglesi que vien d'arribar en Ostende". Parlaue damb expansion: qu'auie tornat a trapar aguesta inspirada eloqüencia deth desbarcament der 1 de mars, quan presentaue ath gran mariscau ath campanhard afogat deth gòlf Jean, exclamant: "E plan, Bertrand, que ja auem refòrç!". Era net deth 17 ath 18 de junh se burlaue de Wellington, en tot díder: "Aguest angleset qu'a besonh d'ua leçon." Era ploja redoblaue; tant qu'er emperaire parlaue, tronaue.

Tàs tres e mieja dera maitiada auie perdut ua illusion; quauqui oficiaus, manadi entà explorar eth camp, l'auien anonciat qu'er enemic non hège cap movement. Arren se botjaue, ne un solet fogairon deth campament s'auie amortat. Era armada anglesa dormie. Eth silenci ena tèrra qu'ère prigond, solet en cèu i auie rambalh. Tàs quate li heren a vier des auançades a un campanhard qu'auie servit de guida ara cavalaria anglesa, probablamens ara brigada Vivian, qu'anaue a cuélher posicion en bordalat d'Ohain, en extrèm quèr. Tàs cinc, es desertors bèlgues l'auien referit que venguien de deishar eth sòn regiment e qu'era armada anglesa demoraue era batalha: "M'alègri!, sorrisclèc Napoleon. Que m'estimi mès derrotar-les que hèr-les arrecular".

Peth maitin, en lòc que forme er angle deth camin de Plancenoit, auie baishat deth shivau ena hanga, auie hèt que l'amièssen dera granja de Rossomme ua taula de codina e ua cagira rusta; s'auie seigut, en tot auer un hèish de palha coma tapís e auie desplegat sus era taula eth mapa deth camp de batalha, en tot dider-li a Soult: "Be n'ei de polit eth taulèr!"

Per çò dera ploja dera net es convòis de viures, ensorradi enes camins plei de clòts, non auien pogut arribar peth maitin; es soldats non auien dormit, èren caladi d'aigua enquias auassi, e en dejun, çò que non empachèc que Napoleon li didesse alègraments a Ney: "Qu'auem nauanta nau probabilitats contra ua". Tàs ueit li heren a vier er esdejoar ar emperaire, qu'auie convidat a fòrça generaus. Mentre esdejoauen, s'entretenguec condant que Wellington auie assistit hège dus dies ath balh qu'auec lòc en Brusselles, ena casa dera duquesa de Somerset, e Soult, rude guerrèr damb mina d'arquebisbe, auie dit: "Eth balh qu'ei aué". Er emperaire se n'auie burlat damb Ney, que didie: "Wellington non serà pro pèc entà demorar a vòsta majestat". Que tau ère, ça que la, eth sòn costum; se'n burlaue aisidaments, ditz Fleury de Chamboulon. "Eth hons deth sòn caractèr qu'ère un umor festiu", ditz Giurgaud. "Didie soent badinades mèsalèu capricioses que engenhoses", ditz Benjamin Constant. Aguestes alegries de gigant que s'ac vau de persutar en eres. Cridaue as sòns granadèrs "rondinaires"; les pecigaue es aurelhes, e les tirassaue es mostaches. "Er emperaire non paraue de burlar-se'n damb nosati"; qu'ei ua frasa d'un d'eri. Pendent eth misteriós trajècte dera isla d'Elba entà França, eth 27 de hereuèr, eth bergantin de guèrra francés eth *Cefiro,* trapèc ena mar ath bergantin *Inconstant*, a on Napoleon venguie amagat; e, en tot auer-li

demanat notícies der emperaire, aguest, qu'amiaue encara en aqueth moment era cocarda blanca e amaranta, semiada d'abelhes, cuelhuda per eth ena isla d'Elba, agarrèc arrint eth claxon, e responec eth madeish: "Er emperaire s'està perfèctaments". Qui arrís d'aguesta manèra qu'ei familiarizat damb es eveniments. Napoleon auie auut fòrça atacs d'aguesta arridalha pendent er esdejoar de Waterloo. Dempús d'esdejoar, se demorèc cogitós pendent un quart d'ora, e dempús se seigueren dus generaus en hèish de palha damb ua pluma ena man, ua huelha de papèr sus es jolhs, e er emperaire les dictèc es ordes entara batalha.

Tàs nau, en instant qu'era armada francesa, escalonada e botada en movement en cinc colomnes, desplegaue es sues divisions en dues linhes, era artilharia entre es brigades, es musiques en cap, batent era marcha damb eth redoble des tambors e eth son des trompetes, e destacant-se sus er orizon aqueth poderós, vast, alègre e immens mar de cascos de sabres e de baionetes, er emperaire, esmoigut, exclamèc dus còps: "Magnific!, magnific!"

De nau tà dètz e mieja, tota era armada, çò que semble incredible, auie cuelhut posicion e s'auie ordenat en sies linhes, formant, entà repetir era expression der emperaire, "era figura de sies V". Pòcs instants dempús dera formacion deth front en batalha, ath miei d'aguest prigond silenci que precedís era luta, coma era cauma precedís as tempèstes, en veir desfilar es tres bataries de dotze, destacades peth sòn orde, des tres còssi d'Erlon, de Reille e de Lobau, e destinades a començar era accion, escometent a Mont-Saint-Jean, a on ei era interseccion des camins de Nivelles e de Genappe, toquèc familiaraments era espatla de Haxo, en tot dider-li: "Vaquí vint-e-quate beròies gojates, generau."

Segur dera capitada, auie encoratjat damb eth sòn arridolet en passar peth sòn dauant, ara companhia de sapaires deth còs designat per eth madeish entà hèr-se fòrt en Mont-Saint-Jean tanlèu coma siguesse agarrat eth bordalat. Aguesta serenor sonque siguec trebolada per ua paraula d'altiva pietat; en veir ara sua quèrra, en un lòc a on i a aué ua grana hòssa, apilerar-se damb es sòns magnifics shivaus es admirables escocesi grisi, didec: "qu'ei malastre".

Dempús montèc a shivau, se filèc de cap a Rossomme e alistèc coma observatòri un estret ticolet de mossa ara dreta deth camin de Genappe entà

Brusselles, que siguec era sua dusau estacion pendent era batalha. Era tresau estacion, era des sèt dera tarde, entre era Bèra-Alliança e era Haie-Sainte, ei terribla; qu'ei ua nautada pro elevada qu'existís encara e qu'ath sòn darrèr s'auie agropat era garda en ua declivitat dera planhèra. Ar entorn d'aguest ticolet rebotauen es bales sus er empeirat dera cauçada enquia Napoleon. Coma en Brienne, auie sus eth sòn cap eth fiulet des bales e des granades. Lèu en lòc a on botèc es pès eth shivau, s'an recuelhut bales rolhades, lames de sabre vielhes e projectils infòrmes plei de òxid: *scabra rubigine*. Hè quauqui ans se desenterrèc d'aqueth madeish lòc un obús de setanta, encara cargat, qu'era sua boca s'auie trincat ath ras dera bomba. En aguesta darrèra estacion siguec a on er emperaire li didec ath sòn guida Lacoste, campanhard enemic, que venguie estacat, tremolant, ena sera d'un ussar, virant-se en cada descargament de mitralha, e sajant d'amagar-se darrèr de Napoleon: "Pèc, aquerò qu'ei ua vergonha. Te vas a hèr aucir pera esquia". Eth qu'escriu aguestes linhes a trapat ena resquilhosa declivitat d'aguest ticolet, revirant eth sable, es rèstes deth còth d'ua bomba, lèu des-hètes per oxid de quarante sies ans, e tròci de hèr vielh que se trincauen entre es sòns dits coma barres de saüc.

Es ondulacions des planhères inclinades de forma desparièra, a on auec lòc er encontre de Napoleon e Wellington, non son ja, coma arrés ignore, es qu'èren eth 18 de junh de 1815. En agarrar en aguest camp funèbre es materiaus entà fabricar aquiu un monument, l'an trèt era sua vertadèra forma, e era istòria, desconcertada, ja non l'arreconeish. Entà glorificar-lo, que l'an desfigurat. En tornar a veir Wellington Waterloo, dus ans dempús, exclamèc: "Que m'an cambiat eth mèn camp de batalha". A on i a ara era gran piramida de tèrra coronada damb un leon, i auie un ticolet petit qu'entàth camin de Nivelles baishaue en rampa practicabla, mès que pera part dera cauçada de Genappe ère plan rocalhosa. Encara aué se pòt mesurar era nautada d'aguest arribent pera nautada des ticolets des dues granes sepultures qu'encaishen eth camin de Genappe entà Brusselles; era ua, era hòssa anglesa, ei ara quèrra; era auta, qu'ei era alemana, ena dreta. Que non i a hòssa francesa. Entà França tota aguesta planhèra qu'ei un sepulcre. Gràcies as milèrs e milèrs de carretades de tèrra emplegades en ticò de cent cinquanta tres mètres de nautada, e de mieja mila de circuit, era planhèra de Mont-Saint- Jean ei aué accessibla per un penent leugèr; mès eth dia dera batalha, mès que mès, pera part dera Haie-Sainte ère d'aspre e

rocalhós accès. Era sua pala ère tant inclinada, qu'era granja, plaçada ath hons dera val, centre deth combat, demoraue plan per dejós deth tret des canons anglesi. Eth 18 de junh de 1815, es ploges auien format barrancs en aqueres asprors, eth lim dificultaue era pujada e non solet se pujaue mau, senon que s'en.honsauen ena hanga es que se riscauen a pujar-les. Ath long dera cresta dera elevada planhèra corrie ua sòrta de fossat impossible d'endonviar entà un observaire luenhant.

Quin fossat ère aguest? Qu'ac vam a díder. Braine-l'Alleud ei un bordalat de Belgica, Ohain n'ei un aute. Aguesti bordalats, amagadi ambdús enes ondulacions deth terren, son amassadi per un camin de lèu lèga e mieja, que trauèsse ua planhèra ondulanta, e fòrça còps entre e s'en.honse coma un soquèr entre es ticolets, çò que hè qu'eth camin en diuèrsi punts sigue un barranc. En 1815, coma aué, aguest camin talhaue era cresta dera planhèra nauta deth Mont-Saint-Jean, entre es dues cauçades de Genoppe e de Nivelles, sonque qu'aué ei ath madeish nivèu dera planhèra e alavetz qu'ère un fonzau. Que l'an agarrat es dues declivitats entà formar eth petit ticolet monumentau. Aguest camin ère, e ei encara, ua trencada ena màger part deth sòn trajècte; trencades a viatges de dotze pès, e qu'es sues declivitats massa rocalhoses s'esbaucen per diuèrsi lòcs, sustot en iuèrn, en temps de ploja. Que ja auie auut quauqui accidents en aqueth lòc. Eth camin ère tant estret ena entrada de Braine-l'Alleud, qu'un viatjaire siguec estronhat per un car, coma ac mòstre ua crotz de pèira quilhada ath cant deth cementèri a on se lieg eth nòm deth que moric, eth senhor *Bernard de Brye, comerçant en Brusselles* e era data der accident, hereuèr de 1637. Ère tan prigond tanben pera part dera planhèra nauta de Mont-Saint-Jean, qu'un campanhard, cridat Mateo Nicaise, auie estat estronhat en 1783 per en.honsament dera declivitat, coma ac mostraue ua auta crotz de pèira, qu'es sòns braci despareisheren en desboscament que i auec; mès qu'eth sòn pedestau queigut se ve aué encara ena penent dera potja ara quèrra dera cauçada, entre er Haie-Sainte e era granja de Mont-Saint-Jean.

En un dia de batalha, aguest camin prigond e palunós, que dera sua existéncia arren ne hege senhau, entornejant era cresta de Mont-Saint-Jean, formant ua trencada en madeish cim der arribent, un param amagat entre es èrbes, ère invisible, ei a díder, formidable.

VIII.- Er emperaire hè ua pregunta ath guida Lacoste.

Atau, donc, en maitin de Waterloo, Napoleon qu'ère content.

Auie rason; eth plan de batalha qu'auie concebut ère, plan que òc, admirable, coma auem dit.

Un còp començada era batalha, es sues peripecies plan diuèrses, era resisténcia de Hougomont, era tenacitat dera Haie-Sainte, era mòrt de Bauduin, era herida de Foy, era inesperada muralha que s'auie arrossegat ara brigada de Soye, eth fatau estabordiment de Guilleminot que s'auie quedat sense petards e sense saques de povora, eth blocatge des bataries, es quinze pèces sense escota derrotades per Uxbridge en un pas de montanhes, eth pòc efècte des bombes que queiguien enes linhes angleses, en tot en.honsar-se en solèr, chaupat d'aigua, e arténher solet formar volcans de hanga, de sòrta qu'era mitralha se convertie en esposcs de lim, era inutilitat der atac simulat de Piré sus Braine-l'Alleu, tota aguesta cavalaria, quinze esquadrons, o pòc mens, venguda inutila, era ala dreta anglesa pòc shordada, era ala quèrra atacada fòrça mau, er estranh error de Ney formant en massa, en sòrta d'escalonar es quate divisions deth prumèr còs, masses de vint-e-sèt ringlères e fronts de dus cents òmes, autrejadi d'aguesta sòrta ara mitralha, es clars orribles que hègen es bales en aguestes masses, es colomnes d'atac escampilhades, era bataria Descarpe bruscaments descubèrta peth flanc, Bourgeois, Donzelot e Durutte comprometudi, Quiot refusat, eth lòctenent Vieux, erculenc procedent dera escòla politecnica, herit en moment qu'esbauçaue era pòrta dera Haie-Sainte a còps de destrau jos eth huec dera defensa anglesa que talhaue er angle deth camin de Genappe entà Brusselles, era division Marcognet, agarrada entre era infantaria e era cavalaria, fusilhada a boca de canon enes horments per Best e Pack, guinhauetejada per Ponsobny, clauada era sua bataria de vint pèces; eth prince de Sajonia, Weimar, mantient e sauvant a Frischemont e a Smohain a maugrat deth comde d'Erlon; era cuelhuda des drapèus deth 105 e deth 45, er ussar nere prusian detengut pes exploradors dera colomna volanta de tres cents caçaires que hègen et camin entre Wavre e Plancenoit, es notícies alarmantes qu'auie balhat aguest presoèr, era tardança de Grouchy, es mil cinc cents òmes mòrts en mens d'ua ora en uart de Hougomont, es mil ueit cents qu'auien queigut, en mens temps encara, enes entorns de Haie-Sainte; toti aguesti tempestuosi incidents, passant coma

bromes de batalha dauant de Napoleon, ne tansevolhe auien trebolat era sua guardada ne auien pogut embaranar aqueth ròstre imperiau en tot hèr que trantalhèsse. Napoleon qu'ère avedat a campar era guèrra fixaments; non hège jamès numèro per numèro era soma dolorosa des detalhs; es numèros que non l'importauen bric, damb era condicion que balhèssen aguest resultat: era victòria. S'eth començament gessie mau, que non s'alarmaue per aquerò, donques que se credie senhor e possessor deth finau; sabie demorar en tot meter-se coma dehòra dera question, e tractaue ath destin de parièr a parièr. Semblaue que li didie ara sòrt: "Que non gausaries".

Miei lum e miei ombra, Napoleon se credie protegit peth ben, e tolerat peth mau. Auie, o se pensaue qu'auie, ath sòn favor, ua connivéncia, lèu se poirie díder ua complicitat, des eveniments, equivalenta ara invulnerabilitat anciana.

Ça que la, en tot auer ath sòn darrèr ath Beresina, a Leipzig e a Fontainebleau, semble que i auie motius entà mesfidar-se de Waterloo. Un misteriós arroncilhament de celhes se torne en aguest cas visible ath hons deth cèu.

En moment que Wellington arreculèc, Napoleon s'estrementic. Vedec que se desnissaue era planhèra de Mont-Saint-Jean còp sec, e despareishie eth front dera armada anglesa. Se remetie, mès s'amagaue. Er emperaire, miei s'incorporèc sus es sòns estrius. Qu'auie entrevist era ludentor dera victòria. Wellington, arrossegat enquiara seuva de Soignes, e esbauçat, significaue era derrota definitiua d'Anglatèrra per França; Qu'ère era resvenja des derrotes de Crecy, Poitiers, Malplaquet e Ramillies. Er òme de Marengo reabilitaue a Azincourt.

Meditant alavetz er emperaire sus era terribla peripecia, dirigic per darrèr còp es sòns alongavistes entà toti es punts deth camp de batalha. Era sua garda, repausant sus es armes ath sòn darrèr, l'observaue de baish estant damb ua espècia de respècte religiós. Napoleon meditaue, examinaue es vessants, observaue es penents, escorcolhaue er ensems d'arbes, eth quadre de blat, eth caminòu; semblaue que compdaue cada matarràs. Guardèc peth menut es reduchs anglesi des dues cauçades, dues amples e immenses tales d'arbes, era dera cauçada de Genappe sus era de Haie-Sainte, armada damb dus canons, es solets de tota era artilharia anglesa, qu'afustauen entath hons deth camp de batalha, e era dera cauçada de Nivelles, a on ludien es

baionetes olandeses dera brigada de Chassé. Vedec ath cant d'aguesta barricada era anciana capelha de Sant Nicolai, pintada de blanc, qu'ei en angle dera trauessèra entà Braine-l'Alleu. S'inclinèc e parlèc a mieja votz ath guida Lacoste. Aguest hec un senhau negatiu damb eth cap, probablaments perfid.

Er emperaire tornèc a incorporar-se e reflexionèc.

Wellington auie arreculat. Solet restaue acabar aguesta arreculada damb ua derrota completa.

Napoleon, en tot virar-se de ressabuda, manèc entà París un corrèu a tota prèssa entà anonciar qu'auie guanhat era batalha.

Napoleon qu'ère un d'aguesti gènis d'a on ges eth tron.

Venguie de trapar eth pericle.

Dèc ordes as coirassadi de Milhaud entà que s'apoderessen dera planhèra de Mont-Saint-Jean.

IX.- Çò inesperat.

Qu'èren tres mil cinc cents e formauen un front d'un quart de lèga. Èren òmes gigants montadi en shivaus colossaus. Èren vint-e-sies esquadrons e amiauen ath darrèr, entà ajudar-les, era division de Lefebvre-Desnouettes, es cent sies gendarmes escuelhudi, es caçadors dera Garda, mil cent nauanta sèt òmes, e es lancèrs dera Garda, ueit centes ueitanta lances. Amiauen casco sense crin e coirassa de hèr batut, pistòles en arçon dera sera e un long sabre-espada. Peth maitin tota era armada les auie admirat, quan tàs nau, tocant es clarins e entonant totes es bandes de musica er imne *velhem pera suavacion der emperi*[2], auien vengut en colomna barrada, damb ua des bataries en sòn flanc e era auta en centre a desplegar-se en dues ringlères entre era cauçada de Genappe e Frischemont, e ocupar eth sòn lòc de batalha ena poderosa dusau linha, tan sabiaments dispausada per Napoleon, qu'era, en auer en sòn extrèm quèr es coirassadi de Kellermann e en sòn extrèm dret es coirassadi de Milhaud, auie, entà didè'c atau, dues ales de hèr.

Er ajudant de camp Bernard les hec a vier era orde der emperaire. Ney treiguec era sua espada e se botèc ath cap de tot. Es enòrmes esquadrons se meteren en movement.

Alavetz se vedec un espectacle formidable.

Tota aguesta cavalaria, damb es sabres desgainadi, damb es flotants banderins, autrejant ath vent es ressons des trompetes, formada en colomna per divisions, baishèc damb un madeish movement, e coma un solet òme, damb era precision d'un boçon de bronze que daurís ua clatenera, eth ticolet dera Bèra-Alliança; se calèc en fonzal temible a on auien queigut ja tanti òmes, despareishec entre es bromes de hum; dempús, gessec d'aguesta ombra, tornèc a campar per aute costa dera val, tostemp compacta e amassada, e gessec a tròt long, trauessant ua broma de metralha que ploiguie sus era, era espaventosa penent de hanga dera planhèra de Mont-Saint-Jean. Pujauen grèus, menaçaires, imperturbables aqueri òmes, e enes intervaus de huec de fusilharia e d'artilharia, s'entenie eth colossu tapatge que hègen es shivaus marchant. En èster dues divisions, qu'èren dues colomnes: era division Wathier anaue ara dreta, e era division de Delord,

2 Imne revolucionari de A.S Roy sus musica dera opèra *Renaud d'Ast* (1787).

ara quèrra. Semblaue, de luenh, qu'auançauen entara cresta dera planhèra dues immenses sèrps d'acèr. Aquerò trauessèc era batalha coma un prodigi.

Dempús era cuelhuda deth gran reduch deth Moskowa pera cavalaira pesanta, non s'auie vist arren de parièr; Murat mancaue aquiu, mès que i ère Ney. Semblaue qu'aquera massa d'òmes auie vengut a èster un monstre e non auie senon ua amna. Cada esquadron ondejaue e se dilataue coma es anèths d'un polip. Se les vedie a trauèrs d'ua immensa broma de hum, trincada aciu e delà. Barrejada confusion de cascos, de crits, de sabres, sauts auratjosi des gropes des shivaus en enténer er esclafit deth canon e eth son des clarins, disciplinat e terrible revolum de gent, e dempús, peth dessús de tot, es coirasses coma es escates sus era èrba.

Aguesta narracion, que semble pròpia de ua auta epòca. Ua causa semblabla ad aguesta vision se vedie, plan que òc, enes ancianes epopèies orfiques que se referien as òmes-shivau, as ancians ipantròps, aguesti titans de ròstre uman e de pièch de shivau qu'escalèren a tot galaup er Olimpo, orribles, invulnerables, sublimi; dius e bèsties.

Per ua capriciosa coïncidéncia numerica, vint-e-sies batalhons anauen a recéber ad aguesti vint-e-sies esquadrons. Darrèr dera cresta dera planhèra nauta, ara ombra dera bataria amagada, era infantaria anglesa, formada en tretze quadres, dus batalhons per quadre, e en dues linhes, sèt ena prumèra, sies ena dusau, damb era culassa deth fusilh emparada en muscle afustant as qu'anauen a vier, demoraue tranquilla, immobila, muda. Non vedie as coirassadi, ne es coraissadi la vedien; mès s'entenie pujar aquera marèa d'òmes. S'entenie aumentar eth tapatge des tres mil shivaus, es caushigades alternatiues e simetriques des cascos a tròt long, eth carrinclar des coirasses, eth contacte des sabres e ua sòrta de panteish immens e herotge. I auec un silenci terrible, dempús, còp sec, campèc peth dessús dera cresta ua longa hilèra de braci quilhadi brandint es sabres, e es cascos, e es trompetes, e es banderins, e tres mil caps de grises mostachas cridant: "Visca er emperaire!" Tota aquera cavalaria desboquèc ena planhèra e siguec coma eth principi d'un tremor de tèrra.

De ressabuda, causa tragica!, ara quèrra des anglesi, ara nòsta dreta, eth cap dera colomna de coraissadi s'arturèc, en tot lançar un sorriscle orrible. En arribar es coraissadi en punt mercat dera cresta, desfrenadi, damb tota era sua furia e ena sua carrèra d'extermini contra es quadres e es canons,

venguien de veir entre eri e es anglesi, ua trencada, un fossat. Qu'ère eth fonzal d'Ohain.

Aqueth instant siguec espaventós. Aquiu i ère eth barranc inesperat, dubèrt a pic jos es pès des shivaus, damb ua prigondor de dues *toeses* entre es sues dues declivitats; era dusau hilèra possèc entath barranc ara prumèra e era tresau ara dusau; es shivaus s'encabrauen, hègen repè, queiguien sus es sues gropes, estirauen en aire es quate pautes, en tot apilerar e lançar as cavalièrs; que non i auie forma d'arrecular, tota era colomna non ère senon un projectil, era fòrça agarrada entà destruir as anglesi destruic as francesi; eth barranc inexorable solet plen se rendie; cavalièrs e shivaus rodèren aquiu en ua confusion barrejada e orribla, en tot estronhar-se es uns as auti, no formant senon ua soleta carn en aqueth abisme; e quan era trencada siguec plia d'òmes viui, comencèren a caminar peth dessús, e passèren es auti. Lèu ua tresau part dera brigada Dubois queiguec en abisme.

Aguest que siguec eth principi dera pèrta dera batalha.

Conde ua tradicion locau, exagerada sens dobte, que mil cinc cents òmes e dus mil shivaus sigueren sepultadi en barranc d'Ohain. Aguest nombre abaste solide toti es auti cadavres que sigueren lançadi aquiu londeman deth combat.

Abantes de manar Napoleon era carga des coraissadi de Milhaud, auie estudiat eth terren, mès que non podec veir aguest fonzal que non formaue ne ua arrupa ena superfícia dera planhèra nauta. Totun aquerò, avertit e metut en garda pera petita capelha blanca que mèrque er angle ena cauçada de Nivelles, auie hèt, probablaments ena eventualitat de qué i auesse bèth obstacle, ua pregunta ath guida Lacoste. Aguest responec que non. Lèu se poirie díder que d'aguest movement de cap d'un campanhard depenec era catastròfa de Napoleon.

D'autes fatalitats les calie sorgir encara.

Ère possible que Napoleon guanhèsse aguesta batalha? Nosati responem que non. Per qué? Per çò de Wellington? Per çò de Blucher? Non. Per çò de Diu.

Que ja non ère ena lei deth sègle XIX que Bonaparte vencesse en Waterloo. Ua auta seria de hèts se premanie, qu'en eri Napoleon ja non auie un lòc. Era contrarietat deth destin s'auie anonciat hège ja temps.

Qu'ère ja eth temps de qué aguest òme immens queiguesse.

Eth sòn excessiu pes en destin uman trebolaue er equilibri. Aguest individú pesaue, eth solet, mès qu'eth grop universau. Aguestes pletòres de tota era vitalitat umana concentrada en ua soleta persona, eth mon pujant en cervèth d'un solet òme, tot aquerò serie mortau entara civilizacion se se tardaue. Ara incorruptibla equitat suprèma l'auie arribat eth moment d'intervier. Probablaments èren heridi es principis e es elements de qué depen era gravitacion regulara, atau en orde morau coma en materiau. Era sang que humege, es cementèris plei, es mairs vessant lèrmes, que son avocats temibles. Quan era tèrra patís un excès de carga, que i a ena ombra panteishi misteriosi e les enten er abisme.

Napoleon auie estat denonciat en çò d'infinit, e era sua queiguda qu'ère decidida.

Shordaue a Diu.

Waterloo que non ei ua batalha, ei eth cambi de cara der univers.

X.- Era planhèra nauta de Mont-Saint-Jean.

Ath còp qu'eth barranc, s'auie desnishat era bataria.

Seishanta canons e es tretze quadres fulminèren a boca de canon as coirassadi. Er intrepid generau Delord saludèc militaraments ara bataria anglesa.

Tota era artilharia volant anglesa qu'auie entrat ath galaup enes quadres. Es coirassadi non aueren un solet instant de pòsa. Eth desastre deth barranc les auie deimat, encara que non descoratjat. Qu'èren d'aqueri òmes que quan amendrissen en nombre creishen en coratge.

Solet era colomna de Wathier auie patit en desastre; era colomna Delord, que Ney auie hèt desviar tara quèrra, coma s'auesse era presentida dera emboscada, auie arribat sancera.

Es coisassadi se precipitèren sus es quadres anglesi.

A galaup seguit, es brides deishades d'anar, eth sabre entre es dents e es pistòles ena an, atau siguec er atac.

Que i a moments enes batalhes qu'er estat dera amna endurís ar òme enquiath punt de cambiar ath soldat en estatua, e que tota aguesta carn vie a èster granit. Es batalhons anglesi, terriblaments escometudi, non se botgèren.

Alavetz se passèc ua causa terribla.

Toti es fronts des quadres anglesi sigueren atacadi ath còp e se vederen estropadi en un remolin frenetic. Era infantaria anglesa s'estèc hereda, impassibla.

Era prumèra hilèra, damb eth jolh en solèr, recebie damb era baioneta as coirassadi, era dusau les fusilhaue; darrèr dera dusau hilèra, es artilhèrs cargauen es canons, eth front deth quadre se daurie, deishaue passar un torrent de metralha e se tornaue a barrar. Es coirassadi responeien estronhant as sòns enemics. Es sòns grani shivaus s'encabrauen, passauen per dessús des ringlères, sautauen sus es baionetes e queiguien coma gigants ath miei d'aqueri quate murs viuents. Es bales hègen clarulhes entre es coirassadi, es coirassadi hègen clateneres enes quadres. Ringlères d'òmes despareishien arrossegades, pataquejades jos es pès des shivaus. Es baionetes se calauen enes vrentes d'aqueri centaures. Plan per aquerò aguesta deformitat de herides que dilhèu non s'an vist jamès en cap auta

escadença. Amendridi es quadres per aguesta cavalaria deliranta, se sarrauen sense arrecular. Inagotables en metralha, se produsie era explossion en centre madeish des atacants. Era forma d'aguest combat qu'ère monstruosa: es quadres non èren ja batalhons, qu'èren cratèrs; es coirassadi non èren ja era cavalaria, qu'èren ua tempèsta. Cada quadre ère un volcan atacat per ua broma; era lava combatie ath pericle.

Eth quadre extrèm dera dreta, eth mès expausat de toti, donques qu'ère isolat per aquera part, siguec lèu anequelit dempús es prumèrs patacs. Qu'ère format peth regiment 75 de Highlanders. Eth corneta en centre, tant que s'exterminauen ath sòn entorn, en tot baishar damb inatencion prigonda era sua guardada melancolica, plia deth reflèxi des bòsqui e des lacs deth sòn montanhós país, seigut en un tambor damb eth sòn *pibroch* jos eth braç, tocaue es aires dera montanha. Aqueri escocesi morien pensant en Ben Lothian, coma es grècs brembant-se'n d'Argos. Eth sabre d'un coirassat, en tot lançar en solèr eth *pibroch* e eth braç que l'amiaue, hec cessar eth cant en tot aucir ath praube cantaire.

Es coirassadi, pòc nombrosi relatiuaments, e amendridi pera catastròfa deth barranc, auien contra eri lèu a tota ua armada anglesa, mès que se multiplicauen; cada òme valie per dètz. Ça que la, quauqui batalhons hannoverians les calec hèr repè. Wellington ac vedec, e pensèc ena sua cavalaria. Se Napoleon tanben en aqueth moment auesse pensat ena sua infantaria, qu'aurie guanhat era batalha. Aguest desbrembe siguec era sua fauta grèu e fatau.

De ressabuda, es coirassadi agressors se vederen atacadi. Era cavalaria anglesa ère ena sua esquia. Ath sòn dauant es quadres, darrèr Somerset; Somerset qu'èren es mil quate cents gardes dragons. Somerset auie ara sua dreta a Dornberg damb era cavalaria leugèra alemana, e ara sua quèrra a Trip damb es carabinèrs bèlgues: escometudi es coirassadi peth costat e de cara, peth dauant e peth darrèr, pera infantaria e pera cavalaria, les calèc hèr carat a toti es costats. Que les ère parièr. Qu'èren eth remolin. Eth sòn coratge aumentèc enquia un punt inexplicable.

Ath delà, auien ath sòn darrèr era bataria que seguie vomegant huec. Tot aquerò ère de besonh entà qu'aqueri òmes siguessen heridi pera esquia. Ua des sues coirasses, traucada per ua bala de canon ena omoplata quèrra, se sauvaue ena colleccion deth musèu de Waterloo.

Entà uns francesi atau, que calie, arren mens, qu'uns anglesi coma aqueri.

Ja non siguec ua batalha, siguec ua ombra, ua furia, ua ira vertiginosa que se confonien es amnes e eth valor, ua tempèsta d'espades flamejantes. En un moment, es mil quate cents gardes dragons non sigueren senon ueit cents. Fuller, eth lòctenent coronèl, queiguec mòrt. Ney acodic damb es lancèrs e es caçadors de Lebrebvr e Desnouettes. Era planhèra de Mont-Saint-Jean siguec cuelhuda, perduda e tornada a cuélher. Es coirassadi deishauen ara cavalaria entà tornar ena infantaria, o entà didè'c mielhor, tota aquera formidaba confusion de combatents s'agarrauen er un ar aute, deth còth, sense deishar-se. Es quadres s'estauen encara de pès. Que i auec dotze assauts. A Ney l'auciren quate shivaus que montèc successiuaments. Era mitat des coirassasi quedèc ena planhèra. Era luta se tardèc dues ores.

Era armada anglesa auec pèrtes immenses. Sense cap de dobte que s'es coraissadi non s'auessen aflaquit en sòn prumèr patac peth desastre deth barranc, qu'aurien derrotat ath centre e decidit era victòria. Aquera extraordinària cavalaria petrifiquèc a Clinton, qu'auie estat en Talavera e en Badajoz. Wellington, miei vençut, didie a mieja votz: "sublim!"

Es coirassadi esbaucèren sèt quadres de tretze; agarrèren o clauèren seishanta canons, e se heren a vier sies drapèus des regiments anglesi, que tres coirassadi e tres caçadors dera Garda anèren a amaiar-les ar emperaire dauant dera granja dera Bèra-Alliança.

Era situacion de Wellington qu'auie empejorat. Aguesta estranha batalha se retiraue a un düel entre dus herits encarnassidi que van perdent tota era sua sang sense deishar, totun, de pelejar e de resistir-se mutuauments. Quin des dus queirà prumèr?

Era luta dera planhèra contunhaue.

Enquia a on anèren es coirassadi? Arrés ac poirie díder. Çò de cèrt ei qu'a londeman dera batalha campèren mòrt a un coirassat e eth sòn shivau entre es bigues dera bascula de pesar veitures de shivaus en Mont-Saint-Jean, en punt madeish que se dividissen e se trapen es quate camins de Nivelles, de Genappe, de Era Hulpe e de Brusselles. Eth cavalìer qu'auie trauessat es linhes angleses. Un des òmes que lheuèc eth cadavre, viu encara en Mont-Saint-Jean. Se cride Dehaze. Auie alavetz dètz-e-ueit ans.

Wellington se'n sabie de qué s'anaue amendrint. Era crisi s'apressaue.

Era carga balhada pes coirassadi non auie hèt capitada, donques qu'eth centre anglés non auie estat destruit.

Apropiadi toti dera planhèra, arrés en realitat la possedie, encara qu'en darrèr resultat es anglesi sauvauen era màger part d'era. Wellington ocupaue eth bordalat e era planhèra mès nauta; Ney non auie senon era cresta e eth penent. Ambdues parts semblaue qu'auien calat arraics en aqueth funèbre solèr.

Mès er aflaquiment des anglesi semblaue irremediable. Era emorràgia d'aquera armada qu'ère orribla. Kemp reclamaue refòrç ena ala quèrra. "Que non l'auem, responie Wellington. Que morisque en sòn lòc!" Lèu ath còp, coïncidéncia singulara que pinte er agotament des fòrces des dues armades!, Ney demanue infantaria a Napoleon, e Napoleon exclamaue: "Infantaria! D'a on vò que la treiga? Vò que la hèsca jo?"

Ça que la, era armada anglesa ère eth malaut de mès perilh. Es furioses escometudes des grani esquadrons de coirasses de hèr e pièchs d'acèr auien brigalhat ara infantaria. Quauqui òmes ar entorn d'ua bandèra mercauen eth lòc a on i auec un regiment; i auie quauque batalhon que non ère comandat senon per un solet capitan o per un lòctenent; era division Alten, tan maumetuda ena Haie-Sainte, qu'ère lèu destruida; es intrepids bèlgues dera brigada Van Kluze caperauen damb es sòns còssi eth horment ath long deth camin de Nivelles; non restaue degun d'aqueri granadèrs olandesi que, en 1811, amassadi en Espanha as nòstes hiles, combatien contra Wellington, e qu'en 1815, combatien contra Napoleon. Era pèrta d'oficiaus qu'ère considerabla. Lord Uxbridge, qu'eth dia a vier hec acogar era sua cama, auie eth jolh trincat. Se, dera part francesa, ena carga des coraissadi quedèren dehòra de combat Delord, Lheritier, Colbert, Dnop, Travers e Blancard, dera part des anglesi, Alte qu'ère herit, Barne tanben, Delancey auie mòrt e tanben Van Merlen e Ompteda. Tot er estat major de Wellington auie estat deimat e Anglatèrra amiaue era pejor part en aguest sagnós equilibri. Eth dusau regiment de gardes d'infantaria auie perdut a cinc lòctenents coronèls, quate capitans e tres abanderadi; eth prumèr batalhon deth 30 d'infantaria perdec vint-e-quate oficiaus e cent dotze soldats; eth 79 de montanha auie vint-e-quate oficiaus heridi, dètz-e-ueit oficiaus mòrts e quate cents cinquanta soldats mòrts tanben. Es ussars hannoverians de Cumberland, un regiment sancer damb eth sòn coronèl Hacke en cap, que deuie èster dempús jutjat e destituit, auien hèt repè ena

luta, en tot húger de cap ara seuva de Soignes, e semiant eth desorde enquia Brusselles. Es cars, es animaus, es bagatges, es furgons plei de heridi, en veir as francesi que guanhauen terren e s'apressauen ena seuva, se precipitèren en era; es olandesi, guinhauetejadi pera cavalaria francesa, cridauen: "as armes!" Dempús Vert-Coucou enquia Groenendael, en ua logitud de lèu dues lègues en direccion entà Brusselles, i auie, sivans diden testimònis qu'encara viuen, tau multitud de fugitius que non se podie hèr un pas. Eth panic siguec tan terrible que se comuniquèc ath prince de Condé en Malines e a Loís XVIII en Gant. Exceptat era fèbla resèrva escalonada darrèr der espitau de campanha, establit ena granja de Mont-Saint-Jean, e des brigades Vivian e Vandeleur que costejauen era ala quèrra, Wellington non auie ja cavalaria. Fòrça bataries qu'èren desmontades.

Aguesti hèts qu'an estat coheissadi per Siborne; e Pringel, exagerant eth desastre, enquia e tot a arribat a díder qu'era armada anglo-olandesa auie quedat redusida a trenta o quaranta mil òmes. *Eth duc de hèr* s'estaue seren, mès es sòns pòts auien vengut lividi. Eth comissari austrian Vincent, e eth comissari espanhòu Alava, presents ena batalha, en estat major anglés, credien perdut ath duc. Tàs cinc, treiguec Wellington eth sòn relòtge, e se l'entenec gasulhar aguesta frasa ombriua: "Blucher o era net!"

En aguest moment siguec quan se vedec lúder enes nautades peth costat de Frischemont ua linha luenhana de baionetes.

Vaquí era peripecia d'aguest drama gigantesc.

XI.- Mau guida entà Napoleon, bon entà Bülow.

Qu'ei sabuda era dolorosa enganha de Napoleon; demoraue a Grouchy, e siguec Blucher eth qu'arribèc: era mòrt en sòrta dera vida.

Eth destin qu'a variacions d'aguesta sòrta; se demoraue eth tron deth mon, e s'aubire Santa Elena.

S'eth pastoret que servie de guida a Bülow, lòctenent de Blucher, l'auesse conselhat que gessesse pera seuva ath dessús de Frischemont en lòc de gésser mès enjós de Plancenoit, era forma deth sègle XIX dilhèu serie desparièra. Napoleon qu'aurie guanhat era batalha de Waterloo. Per quinsevolh aute camin peth dessús de Plancenoit, era armada prusiana anaue a gésser en un barranc intransitable entara artilharia, e Bülow non aurie arribat.

Plan que, eth generau prusian Muffling ac a declarat atau; se Blucher s'auesse tardat ua ora, non aurie trapat a Wellington de pès; "era batalha qu'ère perduda".

Atau, donc, que ja ère era ora de qué arribèsse Bülow. Ath delà d'aquerò, auie trapat fòrça trebucs ena sua marcha: auie repausat aquera net en Dion-le-Mont, e s'auie tornat a meter en marcha en trincar deth dia. Mès es camins qu'èren impracticables e es sues divisions s'auien metut ena hanga enquias jolhs, en tot arribar era hanga, enes clòts, enquia es cubs des arròdes des canons. A mès, qu'auie auut de passar eth Dyle per estret pònt de Wavre; eth carrèr que da that pònt auie estat usclat pes francesi; es arques e es furgons d'artilharia en non poder passar entre dues ringlères de cases usclant, les calec demorar a que s'amortèsse er encendi. Èren es dotze, e era avantgarda de Bülow non auie pogut entrar encara en Chapelle-Saint-Lambert.

S'era accion auesse començat dues ores abans s'aurie acabat tàs quate, e Blucher aurie arribat en camp de batalha en tot trapar-la ja guanhada per Napoleon. Que taus son aguesti edarts immensi, autrejadi a un infinit que non ei a posita nòsta.

Tàs dotze, er emperaire siguec eth prumèr que, damb eth sòn alongavistes, vedec en extrèm der orizont quauquarren que cridèc era sua atencion, e didec:

- Aquiu baish veigui ua broma que me semble que son tropes. Dempús preguntèc ath duc de Dalmacia: Soult, se qué vedetz entà Chapelle-Saint-Lambert?

Eth mariscau, dirigint entad aguest lòc eth sòn alongavistes responec:

- Quate o cinc mil òmes, senhor. Plan que òc, qu'ei Grouchy.

Ça que la, arren hège veir qu'aquerò se botgèsse. Toti es alongavistes der estat major auien estudiat "era broma" senhalada per emperaire. Quauqui uns dideren: "Son colomnes que hèn pòsa". D'auti, e sigueren es que mès: "Son arbes". Era vertat ei qu'era broma non se botjaue. Er emperaire manèc entà reconéisher aguest punt escur ara division de cavalaria leugèra de Domon.

Plan que òc, Bülow non s'auie botjat. Era sua avantgarda qu'ère pla aflaquida e non podie hèr arren. Li calie demorar era majoritat deth còs dera armada, e auie era orde de concentrar-se abans d'entrar en linha; mès, tàs cinc, en veir eth perilh de Wellington, manèc Blucher a Bülow qu'ataquèsse, e didec aguesta frasa notable: "Que mos cau balhar aire ara armada anglesa".

Ara seguida, es divisions de Losthin, Hiller, Hacke e Ryssel se desplegauen dauant deth còs de Lobau, era cavalaria det prince Guilhem de Prusia gessie deth bòsc de París, Plancenoit usclaue e es bales prusianes comencèren a ploir enes ringlères dera Garda de resèrva darrèr de Napoleon.

XII.- Era Garda.

Que ja mo'n sabem de tot çò d'aute: Era irrupcion d'ua tresau armada, era batalha desmargada, ueitanta sies boques de huec tronan còp sec, Pirch I acodint damb Bülow, era cavalaria de Zieten dirigida per Blucher en persona, es francesi refusadi, Marcognet escampat dera planhèra de Ohain, Durutte hèt enlà de Papelotte, Dolzelot e Quiot arreculant, Lobau guinhauetejat, ua auta batalha menaçant tara serada as nòsti regiments desmanteladi, tota era linha anglesa tornant a cuélher era ofensiua e auançant entà nosati, era gigantesca clatenèra dubèrta ena armada francesa, era mitralha anglesa e era mitralha prusiana ajudant-se mutuauments, era exterminacion, eth desastre en front, eth desastre enes flancs, era garda entrant ena linha jos aqueth espaventós e generau en.honsament.

En veir qu'anaue a morir, cridèc: "Visca l'emperaire!! Que non i a arren ena istòria mès patetic qu'aguesta agonia esclatant en aclamacions.

Eth cèu auie estat embromat pendent tot eth dia. De pic, en aguest moment madeish, èren es ueit dera tarde, es bromes der orizon se heren enlà, e deishèren passar a trauèrs des casses deth camin de Nivelles, er immens e sinistre resplendor deth solei que se cogaue. Que se l'auie vist gésser en Austerlitz.

Entad aguest finau, cada batalhon dera Garda venguie comandat per un generau. Friant, Michel, Roguet, Herlet, Mallet e Poret de Morvan qu'èren aquiu. Quan es elevades casquetes de peu des granadèrs dera Garda, damb era ampla placa qu'ère escultada era agla, campèren entre era broma d'aqueth agitat mar, simetriques, tranquilles, alinhades, er enemic sentec respècte pera França, credec veir entrar vint victòries en camp de batalha damb es ales desplegades, e es qu'èren venceires heren repè en tot creder-se vençudi; mès Wellington cridèc: "De pè, Gardes, e bona afustada!" Eth regiment vermelh de gardes anglesi que se trapaue estirat darrèr deth romegàs se lheuèc e ua broma de metralha crivilhèc era bandèra tricolor qu'ondejaue ar entorn des nòstes agles; toti se precipitèren es uns contra es auti e comencèc eth masèl. Era Garda imperiau sentec ena escurina era armada que hugie, e era generau dispersion que seguie ara derrota; entenec eth "que se sauvi qui posque!", qu'auie remplaçat ath "visca er emperaire!"; e maugrat era hujuda que deishaue ath sòn darrèr, seguic auançant, cada viatge mès esbauçada, e trapant era mòrt en cada pas que

daue. Que non auec ne trantalhants ne timids. Eth soldat en aguest còs qu'ère tant eròi coma eth generau. Ne un solet òme tremolèc dauant deth suicidi.

Aterrit Ney d'estupor, mès gran damb tot er orgulh dera mòrt acceptada, s'aufrie a toti es còps en aquera tormenta. Aquiu moric eth cincau shivau que montaue. Chaupat de sudor, es uelhs treiguent bualhs, es pòts treiguent esgluma, er unifòrme descordat, ua des sues espatletes miei talhada peth còp de sabre d'un garda a shivau, damb era sua placa dera grana agla bonhada per ua bala, plen de sang, de hanga, magnific, damb ua espada trincada ena man, didie: "Vietz a veir se com morís un mariscau de França en camp de batalha!" Mès en vaganaut; que non moric. Qu'ère furiós e indignat. Dirigic a Drouet de Erlon aguesta pregunta: "Non te hès aucir?" Ath miei d'aquera artilharia, qu'esbauçaue a un punhat d'òmes, cridèc: "Non i a arren entà jo? Ò!, voleria que totes aguestes bales angleses entrèssen en mèn pièch!" Malerós, qu'ères reservat entàs bales franceses!

XIII.- Era catastròfa.

Era derrora que deishèc ath sòn darrèr era Garda que siguec lugubra.

Era armada arreculèc precipitadaments, pertot, ath còp: de Hougomont, dera Haie-Sainte, de Papelotte e de Plancenoit. Eth crit "traïson!" siguec seguit deth crit: "Que se sauve eth que posque!". Ua armada que se desbande qu'ei coma un desgèu generau. Tot se rend, cedís, crèbe, flote, ròde, què, tume, posse, se precipite. Dispersion inausida. Ney demane un shivau prestat, monte en eth, e sense chapèu, sense corbata, sense espada, se lance pera cauçada de Brusselles, en tot arturar ath còp as anglesi e as francesi. Sage d'arturar ara armada, la cride, l'insulte, vò hèr-li hèr repè, mès en bades; es ondades des hugitius passen dauant. Es soldats hugen d'eth, cridant: "Visca eth mariscau Ney!" Dus regiments de Durutte van e vien espauridi e amiadi d'un costat en aute entre es sabres des ulans e eth huec de fusilharia des brigades de Kempt, de Best, de Pack e de Ryland; eth pejor des masèls qu'ei era derrota; es amics s'aucissen es uns as auti entà húger, es esquadrons e es batalhons tusten entre eri, e se dispersen es uns contra es auti; enòrma esgluma dera batalha. Lobau en un extrèm, coma Reille en aute, se ven arrossegadi pera ondada. En bades hè Napoleon ua muralha damb aquerò que li rèste dera Garda; en bades emplegue entath darrèr esfòrç es sòns esquadrons de servici. Quiot arrecule dauant de Vivian, Kellerman dauant de Vandeleur, Lobau dauant de Bülow, Morand dauant de Pirch, Domon e Subervic dauant deth prince Guilhèm de Prusia. Guyot, qu'a amiat ara carga as esquadrons der emperaire, què as pès des dragons anglesi. Napoleon cor ath galaup darrèr des hugitius, les encoratge, les sarre, menace e suplique.Totes es boques que cridauen peth maitin visca er emperaire s'estàn dubèrtes, mès a penes l'arreconéishen. Era cavalaria prusiana nauèth venguda, se lance, vòle, guinhauetège, estarne, aucís, extermine. Es trets dera artilharia ròden impetuosaments; es canons quèn en solèr; es soldats deth tren desatalen es arçons e cuelhen es shivaus entà húger; furgons queigudi capensús dificulten eth camin e servissen d'escadença entà cométer assassinats. Es hugitius s'estrossègen, s'oprimissen, caminen per dessús des mòrts e des vius. Un revolum de gent aumplís es camins, es caminòus, es pònts, es planhères, es ticolets, es artigues, es bòsqui, atapidi per aguesta evasion de quaranta mil òmes. Crits, desesperacion, morralets e fusilhs lançadi enes camps de blat; eth pas daurit

a còps de sabre; non se coneish ne tan solet as camarades, ne as oficiaus, ne as generaus; pertot un espant inexplicable; Zieten guinhauetejant ara França ath sòn gust; es leons convertidi en crabòts; atau siguec aguesta hujuda.

En Genappe sagèren tornar, tier cara e mantie en linha ar enemic. Lobau arremassèc tres cents òmes que se fortifiquèren ena entrada deth bordalat; mès, ara prumèra descarga dera mitralha prusiana toti hugeren, e Lobau siguec hèt presoèr. Encara se ven es tralhes dera mitralha calades ena paret d'ua casa vielha bastida de malons ara dreta deth camin, pòc abans d'arribar en Genappe. Es prusians se lancèren contra Genappe, furiosi sens dobte d'èster venceires tant aisidaments. Era persecucion que siguec monstruosa. Blucher ordenèc er extermini; Roguet auie balhat eth lugubre exemple de menaçar de mòrt quinsevolh granadèr francés que l'amièsse un presoèr prusian. Blucher anèc mès enlà de Roguet. Eth generau dera garda naua, Duhesme, acornerat ena porta d'ua aubèrja de Genappe, autregèc era sua espada a un ussar dera mòrt que cuelhec era espada e aucic ath presoèr. Era victòria acabèc damb er assassinat des vençudi. Castiguem, donques qu'èm era istòria: eth vielh Blucher se desonorèc. Tau ferocitat balhèc arràs ath desastre. Era derrota desesperada trauessèc Genappe, Quatre-Bras, Sombreffe, Frasnes, Thuin, Charleroi, e non s'arturèc enquiara frontèra. A!, qui hugie d'aguesta sòrta? Era gran armada.

Dilhèu deishèc d'auer encausa aguest vertige, aguest terror, aguesta queiguda deth mès naut valor qu'a admirat era istòria? Era ombra d'ua linha dreta enòrma se projècte sus Waterloo. Qu'ei era jornada deth destin. Ua fòrça superiora ar òme costèc aqueth dia. D'aciu er espant de toti; d'aciu totes es granes amnes autrejant era sua espada. Es qu'auien vençut a Euròpa queigueren espauridi, sense auer ja arren entà hèr o entà díder, en tot sénter ena ombra ua preséncia terribla. *Hoc erat in fatis*. Aqueth dia que cambièc era perspectiua deth gènre uman. Waterloo ei eth gahon deth sègle XIX. S'auie besonh dera desaparicion deth gran òme entar adveniment deth gran sègle. D'amiar-la a tèrme se n'encuedèc un qu'arrés li replique. Eth panic des eròis qu'a era sua explicacion. Ena batalha de Waterloo que i a quauquarren mès qu'ua broma, i a un meteòr. Diu qu'auie passat per aquiu.

En escurir, en un camp près de Genappe, Bernard e Bertrand arturèren e cuelheren pera hauda dera levita a un òme ombriu, cogitós, sinistre, que, possat entà aquiu peth corrent dera derrota, venguie de desmontar, auie passat peth braç era brida deth sòn shivau e damb era guardada hòraviada

entornaue solet entà Waterloo. Qu'ère Napoleon que sajaue encara vier entà dauant, somnambul immens d'aqueth sòn esbugassat.

XIV.- Eth darrèr quadre.

Quauqui quadres dera Garda, arturadi en torrent dera derrota, coma arròques en un torrent d'aigua, s'estèren fèrms enquiara net. Quan arribèc era net, acompanhada dera mòrt, demorèren aguesta dobla ombra e se deishèren estropar en era damb pè fèrm. Cada regiment, isolat des auti, e sense auer ja cap de ligam damb era armada des.hèta pertot, morie peth sòn compde. Entà amiar a tèrme aguesta darrèra accion, cadun qu'auie cuelhut es sues posicions; es uns s'auien plaçat enes nautades de Rossomme, e d'auti ena planhèra de Mont-Saint-Jean. Aquiu, abandonadi, vençudi, terribles, aqueri quadres ombrius agonizauen formidablaments. Ulm, Wagram, Jena, Friedland, morien en eri.

Ara ora deth crepuscul, tàs nau dera net, solet ne restaue un ena part baisha dera planhèra de Mont-Saint-Jean. En aguesta val funèsta, ath pè deth penent qu'auien pujat es coirassadi, negada ara pes masses angleses, lutaue aguest quadre jos es huecs convergents dera artilharia enemiga victoriosa, e jos ua terribla densitat de projectils. Lo comandaue un escur oficiau cridat Cambronne. A cada desgarga amendrie eth quadre, e responie. Reponie ara mitralha damb era fusilharia, en tot estretir-se de contunh es sòns quate murs. Es hugitius se posauen ena luenhor entà cuélher alend e escotauen enes tenèbres aqueth tron ombriu qu'amendrie per moments.

Quan era legion se vedec redusida a un escabòt d'òmes, quan era sua bandèra non siguec senon un liròt, quan es sòns fusilhs agotadi de bales non sigueren que bastons, quan eth molon de cadavres siguec màger qu'eth grop viu, i auec entre es venceires ua sòrta de terror sagrat ar entorn d'aqueri moribonds, e era artilharia anglesa carèc e cuelhec alend. Que siguec ua espècia de trèva. Es combatents auien ath sòn entorn coma un hormiguèr d'espèctres, siluetes d'òmes a shivau, eth nere perfil des canons, eth cèu bluenc, vist a trauèrs des arròdes e des curenhes; Eth colossau cap de mòrt qu'es eròis entreven tostemp en hum, ath hons dera batalha, auançaue entada eri e les guardaue. Enteneren cargar es pèces ena ombra crepusculara, vederen es mèques alugades que semblables as uelhs deth tigre ena escurina formauen un cercle ar entorn des sòns caps; toti es artilhèrs dera artilharia anglesa s'apressèren as canons, e alavetz, esmoigut, en auer er instant suprèm suspenut ath dessús d'aqueri òmes, un generau

anglés, Colville, sivans uns, o Maitland, sivans d'auti, les cridèc: "Rendetz-vos, valents francesi!"

Cambronne responec: "Mèrda!"

XV.- Cambronne.

Eth respècte qu'exigís eth lector, que non aurie d'arribar enquiath punt de qué non posque era istòria repetir era paraula, dilhèu mès sublima, qu'a prononciat un francés. Aquerò equivalerie a enebir ara istòria consignar es tralhes sublimes.

Atau, donc, s'aguesta proïbicion existís, nosati, peth nòste compde, mo'la sautam.

Entre aqueri gigants i auec un titan, que siguec Cambronne.

Plan que òc, díder aguesta paraula e morir de seguit, quina causa mès grana! Pr'amor que voler morir, qu'ei morir, e non siguec eth sòn tòrt se, enquia e tot mitralhat, suberviuec.

Er òme que guanhèc era batalha de Waterloo, que non siguec Napoleon vençut; non siguec Wellington arreculant tàs quate, desesperat tàs cinc; non siguec Blucher que non combatec: er òme que guanhèc era batalha de Waterloo, que siguec Cambronne.

Fulminar damb ua tau paraula ath tron que vos aucís, qu'ei véncer.

Dar aguesta responsa ara catastròfa, díder aquerò ath destin, dar aguesta basa ath leon futur, lançar aguesta replica ara ploja dera net, ath mur taïdor de Hougomont, ath barranc d'Ohain, ara tardança de Grouchy, ara arribada de Blucher; èster era ironia en sepulcre; demorar d'aguesta sòrta de pès après auer queigut, estofar en dues sillabes ara coalicion europèa, aufrir as reis aqueres letrines ja coneishudes des cesars, convertir era darrèra des paraules ena prumèra, en tot balhar-li era ludentor dera França, barrar mespredosaments era scèna de Waterloo damb ua frasa de carnavau, completar a Leonides damb Rabelais, resumir aquera victòria en ua paraula suprèma, impossible de prononciar, pèrder terren e sauvar eth nòm ena istòria, en tot méter dera sua part er arridolet deth public dempús de tau masèl, tot aquerò qu'ei immens.

Qu'ei er insult ath pericle; ei arribar en ua granesa esquiliana.

Era frasa de Cambronne còste er efècte d'ua fractura. Qu'ei era fractura deth pièch peth mensprètz: ei er desbordament dera agonia que crèbe. Qui vencec? Siguec Wellington? Non. Sense Blucher qu'ère perdut. Siguec Blucher? Non. Se Wellington non auesse començat, Blucher non aurie pogut acabar.

Cambronne, aguest viatjaire dera darrèra ora, aguest soldat deconeishut, aguest atòm dera guèrra, se'n sap de qué i a ua mentida en ua catastròfa, doblaments ponchenta; e en moment que crèbe de ràbia se l'aufrís aguesta trufaria: era vida! Be li calie sautar! Aquiu que son toti es reis d'Euròpa, es generaus erosi, es Jupiter tonants, qu'an cent mil soldats victoriosi, e darrèr des cent mil, un milion; es sòns canons, damb es mèques alugades, demoren; qu'an jos es sòns pès ara Garda imperiau e ara gran armada; vien de derrotar a Napoleon e non rèste senon Cambronne, non rèste entà protestar qu'aqueth vèrme. Eth protestarà. Alavetz cèrque ua paraula tau que se cèrque ua espada; li vie era saliuèra enes pòts e aguesta esgluma qu'ei era paraula: dauant d'aquera victòria prodigiosa e mejana, dauant d'aquera victòria sense venceires, Cambronne, desesperat, lhèue eth cap, se somet as sues enòrmes conseqüéncies; mès hè a veir era sua nullitat, hè quauquarren mès qu'escopir sus era, e aclapat peth nombre, pera fòrça e pera matèria, trape ena sua ment ua expression que li pòt aplicar: er excrement. Qu'ac tornam a díder; hèr aquerò, díder aquerò, trapar aguesta paraula, qu'ei èster eth venceire.

Er esperit des grani dies inspirèc ad aguest òme desconeishut en aqueth moment fatau. Cambronne endonvièc era frasa de Waterloo, coma Rouget de l'Isle endonvièc *Era Marselhesa* per inspiracion deth cèu. Ua bohada dera tempèsta divina què e vie a parar ena ment d'aqueri òmes; s'agiten ena sua inspiracion e, er un entone eth cant suprèm e, er aute alende eth crit terrible. Aguesta paraula de mensprètz titanic, lançada per Cambronne, non se dirigie solet ara Euròpa en nòm der emperi; aquerò qu'aurie estat pòc: se dirigie ad açò passat en nòm dera revolucion. En entener-la, se coneish que Cambronne possedís era amna anciana des gigants. Semble qu'ei Dalton que parle, Kleger que rugís.

En enténer a Crambonne, er anglés responec: "Huec!" Es bataries lancèren ahlames, eth ticolet tremolèc, de totes aqueres boques de bronze gessec un darrèr e espaventós vòmit de mitralha, se formèc ua vasta broma de hum blanquinejat pera argentada lum dera lua, e quan s'esbugassèc ja non auie arren. Era rèsta formidabla auie estat ja anequelida; era Garda auie perit. Es quate murs d'aqueth reduch viu jadien per tèrra, e a penes s'avertie entre es cadavres quauqu'un que s'estrementie damb es convulsions dera mòrt. Atau siguec se com es legions franceses, mès granes qu'ès legions romanes, expirèren en Mont-Saint-Jean, sus era tèrra

chaupada de ploja e de sang, entre es horments ombrius, en lòc qu'ara passe tàs quate deth maitin, fiulant e foetejant alègraments eth sòn shivau er amiaire Jusèp, que hè eth servici de corrèus en camin de Nivelles.

XVI.- *Quot libras in duce*?

Era batalha de Waterloo qu'ei un enigma; autant escur entàs que la guanhèren, coma entath que la perdec. Entà Napoleon que siguec un orror; Blucher non vedec en era senon huec; Wellington non comprenec arren, coma ac mòstren es sues comunicacions oficiaus. Es bulletins èren confusi, es comentaris embolhadi. Aguesti non hèn senon gasulhar, aqueri quequegen. Jomini dividís era batalha de Waterloo en quate moments; Muffling la separe en tres peripecies; sonque Charras, encara qu'en quauqui punts ajam ua opinion desparièra dera d'eth, ei eth qu'aprecièc damb un bon còp de uelh es alinhaments caracteristics d'aquera catastròfa deth gèni uman en luta damb er edart divin. Es auti istorians s'an enludernat, de bèra manèra, e en aguest enludernament, caminen a paupes. Jornada fulguranta, plan que òc; en.honsament dera monarquia militara que damb gran estupor des reis arrosseguèc ath sòn darrèr a toti es reiaumes; queiguda dera fòrça, derrota dera guèrra.

En aguest eveniment, qu'amie escultat eth sagèth d'un besonh suberuman, era part des òmes que non entre entad arren.

Trèir a Wellington o a Blucher era fama de Waterloo, ei, dilhèu trèir quauquarren a Anglatèrra e a Alemania? Non. Ne era illustra Anglatèrra ne era augusta Alemania an arren a veir damb eth problèma de Waterloo. Gràcies ath cèu, es pòbles son grani sense besonh des lugubres aventures dera espada. Ne Alemania, ne França, ne Anglatèrra depenen d'ua espada. En aguesta epòca que Waterloo non ei qu'un bronit de sabres, era Alemania peth dessús de Blucher qu'a a Goethe e era Anglatèrra per dessús de Wellington qu'a a Byron. Ena auròra d'aguest vast solei gessent d'idies, pròpi deth nòste sègle, qu'an un esplendor magnific Anglatèrra e Alemania. Son majestuoses pr'amor que pensen. Era elevacion de nivèu que li hèn a vier ara civilizacion qu'ei intrinseca ada eres, vie d'eres madeishes e non d'un accident. Çò qu'an de grandesa en sègle XIX non arreconeish a Waterloo coma origina. Solet es pòbles barbars an sobtes creishudes dempùs d'ua victòria. Qu'ei era vanitat passatgèra des torrents claufidi damb era tormènta. Es pòbles civilizadi, mès que mès en temps qu'èm, ne se rebaishen, ne se quilhen pera bona o mala fortuna d'un capitan. Eth sòn pes especific en gènre uman ven de quauquarren mès que d'un combat. Gràcies a Diu, eth sòn aunor, era sua dignitat, era sua lum, eth sòn gèni non

son numèros que pòden méter ara loteria des batalhes aguesti jogaires que se criden conquistadors e eròis. A viatges, ua batalha perduda ei un progrès conquistat. Guaire mens glòria, mès libertat. Eth tambor care, e era rason cuelh era paraula. Qu'ei eth jòc deth ganhe-pèrd. Parlem, donc, de Waterloo heredaments per ambdues parts. Balhem ar edart çò qu'ei der edart e a Diu çò qu'ei de Diu. Qué siguec Waterloo? Ua victòria? Non. Un escut d'armes.

Escut guanhat per Euròpa e pagat per França.

Que non s'ac valie de mèter aciu un leon.

Ath delà, Waterloo ei er encontre mès estranh que i a ena istòria: Napoleon e Wellington. Que non son enemics, senon contraris. Diu, que se complatz enes antitèsis, jamès formèc un contrast mès notable e ua confrontacion mès extraordinària. D'un costat, era precision, era prevision, era geometria, era prudéncia, era retirada assegurada, es reserves profitades, ua sang hereda obstinada, un metòde imperturbable, era estrategia que se profite deth terren, era tactica qu'equilibre es batalhons, era carnissaria tirassada damb còrda, era guèrra apraiada damb eth relòtge en man, sense deishar arren voluntariaments ar edart, er ancian valor classic, era correcccion absoluda; de un aute, era intuicion, era divinacion, çò d'extraordinari enes mesures militares, er instint suberuman, eth còp de uelh ahlamejant, eth sabi pas se qué, que guarde coma era agla e que herís coma er pericle, un art prodigiós ath miei d'ua impetuositat menspredosa, toti es mistèris d'ua amna prigonda, era associacion damb eth destin; er arriu, era planhèra, era seuva, eth ticolet, assabentadi e obligadi de bèra manèra a creir; eth despòta qu'arribe, enquia e tot, a tiranizar eth camp de batalha; era fe ena estela barrejada damb era sciéncia estrategica, en tot agranir-la, mès trebolant-la. Wellington qu'ère eth Barreme[3] dera guèrra, Napoleon eth sòn Miquèu Angel, e aguest còp eth gèni siguec vençut pèth calcul.

Per ambdues parts se demoraue a quauqu'un. Eth calculador exacte siguec eth que vencec a Napoleon. Napoleon demoraue a Grouchy, e non arribèc; Wellington demoraue a Blucher, e siguec exacte.

Wellington qu'ei era guèrra classica que cuelh era sua resvenja. Bonaparte ena sua auròra l'auie trapat en Italia e derrotat magnificaments.

3 Famós matematician francés (1640-1704).

Eth vielh ihon hugec dauant dera naua agla blanca. Era tactica anciana non solet demorèc esbauçada, senon escandalizada. Qui ère aguest còrs de vint-e-sies ans, qué significaue aguest ignorant esplendid que, en tot auè'c tot contra eth e arren ath sòn favor, sense viures, sense municions, sense canons, sense sabates, lèu sense armada, damb un sarpat d'òmes contra masses sanceres, se precipituae sus era Euròpa coaligada, e guanhaue absurdaments victòries impossibles? Qui ère aguest nau vengut dera guèrra qu'auie era insoléncia de campar coma un astre? Era escòla academica militara l'excomunicaue en tot húger d'eth. D'aquiu era implacabla rancura deth vielh cesarisme contra eth nau, deth sabre corrècte contra era espada ahlamada e deth taulèr contra eth gèni. Eth 18 de junh de 1815, aguesta rancura qu'auec era sua resvenja, e dejós de Lodi, de Montebello, de Montenotte, de Mantua, de Marengo e d'Arcole, escriuec: Waterloo. Trionf des vulgars, de naut prètz entàs milhors. Eth destin consentic en aguesta ironia crudèu. Napoleon, ena sua decadéncia, tornèc a trapar ath sòn dauant a Suvarov joen.

Plan que òc, entà auer a Suvarov, qu'ei pro d'emblanquir es peus de Wellington.

Waterloo ei ua batalha de prumèra classa, guanhada per un capitan de dusau orde.

Çò que s'a d'admirar dera batalha de Waterloo ei era Anglatèrra, era fermetat anglesa, era resolucion anglesa, era sang anglesa; çò qu'Anglatèrra auec de magnific, didem-ac a maugrat sòn, siguec era madeisha. Que non siguec eth sòn capitan, siguec era sua armada.

Wellington capriciosaments ingrat, declare en ua carta a lord Bathurst, qu'era sua armada, era armada que combatec eth 18 de junh de 1815, ère "ua armada plan dolenta". Qué ne pense d'aguesta frasa aguest escur molon de uassi sepultadi jos es socs de Waterloo?

Anglatèrra a estat massa modèsta en tot tractar-se de Wellington. Agranir a Wellington qu'ei hè petita a Anglatèrra. Wellington non ei senon un eròi coma quinsevolh aute. Es escocesi grisi, es gardes a shivau, es regiments de Maitland e de Mitchell, era infantaria de Pack e de Kempt, era cavalaria de Ponsonby e de Somerset, es *highlanders* tocant eth *pibroch* estropadi en huec dera mitralha, es batalhons de Rylandt, es nauèri recrutes qu'a penes sabien manejar eth fusilh, hènt cara as veterans d'Essling e de Rivoli,

aquerò ei çò de mès gran. Wellington siguec tenaç; aguest que siguec eth sòn merit, e nosati non l'ac treiguem; mès, eth darrèr des sòns soldats d'infantaria e des sòns cavalièrs siguec autant testud qu'eth. Eth soldat de hèr, que vau tant coma eth duc de hèr. Per çò que hè a nosati, tota era nòsta glorificacion se dirigís entath soldat anglés, entara armada anglesa, entath pòble anglés. Se i auec trofèus, Anglatèrra les meritèc entada era. Era colomna de Waterloo serie mès justa s'en lòc dera figura d'un òme tenguesse ena sua cima era estatua d'un pòble.

Mès Anglatèrra s'anujarà per çò que didem aciu. Sauve encara, dempús deth sòn 1688 e deth nòste 1789, era illusion feudau. Cre en dret der eretatge e ena jerarquia. Aguest pòble, superior a toti en poder e en glòria, s'estime coma nacion, non coma pòble. Coma pòble se subordine espontanèaments e se pense qu'un lord ei tostemp un cap ben organizat e capable de manar; trabalhador, se somet ath mensprètz; soldat, se somet ath castig des paus. Encara rebrembam qu'ena batalha d'Inkermann, un sergent que segontes semble auie sauvat ara armada, no podec èster mentat per lord Reglan pr'amor qu'era jerarquia militara anglesa non permet mentar en un comunicat a cap eròi inferior ath grad d'oficiau.

Çò qu'admiram sustot en un encontre deth genre deth de Waterloo ei era prodigiosa adretia deth *dilhèu*. Ploja nueitiua, mur de Hougomont, carís d'Ohain, Grouchy sord ath canon, eth guida de Napoleon que l'enganhe, e eth guida de Bülow que lo dirigís ben; tot aguest cataclisme siguec amiat meravilhosaments.

Didem-ac d'un còp: en Waterloo i auec mès masèl que combat.

De totes es batalhes ordenades, era de Waterloo ei era qu'a eth front mès petit respècte ath nombre de combatents; Napoleon auie tres quarts de lèga; Wellington mieja lèga; setanta dus mil combatents per cada costat. D'aguesta espessor que venguec era carnissaria.

S'an format eth calcul e era proporcion que seguís. Pèrta d'òmes: En Austerlitz, francesi eth catorze per cent; russi, eth trenta per cent; austrians, eth quaranta quate per cent. En Wagram: francesi, eth trenta per cent, austrians, eth catorze. En Moscòu: francesi, eth trenta sèt per cent; russi, eth quaranta quate. En Bautzen: francesi, eth tretze per cent; russi e prusians, eth catorze. En Waterloo: francesi, eth cinquanta sies per cent;

aligadi, eth trenta un. Totau, respècte a Waterloo, quaranta un per cent. Cent quaranta quate mil combatents; setanta mil mòrts.

Eth camp de Waterloo presente aué era tranquillitat qu'apertie ara tèrra, supòrt impassible der òme, e se semble a totes es planhères.

Ça que la, de nets, ua espècia de broma fantastica se despen d'eth, e se bèth viatjaire lo recor, se guarde, s'escote, se medite coma Virgilio enes funèstes planhères de Filipos[4], s'apodère d'eth era allucinacion dera catastròfa. Reviu eth terrible 18 de junh; era faussa montanha monumentau s'esbugasse, eth leon se dissipe, e eth camp de batalha torne a cuélher era sua realitat; linhes d'infantaria ondegen ena planhèra, galaups furiosi crotzen er orizon; er estrementit soniador ve era ludentor des sabres, eth resplendor des baionetes, er ahlamat esclaire des bombes e eth monstruós crotzament des trons; enten coma ua espècia d'arranguilh que ges deth hons d'ua hòssa, eth vague clamor dera batalha hantauma; aguestes ombres son es granadèrs, aguesti resplendors son es coirassadi; aquera esqueleta ei Napoleon; aqueth aute ei Wellington; tot aquerò, que ja non existís, e totun, encara se tume e se combat, e es barrancs se tinten de sang, e es arbes s'estrementissen, e enquia e tot es bromes alenden resvenja; e quan arribe era ora des tenèbres, totes aqueres nautades herotges, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte e Plancenoit, apareishen coronades confusaments per revolums d'espèctres que s'exterminen.

4 Batalha de Filipos (42 a. de C.)

XVII.- Siguec bon eth resultat de Waterloo?

Que i a ua escòla liberau plan respectabla que non a en òdi Waterloo. Nosati non tanhem ada era. Entà nosati, Waterloo non ei qu'era data atupida dera libertat: qu'ua agla coma aguesta age gessut d'un ueu coma aqueth, aquerò ei cèrtaments estonant e inesperat.

Waterloo, se se lo considere deth punt d'enguarda culminant dera question, ei intencionaums ua victòria contra era revolucion. Qu'ei Euròpa contra França; Sant Petersburg, Berlin e Viena contra París, eth *statu quo* contra era iniciatiua, eth 14 de junhsèga de 1789[5] escometut a trauèrs deth 20 de mars de 1815[6], ei eth ramblah des monarquies contra era indomdable revòuta francesa. Amortar d'un còp eth volcan d'aguest vast pòble en erupcion pendent vint-e-sies ans; aquest qu'ère er objectiu. Solidaritat des Brunswick, des Nassau, des Romanoff, des Hohenzollern, des Hamburgs damb es Borbons. Waterloo amie ena gropa eth dret divin. Qu'ei cèrt qu'en auer estat despotic er emperi pera naturau reaccion des causes, era monarquia tradicionau li calie èster, ara, fòrça liberau, e que de Waterloo gessec un orde constitucionau, encara que forçat, damb gran sentiment des vencedors. Mès era revolucion non pòt èster reauments vençuda, e en èster providenciau e absoludaments fatau, torne a aparéisher tostemp; abans de Waterloo, damb Bonaparte, qu'esbauce es trons decrepits; dempús de Waterloo, damb Loís XVIII, qu'autrege e patís ath còp era carta constitucionau. Bonaparte bote un postilhon en tron de Napols, e un sergent en tron de Suècia en tot tier era inegalitat entà demostrar era egalitat; Loís XVIII en Saint-Ouent signe era declaracion des drets der òme. Volem explicar-mos se qué ei era Revolucion? Cridem-la Progrès; mos volem explicar se qué ei eth progrès? Cridem-lo eth *deman*. Eth deman execute eth sòn prètzhèt irresistiblaments, e l'execute dès aué: arribe tostemps en sòn objectiu d'ua manèra extraordinària. Se servís de Wellington entà hèr de Foy un orador, que non ère senon un soldat. Foy què en Hougomont e se lhèue ena tribuna. Atau actue eth Progrès. Entad aguest obrèr que non i a aisina dolenta. Ajuste ath sòn trabalh divin, sense desconcertar-se, ar òme qu'a trauessat es Aups, e ath malaut e trantalhant ancian deth pair Elisi. Madeish se servís deth gotós que deth conquistador; deth conquistador, exterioraments; deth gotós, interioraments. Waterloo, en

5 Cuelhuda dera Bastilha dera Revolucion Francesa.
6 Arribada de Napoleon enes Tulheries.

botar finau ar esbauç des trons europèus damb era espada, non hec que contunhar per un aute costat era òbra revolucionària. Eth militarisme s'acabèc, e les arribèc eth sòn lòc as pensaires. Eth sègle que Waterloo volie arturar, marchèc peth sòn dessús e seguic eth sòn camin. Aguesta victòria sinistra siguec vençuda pera libertat.

En resumit, e incontestablaments, çò que trionfaue en Waterloo, çò qu'arrie darrèr de Wellington, çò que l'amiaue toti es sòns paishons de mariscau d'Euròpa, çò que hège redolar alègraments es carretades de tèrra plies de uassi entà quilhar eth ticolet deth leon, çò que hec inscríuer trionfauments en aguest pedestau era data: *18 de junh de 1815*; çò qu'encoratjaue a Blucher a guinhauetejar e a acabar damb era derrota, çò que de naut de tot dera planhèra de Mont-Saint-Jean s'inclinaue sus era França coma sus ua prenuda, qu'ère era contrarevolucion. Era contrarevolucion siguec que gasulhèc aguesta paraula infama: desmembrament. En arribar en París, vedec eth crater d'apròp, sentec qu'es sòns cendres li cremauen es pès e cambièc de pensada. Tornèc en quequejadís d'ua carta costitucionau.

Que non auem de veir en Waterloo senon çò que reauments i a en Waterloo. E per çò des intencions liberaus que non n'auie deguna. Era cotrarevolucion ère, sense voler, liberau, madeish que Napoleon per un fenomèn analòg ère revolucionari contra era sua volentat. Eth 18 de junh de 1815, Robespierre, a shivau, perdec es estrius.

XVIII.- Recrudescéncia deth dret divin.

Acabada era dictadura, tot un sistèma europèu s'esbaucèc.

Er emperi s'en.honsèc en ua ombra semblabla ara deth mon roman expirant. Se tornèc a veir er abisme coma enes temps des barbars. Solet que, era barbaria de 1815, que cridaram peth sòn fausnòm, era contrarevolucion, non auie ne nèrvi ne nhac, se cansèc lèu lèu e s'arturèc. Er emperi, mos cau co.hessà'c, siguec plorat, e plorat per uelhs d'eròis. S'era glòria s'està ena espada convertida en sceptre, er emperi qu'auie estat era glòria madeisha. Auie esparjut pera tèrra tota era lum que pòt autrejar era tirania, lum ombriua; plan mès, lum escura. En comparèr damb era deth dia vertadèr, qu'ei era escurina dera net. Mès era desaparicion d'aguesta net costèc er efècte d'un eclipsi.

Loís XVIII entornèc en Paris. Es balhs deth 8 de junhsèga esfacèren era afogadura deth 20 de mars. Eth còrs se virèc ena antitèsi deth bearnés. Era bandèra dera cima des Tulheries siguec blanca; eth despatriament se seiguec en tron. Era taula d'auet de Hartwell se placèc dauant deth fautulh de flor de lis de Loís XIV. Se parlèc de Bouvines e de Fontenoy coma se siguesse delàger, en tot auer envielhit Austerlitz. Er autar e eth tron fraternizèren majestuosaments. En França e en continent s'establic ua des formes mès incontestades dera sauvacion dera societat en sègle XIX. Euròpa cuelhec era cocarda blanca. Trestaillon se hec celèbre. Era dita *non pluribus impar* tornèc a campar en arrais de pèira, simulant un solei ena façada deth quartèr deth cai d'Orsay. A on i auie auut un garda imperiau, i auec ua Casa Ròia. Er arc deth Carrousel, cargat de victòries ja insuportables, dehòra deth sòn lòc en aguestes nauetats, e un sinhau vergonhat, dilhèu, de Marengo e d'Arcole, se'n gessec damb era estatua deth duc d'Angulema. Eth cementèri dera Magdalena, temibla hòssa comuna deth 93, se caperèc de marme e de jaspe, en tot repausar en aguest povàs es uassi de Loís XVI e de Maria Antonieta. Ena hòssa de Vincennes se lheuèc dera tèrra un monument sepulcrau entà rebrembar qu'eth duc d'Enghien s'auie mòrt eth madeish mes que siguec coronat Napoleon. Eth Papa Pius VII, qu'auie hèt aguesta consagracion lèu ath còp d'arribar aquera mòrt, benedic tranquillaments era queiguda tau qu'auie benedit era quilhada. I auec en Schoenbrunn un mainatge de quate ans, ombra malerosa qu'ère sediciós cridar rei de Roma. E se heren totes aguestes causes, e

aguesti reis tornèren a pujar enes sòns trons, e eth patron d'Euròpa siguec embarrat en ua gàbia, e er ancian regim venguec a èster modèrn, e tota era escurina e tota era lum dera tèrra cambièren de lòc, donques qu'ena tarde d'un dia d'ostiu un pastor didec en bòsc a un prusian: "Passatz per aciu e non per aquiu".

Er an de 1815 que siguec ua espècia d'abriu lugubre. Es vielhes realitats nociues e verinoses se caperèren de naues aparences. Era mentida se maridèc damb 1789; eth dret divin s'estropèc damb ua Carta; es farses se heren constitucionaus; es preocupacions, es supersticions e es pensaments amagats, damb er article 14 en còr, se curbiren damb eth vernís de liberalisme. Que siguec eth cambi de pèth des serpents.

Er òme s'auie hèt gran e petit, madeish que Napoleon. Çò d'ideau, jos aguest reinatge dera matèria esplendida, recebec er extranh nòm d'ideologia: grèu imprudéncia d'un gran òme ridiculizar er avier. Es pòbles, ça que la, aguesta carn de canon tant encamardada der artilhèr, lo cercauen damb era guardada. A on ei? Qué hè? "Napoleon a mòrt", didie un caminaire a un espeat de Marengo e de Waterloo. ¡Mòrt eth!, exclamèc eth soldat. Be que lo coneishetz!" Es imaginacions deïficauen ad aqueth òme queigut. Dempús de Waterloo, eth hons d'Euròpa siguec tenebrós. Pendent fòrça temps i auec un gran uet, costat pera abséncia de Napoleon.

Es reis se placèren en aguest uet. Era vielha Euròpa se profitèc d'eth entà reformar-se. I auec ua Santa Aliança. Bèra Aliança, auie dit per auança eth camp fatau de Waterloo.

En preséncia e, cara a cara dera anciana Euròpa remetuda, se diboishèren es traits d'ua França naua. Er avier ridiculizat per emperaire hec era sua entrada solemna en tot amiar en front era estela dera libertat. Es uelhs afogadi des generacions joenes se virèren entada eth. Causa singulara, s'encamardèren ath còp der avier Libertat, e deth passat Napoleon. Era derrota, qu'auie lheuat ath vençut: Bonaparte queigut, semblaue mès naut que Napoleon de pès. Es qu'auien trionfat, qu'aueren pòur. Anglatèrra lo hec susvelhar per Hudson Lowe, e França lo hec espiar per Montchenu. Es sòns braci crotzadi alarmèren as trons. Alexandre lo cridaue era mia insòmnia. Aguest espant que venguie dera quantitat de revolucion qu'amie en eth madeish, çò qu'explique e desencuse eth liberalisme bonapartista.

Eth hantauma hège tremolar ath vielh mon. Es reis regnèren damb un cèrt malèster tant qu'aueren era ròca de Santa Elena en orizont.

Tant que Napoleon agonizaue en Longwood, es setanta mil òmes que queigueren en camp de Waterloo jadien en tot cangrenar-se tranquillaments e quauquarren dera sua patz s'escampilhèc peth mon. Eth Congrès de Viena hec es sòns tractats de 1815, e Euròpa cridèc ad aquerò era Restauracion.

Aquerò siguec Waterloo.

Mès, qué ei aquerò en comparèr damb er infinit? Tota aguesta tempèsta, tota aguesta broma, aguesta guèrra, e dempús aguesta patz, tota aguesta ombra non trebolèc bric era lum dera immensa guardada, qu'ath sòn dauant un pesolh sautant de huelha en huelha ei parièr ar agla que vòle de campanau en campanau enes tors de Nòsta Senhora.

XIX.- Eth camp de batalha de nets.

Qu'ei un besonh d'aguest libre qu'entornem en aguest camp de batalha.

Eth 18 de junh de 1815 qu'ère eth plen. Aquera claretat afavoric era herotge persecucion de Blucher, denoncièc es tralhes des hugitius, autregec aqueres masses desastroses ara cavalaria prusiana e ajudèc ath masèl. Era net se complatz a viatges en èster testimòni d'aguestes orribles catastròfes.

Dempús de lançada era darrèra canonada, era planhèra de Mont-Saint-Jean quedèc desèrta.

Es anglesi aucupèren eth campament des francesi; qu'ei era pròva de costum dera victòria, ajaçar-se en lhet deth vençut. Establiren eth sòn bivac en aute costat de Rossomme. Es prusians, contunhant era persecucion, seguiren entà dauant. Wellington venguec en bordalat de Waterloo pr'amor de redigir eth sòn comunicat entà lord Bathurst.

Se bèth còp a estat aplicable eth *sic vos non vobis*, qu'ei solide ad aguest bordalat de Waterloo. Waterloo non hec arren e ei plaçat a mieja lèga des lòcs que se dèc era accion. Mont-Saint-Jean siguec canonejat, Hougomont siguec usclat, Papelotte tanben, Plancenoit madeish, era Haie-Sainte siguec cuelhuda ar assaut, era Bèra-Aliança vedec era abraçada des vencedors. Ça que la, aguesti nòms an demorat lèu desconeishudi e Waterloo, que non hec arren ena batalha, auec entada eth toti es aunors.

Que non èm vantaires dera guèrra; quan se presente era escadença, li didem es vertats. Era guèrra qu'a bereses orribles que non auem amagat; mès, èm d'acòrd qu'a tanben causes fòrça lèges. Ua des mès estonantes ei eth rapid panatòri des mòrts dempús dera victòria. Era auba que seguís a ua batalha campe tostemp entà alugar cadavres nuds.

Qui hè tot aquerò? Qui taque atau eth trionf? Quina hastigosa man furtiua ei aguesta que se cale ena pòcha dera victòria? Qué panaires son aguesti que balhen es sòns còps darrèr dera gloria? Quauqui filosòfi, Voltaire entre eri, afirmen que son precisaments aqueri qu'an conquistat era glòria. Que son es madeishi, diden; non i a auut cap de cambiament, es que son de pès saquegen as que son en solèr. Er eròi deth dia ei eth vampir dera net. A tot darrèr, qu'a eth dret a desvalisar un cadavre qu'a hèt eth madeish. Per çò que tanh a nosati, que non mos ac credem. Recuélher laurèrs e panar es sabates a un mòrt, que mos semble impossible qu'ac hèsque ua madeisha man.

Çò de cèrt ei que, generauments, darrèr des vencedors vien es panaires. Mès botem ath soldat, mès que mès ath soldat contemporanèu, dehòra dera question.

Quinsevolh armada qu'a ua coa, e ei ad aguesta que mos cau acusar. Èssers arrata-caudes, entre bandits e mossos, totes es espècies de parpalhòles crepusculares que jete aguesta escurina que se cride era guèrra, menaires d'unifòrmes que non combaten, supausadi malauts, espeats temibles, cantinèrs, contrabandèrs, a viatges enquia e tot damb es sues hemnes, trotant en carretes e panant çò que tornen a véner, mendicants que s'aufrissen coma guides as oficiaus, coquins, sautabaranhes, tot aquerò (que non parlam deth temps present) seguie darrèr des armades en d'auti tempsi, de tau sòrta que, en lengatge especiau militar se criden "es arreculadi". Cap armada, ne cap nacion ère responsable d'aguesti èssers; parlauen italian e seguien as alemans; parlauen francés e seguien as anglesi. Un d'aguesti miserables, un "arreculat" espanhòu que parlaue francés, siguec eth qu'enganhèc ath marqués de Fervacques damb era sua parlòta, que en cuelher-lo per un des nòsti, se fidèc d'eth, e siguec mòrt a traïson e panat en madeish camp de batalha era net que seguic ara victòria de Cerisoles. Deth sautabaranhes neishie eth coquin. Era detestabla dita: "Víuer a cargue der enemic", costaue aguesta lepra, que solet podie guarir ua disciplina rigorosa. Que i a fames qu'enganhen, quaqui còps non se sap se per qué certans generaus, grani, ça que la, an estat tan populars. Turena qu'ère adorat des sòns soldats pr'amor que toleraue eth pilhatge; eth mau consentut, que forme partida dera bontat; Turena ère tan brave que deishèc méter a sang e huec eth Palatinat. Darrèr des armades, se vedien mès o mens sautabaranhes sivans era màger o mendre severitat deth cap. Hoche, Marceau non auien arreculadi; Wellington (li hèm de bon voler aguesta justícia), n'auie pòcs.

Totun aquerò, ena net deth 18 ath 19 de junh se desvalisèc as mòrts. Wellington siguec regde; dèc era orde de passar pes armes a tot aqueth que siguesse agarrat en flagrant delicte. Mès era rapina qu'ei tenaça. Es sautabaranhes panauen en un extrèm dera batalha mentre fusilhauen en aute.

En aguesta planhèra era lua qu'ère sinistra.

Tàs dotze vagaue un òme, o mielhor dit, caminaue en tot arrossegar-se pera part deth barranc d'Ohain. Segontes semblaue, ère un des que viem de caracterizar, ne anglés, ne francés, ne soldat, ne campanhard, mens òme que ièna; tirat pera aulor des mòrts, tient eth panatòri per victòria, e acodint a saquejar en Waterloo.

Amiaue ua blòda qu'auie quauquarren de capòta, e, inquiet e atrevit, marchaue tà dauant tant que guardaue entà darrèr. Qui ère aqueth òme? Probablaments era net lo coneishie mès qu'eth dia. Non amiaue saca; mès, plan que òc, amiaue jos era sua capòta amples pòches. De quan en quan s'arturaue, examinaue era planhèra ath sòn entorn, coma entà veir se quauquarrés l'observaue, s'inclinaue còp sec, remenaue ena tèrra ua causa silenciosa e immobila e dempús se quilhaue e se n'anaue d'aqueth lòc. Eth sòn pas de vop, era sua actitud, eth sòn gèst rapid e misteriós lo retirauen ad aguestes larves crepusculares que frequenten es pardies qu'es ancianes legendes criden es *Caminaires.*

Certans audèths nueitius formen figures d'aguesta sòrta enes paluns.

Quinsevolh qu'auesse guardat damb atencion tota aguesta broma aurie pogut notar a cèrta distància, parat e coma amagat darrèr d'un casalon qu'entornege era cauçada de Nivelles er angle deth camin de Mont-Saint-Jean entà Braine-l'Alleud, ua espècia de car petit de vendeire, damb tendolet de vime enquitranat, que d'eth tirassaue un aganit rossin, qu'en aqueth moment peishie es ortigues a trauèrs deth travader e sus eth car ua espècia de hemna seiguda dessús de còfres e paquets. Dilhèu i auie un ligam d'union entre aguest car e eth sautabaranhes.

Era escurina ère serena. Ne una soleta broma embaranaue eth net blu der orizon. Qu'ei parièr qu'era tèrra se tinte de ròi s'era lua s'està blanca. Aguesta qu'ei era indiferéncia deth cèu. Es arrames des arbes trincades pera mitralha, mès encara sense quèir, e estacades ara escòrça se balancejauen ena pradèra trendaments ara bohada leugèra deth vent dera net. Un tèune alend, lèu ua respiracion, botjaue eth romegàs. Qu'auie ena èrba ua cèrta estrementida que se retiraue ara des amnes quan abandonen es còssi.

S'entenie vagaments ena luenhor es va-e-veni des patrolhes e rondes majores deth campament anglés.

Hougomont e era Haie-Sainte seguien cremant, formant, er un en autan e er aute en cogant, dus grani fogairons, qu'ada eri s'amassaue coma un collar de robíns destacat, damb dues pèires enes extrèms, eth cordon de huec deth campament anglés que s'estenie en immens semicercle pes ticolets der orizon.

Auem racondat era catastròfa deth camin de Ohain. Eth còr s'espaurís en pensar çò qu'auie estat aquera espècia de mòrt entà tanti valents.

Se i a bèra causa orribla, se i a ua realitat que va mès enlà deth sòmi, qu'ei aguesta: víuer, veir eth solei, èster en plia possession dera fòrça virila, auer salut e alegria, arrir damb valor, córrer de cap a ua glòria espectaclosa que se tie ath dauant, sénter en pièch un paumon que respire, un còr que bategue, ua volentat que rasone, parlar, pensar, demorar, estimar, auer ua mair, auer ua hemna, auer hilhs, auer lum, e còp sec, en espaci de temps de besonh entà hèr un crit, en mens d'ua menuta, en.honsar-se en abisme, quèir, redolar, esclafar, èster esclafat, veir cabelhs de horment, flors, huelhes, arrames, non poder agarrar-se ad arren, sarrar un sabre inutil, auer ath dejós es òmes, ath dessús es shivaus, lutar en vaganaut, trincar-se es uassi damb un còp de pè balhat pendent es tenebres, sénter eth talon d'ua bòta que vos hè a gésser es uelhs, rebrembar damb ràbia es hèrs des shivaus, estofar-se, idolar, desesperar-se, èster aquiu baish e dider-se: "Hè un moment jo viuia!"

A on auie arribat aguest lamentable desastre regnaue tanben un prigond silenci. Era caisha deth camin qu'ère plia de shivaus e de cavalièrs apileradi inextricablaments: terribla amalgama. Que ja non i auie declivitat, es cadavres anivelauen eth camin damb era nauta planhèra, e l'auien ar arràs coma ua mieja faneca de civada ben mesurada. Un modelhon de mòrts ena part nauta, e un arriu de sang ena part baisha; atau ère aguest camin era net deth 18 de junh de 1815. Era sang corrie enquiara cauçada de Nivelles e aquiu s'estenie en ua ampla lacuna dauant dera tala d'arbes que barraue eth pas ara cauçada, en un lòc qu'encara aué se mòstre. Sivans rebrembarà eth lector, en punt opausat entara cauçada de Genappe siguec a on se passèc eth desastre des coirassadi. Era multitud de cadavres ère en proporcion ara prigondor dera clòta. Ath miei, entath lòc a on s'egalaue damb era planhèra e per a on auie passat era division Delord, era capa de mòrts ère mès prima.

Eth vagabond nueitiu, que viem de hèr entreveir ath lector, anaue per aguest costat observant aquera immensa hòssa, guardant, passant sabi pas quina hastigosa revista de mòrts, e en.honsant-se es pès enes badines de sang. De pic, s'arturèc.

A quauqui passi deth sòn dauant, en camin, e en punt a on acabaue eth modelhon de cadavres, de dejós d'aquera massa confusa d'òmes e de shivaus, gessie ua man dubèrta alugada pera lua.

Aguesta man qu'auie en dit ua causa que ludie, e qu'ère un anèth d'aur.

Er òme s'inclinèc, s'estèc ua estona ajocat, e quan tornèc a lheuar-se, er anèth auie despareishut dera man.

Non se tornèc a lheuar precipitadaments; s'estèc en ua actitud herotja e temerosa, virant era esquia ath modelhon de mòrts, examinant er orizon, de jolhs, damb eth còs inclinat entà dauant e apuant en solèr es dus guinhaires, treiguent eth cap per dessús dera vòra deth camin. Es quate pautes deth chacal que son avientes a cèrtes accions.

Dempús, cuelhent es sues causes, se lheuèc.

En aqueth moment auec ua espècia de subersaut. Sentec que l'agarrauen peth darrèr.

Se virèc; qu'ère era man dubèrta que s'auie tornat a barrar; e que l'auie agarrat eth pelhòt dera sua capòta.

Un òme aunèst qu'aurie auut pòur. Aguest se metec a arrir.

- Bè!, didec. Ei eth mòrt. Que m'agrade mès un apareishut qu'un gendarme.

Ça que la, era man s'anèc destibant e lo deishèc. Er esfòrç que s'acabe lèu ena hòssa.

- Vai!, didec eth vagabond. Serà viu aguest mòrt? Vam a veir.

S'inclinèc de nauèth, comencèc a desseparar es obstacles que l'empachauen arribar enquiara man, e ja desseparadi, l'agarrèc, cuelhec eth braç, separèc eth cap, treiguec eth còs e uns instants dempús arrossegaue ena escurina deth camin a un òme inanimat, o aumens estavanit. Qu'ère un coirassat, un oficiau, e enquia e tot oficiau de cèrta categoria; per dejós dera coirassa gessie ua espatleta gròssa d'aur; aguest oficiau que non amiaue ja casco. Un còp de sabre furiós l'auie esbocinat era cara, qu'en era solet se vedie sang. Ath delà d'aquerò, semblaue que non auie arren trincat e, per

un erós edart, s'aguesta paraula ei possibla aciu, es mòrts auien format ua vòuta peth dessús d'eth, de manèra que l'auien liurat d'èster estronhat. Es sòns uelhs èren clucadi.

Sus era sua coirassa amiaue era crotz d'argent dera Legion d'Aunor.

Eth vagabond arrinquèc aguesta crotz, que despareishec en un des abismes qu'auie dejós era capòta.

Ara seguida, paupèc era pòcha deth justet der oficiau, qu'en era notèc un relòtge e lo cuelhec. Dempús examinèc era auta pòcha, trapèc en era ua borsa e la cuelhèc. Enquia aguest punt arribaue era ajuda que prestaue ath moribond, quan er oficiau dauric es uelhs.

- Gràcies, didec sense vams ne fòrça.

Era brusquetat des movements der òme qu'atau lo manejaue, era frescor dera net e er aire alendat liuraments, l'auien trèt deth sòn estavaniment.

Eth vagabond non responec. Lheuèc eth cap. Pera planhèra s'entenie bronit de passi; Probablaments quauqua patrolha que s'apressaue.

Er oficiau gasulhèc, encara que damb votz agonizanta:

- Qui a guanhat era batalha?
- Es anglesi, responec eth vagabond.

Er oficiau seguic:

- Regiratz es mies pòches, en eres i traparatz ua borsa e un relòtge, cuelhetz-les.

Que ja ère hèt; mès eth vagabond hec veir que hège çò que li didie e repliquèc:

- Que non i a arren.
- M'an panat, didec er oficiau, e me hè dò. Qu'aurie estat entà vos.

Es passi dera patrolha s'entenien cada còp mès claraments.

- Que vie gent, didec eth vagabond, en tot hèr eth movement d'un òme que se'n va.

Er oficiau, lheuant eth braç damb dificultat, l'arturèc.

- M'auetz sauvat era vida. Qui ètz?

Eth vagabond responec rapidaments e en votz baisha:

- Jo pertanhia coma vos ara armada francesa. Me cau deishar-vos, se m'agarrèssen me fusilharien. Vos è sauvat era vida. Ara apraiatz-vos coma pogatz.
- Quina ei era vòsta gradacion?
- Sergent.
- Com vos cridatz?
- Thenardier.
- Non desbrembarè aguest nòm, didec er oficiau. E vos, sauvatz eth mèn. Me cridi Pontmercy.

Libre dusau: Eth vaishèth “Orion”.

I.- Eth numèro 24601 se convertís en numèro 9430.

Jean Valjean qu’auie estat capturat de nauèth.

Eth lector mos arregraïrà que passem ara prèssa pes detalhs dolorosi. Sonque vam, donc, a reprodusir dues informacions publicades pes jornaus d’aquera epòca, pòqui mesi dempús des susprenents eveniments que se passèren en M… ara vòra deth M…

Aguesti articles son redusidi, pr’amor que, coma ja sabem, en aqueth temps non existie encara era *Gaseta des Tribunaus*.

Cuelhem eth prumèr, dera *Bandèra Blanca*, datat eth 25 de junhsèga de 1823.

“Un districte deth departament deth Pas-de-Calais ven d’èster teatre d’un eveniment pòc comun. Un òme estranh ath departament, e cridat M. Magdalena auie balhat un gran impuls de quauqui ans ençà, gràcies a procediments naui, a ua anciana indústria locau: era fabricacion de jaiets e collarets de granadura neri. En era auie hèt era sua fortuna e, entà díder era vertat, era deth departament. En justa retribucion pes sòns servicis se l’auie nomentat alcalde. Era policia a descubèrt qu’eth tau Magdalena non ère senon un ancian forçat escapat dera preson, condemnat en 1796 per panatòri, e cridat Jean Valjean. Aguest a estat enviat de nauèth ena preson. Semble qu’abantes dera sua preson auie artenhut trèir de casa deth senhor Laffitte era quantitat de mès de miei milion de francs qu’auie plaçat en aquera casa, e que, de un aute costat, sivans se ditz, auie guanhat plan legitimaments en sòn comèrci. Non s’a pogut saber a on auie amagat aguesta soma Jean Valjean dempús dera sua entrada ena preson de Tolon”.

Eth dusau article, un shinhau mès peth menut, se publiquèc en *Jornau de París* ena madeisha data. Ditz atau:

“Vie de comparéisher dauant deth tribunau ambulant deth Var un ancian licenciat de preson, cridat Jean Valjean en circonstàncies pròpies entà cridar era atencion. Aguest criminau auie artenhut enganhar era vigilància dera policia; auie cambiat de nòm e auie artenhut hèr-se nomentar alcalde d’ua des nòstes petites poblacions deth Nord a on auie establit un comèrci de fòrça consideracion. Fin finau, a estat desmascat e a estat hèt presoèr,

gràcies ar esfòrç infatigable dera autoritat. Auie de concubina a ua hemna publica, que s'a mòrt de terror en moment deth sòn empresonament. Aguest miserable, dotat d'ua fòrça erculenca, auie trapat mejans entà húger, mès tres o quate dies dempús dera sua hujuda, era policia artenhec agarrar-lo de nauèth en madeish París, en moment de pujar en un d'aguestes veitures de shivaus que hèn eth trajècte dera capitau entath bordalat de Montfermeil (Sena e Oise). Se ditz que se profitèc der intervau d'aguesti tres o quate dies de libertat entà retirar ua soma considerabla plaçada per eth en casa d'un des nòsti principaus banquèrs e qu'era sua soma puge a sies cents o sèt cents mil francs. Se mos cau creir era acta d'acusacion, que la deu auer amagat en un lòc coneishut per eth solet, e non l'an pogut trapar; ça que la, eth tau Jean Valjean vie de comparéisher dauant deth tribunau deth departament deth Var coma acusat de panatòri en un despoblat cometut a man armada, hè ja uns ueit ans, ena persona d'un d'aguesti aunoradi mainatges que coma didec eth patriarca de Ferney en vèrsi immortaus:

Cada an vien de Saboia
à escurarr damb man abila
es longui tuèus des humeneges.

"Eth bandit a renonciat a defener-se. Er abil e eloquent organ deth ministèri public a provat qu'eth panatòri siguec cometut amassa damb d'auti complices, e que Jean Valjean formaue part d'ua banda de panaires establida en Meddia. Plan per aquerò, Jean Valjean, declarat acusat, a estat condemnat ara pena de mòrt; e, en non auer volgut botar eth recurs de cassacion, era senténcia s'aurie executat s'eth rei, ena sua inagotabla bontat, non s'auese dignat commutar-li era pena en cadia perpetua. Jean Valjean a estat amiat de seguit entara preson de Tolon".

Non s'aurà desbrembat que Jean Valjean auie en M… ara vòra deth M… costums religioses. Quauqui jornaus, entre eri *Eth Constitucionau*, presentèren aguesta commutacion de pena coma un trionf deth partit clericau.

Jean Valjean cambièc eth sòn numèro ena preson. Se cridèc eth 9430.

Ath delà d'aquerò, mos ac cau díder d'un còp entà tostemp, era prosperitat de M… ara vòra deth M… despareishec damb eth senhor Magdalena; tot çò qu'auie previst ena sua net de dobtes e de fèbre se realizèc; en mancar eth, manquèc era amna d'aquera poblacion. Dempús

dera sua queiguda se verifiquèc en M… ara vòra deth M… aguest repartiment egoïsta der eretatge des grani òmes queigudi, aguest fatau desmembrament des causes florissentes que se hè cada dia escuraments ena comunautat umana, e qu'era istòria non a consignat qu'un solet viatge, donques que se hec dempús dera mòrt d'Alexandre. Es lòctenents se coronen reis; es contramèstres se improvisèren coma fabricants. Surgentèren es rivalitats envejoses. Se barrèren es vasti talhèrs de Magdalena; es edificis s'arroïnèren, es obrèrs se dispersèren. Es uns deishèren eth país, es auti deishèren eth mestièr. D'alavetz ençà, tot se hec en petit en sòrta de hèr-se en gran; en sòrta de hèr-se entà ben, se hec entath lucre. Que ja non auec centre; era competéncia e es escometudes campèren pertot. Magdalena ac dominaue e dirigie tot. Queigut eth, cadun se n'anèc peth sòn costat; er esperit de luta succedic ar esperit d'organizacion, era aspror ara cordialitat, er òdi d'un contra er aute, ara benvolença deth fundador entà toti; es hius estacats peth senhor Magdalena s'embolhèren e se trinquèren; se faussifiquèren es procediments, s'aviliren es productes, s'aucic era confiança, amendriren es exportacions, i auec mens comandes, baishèc era sodada, se barrèren es talhèrs, e lèu arribèc era falhita. E dempús, arren entàs praubi. Tot s'esbugassèc.

Er estat madeish se n'encuedèc de qué quauquarrés auie estat arroïnat en bèth lòc. En mens de quate ans, dempús dera senténcia deth tribunau establint era identitat de Magdalena e de Jean Valjean e, en tot amiar-lo ena preson, s'auien duplicat es despenes de percepcion der impòst en districte de M… ara vòra deth M… coma observèc M. de Villele ena tribuna, en mes de hereuèr de 1827.

II.- A on se liegeràn dus vèrsi que son dilhèu deth diable.

Abantes de vier mès luenh, que serà bon racondar peth menut un hèt singular que tara madeisha epòca se passèc en Montfermeil, e que non dèishe d'auer era sua coïncidéncia damb certanes conjectures deth ministèri public.

Que i a en país de Montfermeil ua supersticion fòrça anciana, autant curiosa e preciosa coma era manèra qu'ua supersticion populara enes banlègues de París ei coma un aloès en Siberia. Èm d'aqueri que respècten tot çò que se trape en estat de planta estranha. Era supersticion de Montfermeil s'està a creir aquiu qu'eth diable, de temps de memòria peduda, a escuelhut era seuva pròcha entà amagar en era es sòns tresaurs. Es bones hemnes afirmen que non ei estranh trapar, en hèr-se de nets, enes lòcs amagadi deth bòsc, un òme nere, damb mina de manòbra de camins o de lenhaire, cauçat damb esclòps, vestit damb pantalon e mès que mès damb teishut de lin e facil d'arreconéisher pr'amor qu'en sòrta de casqueta o de chapèu amie dues còrnes immenses en cap. Plan, aquerò que deu servir fòrça entà arreconeisher-lo. Aguest òme ei normauments tengut en hèr clòts en solèr. Que i a tres manères de trèir-ne benefici der encontre. Era prumèra qu'ei apressar ar òme e parlar-li. Alavetz se ve qu'eth praube òme non ei senon un campanhard que semble nere pr'amor qu'ei era ora deth crepuscul; que non hè tau clòt en solèr, senon que talhe èrba entàs sues vaques, e que çò que s'auie cuelhut coma còrnes non ei qu'ua forqueta entà remòir es hièms, qu'amie ena esquia, e qu'es sòns dents, per çò dera perspectiua dera net semblaue que gessien deth sòn cap. Torne un en çò de sòn e se morís ath cap d'ua setmana. Eth dusau metòde qu'ei observar-lo, demorar a qu'age hèt eth sòn clòt, a que l'age tornat a tapar e que se n'age anat; dempús, vier ara prèssa en clòt, destapar-lo e cuélher eth "tresaur" qu'er òme nere a botat en eth, plan que òc. En aguest, un que se morís ath cap d'un mes. Fin finau, eth tresau metòde ei non parlar ar òme nere, non guardar-lo e meter-se a córrer ara prèssa. Alavetz se morís un ath cap d'un an.

Coma qu'es tres metòdes an es sòns inconvenents, eth dusau, qu'aufrís aumens quauqui auantatges, entre d'auti eth de possedir un tresaur, encara que non sigue senon pendent un mès, qu'ei eth que generauments se tie. Es òmes gausadi e que sagen tota sòrta d'aventures, an daurit fòrça còps,

sivans se ditz, es clòts hèts per òme nere, e an sajat de panar ath diable. Semble qu'era causa non a artenhut grani resultats, aumens se mos auem de creir era tradicion, e sustot es dus vèrsi enigmatics en latin barbar qu'a deishat sus aguest ahèr un mau fraire normand, un shinhau bruishòt, cridat Trifon. Aguest Trifon ei embarrat ena abadia de Sant Jòrdi de Bocherville près de Ruan, e sus era sua hòssa jaden gripauds.

Que se hèn, donc, enòrmi esfòrci, donques qu'aguesti clòts son generauments fòrça prigonds; se sude, se hotge, se trabalhe tota era net, pr'amor que de net ei quan s'execute tot aquerò; se chaupe era camisa de sudor, se despen tota era lum, s'esbereque era aishada; e quan s'arribat, fin finau, ath hons deth clòt, quan s'a metut era man sus eth "tresaur", qué ei çò que se trape? Qué ei eth tresaur deth diable? Un sòu, a viatges un escut, ua pèira, ua esqueleta, un cadavre destillant sang, en escadences un espèctre plegat en quate coma un plec de papèr en ua cartèra; d'auti còps, arren. Aquerò ei çò que çampar anóncien as curiosi indiscrèts es vèrsi de Trifon:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca,
as, nummos, lapides, cadaversimulacra, nihilque.

Semble qu'aué en dia se trape tanben en aguesti clòts, ja sigue un salèr de povora damb bales, ja sigue un ensems vielh de cartes greishoses e mascarades que plan que òc an servit as diables.

Trifon non consigne aguestes dues trobalhes, donques que viuie en sègle XII, e non semble qu'eth diable age auut era intelligéncia d'endonviar era povora abans que Roger Bacon, ne es cartes abans que Carles VI.

Ath delà, eth que jògue damb aguestes cartes pòt estar segur de qué perderà tot çò que possedís, e per çò dera povora que i a en salèr a era propietat de hèr crebar eth fusilh en ròstre.

Plan per aquerò, pòc temps dempús dera epòca que li semblèc ath ministèri public qu'eth licenciat de preson Jean Valjean, pendent era sua evasion d'uns dies, auie vengut vagant pes entorns de Montfermeil, se notèc en aguest bordalat a un vielh manòbra de camins cridat Boulatruelle qu'auie estat ena preson; qu'ère sometut a ua cèrta vigilància dera policia, e coma que non trapaue trabalh en nunlòc, era admistracion l'emplegaue per un petit jornau coma manòbra de camin de Gagny enquia Lagny.

Aguest Boulatruelle ère guardat de reuelh pera gent deth país; massa respectuós, massa umil, prèst a trèir-se era casqueta dauant de toti, tremolant e arrint dauant des gendarmes, ère afiliat probablaments a quauqua partida de maufactors, sivans se didie; e enquia e tot auie sospeches de qué s'emboscaue ena queiguda dera net en espessor des bòsqui. Non auie ath sòn favor senon era circonstància d'èster embriac.

Guardatz se qué se credie auer notat.

Hège bèth temps que Boulatruelle deishaue plan d'ora eth sòn trabalh de botar pèira e d'apraiar eth camin e partie damb era sua aishada entara seuva. En escurir se lo trapaue enes clarulhes mès desèrtes, entre eth romegàs mès ombriu, en tot cercar, çampar, bèra causa, e d'autes escadences, hotjant clòts. Es comaires que passauen lo cuelhien per Belcebú; dempús arreconeishien a Boulatruelle e non se demorauen mès tranquils per aquerò. Taus encontres semble qu'incomodauen fòrça a Boulatruelle, çò qu'ère senhau evident de qué sajaue amagar-se e de qué i auie mistèri en çò que hège.

Didien en bordalat:

- Plan, qu'eth diable s'a apareishut. Boulatruelle que l'a vist, e ei en tot cercar. Vai, que s'a entestat a agarrar eth gat de Lucifer,

Es volterians higien:

- Serà Boulatruelle qui agarre ath diable, o eth diable a Boulatruelle?

Es vielhes s'estauen tot eth dia en tot hèr eth senhau dera crotz.

Ath cap de pòc temps cessèren es va-e-veni de Boulatruelle en bòsc e entornèc en sòn trabalh de manòbra de camins, plan per aquerò se parlèc de ua auta causa.

Totun aquerò, eth curiosèr de quauques persones non s'auie satisfèt, en creir qu'en tot aquerò i auie probablaments non es fabulosi tresaurs dera legenda, senon quauqua bona quantitat mès seriosa e mès paupabla qu'es bilhets de banc deth diable, e qu'eth sòn secret auie estonat, plan que òc. ath manòbra.

Es mès "curiosi" èren eth mèstre dera escòla e eth tauernèr Thenardier, qu'ère amic de toti, e non se n'auie hèt d'amassar-se damb Boulatruelle.

- A estat ena preson?, didie. Com pòt èster! Que non mo'n sabem de se qui vierà aquiu ne se qui i é.

Ua net afirmaue eth mèstre dera escòla qu'en d'auti tempsi era justícia aurie desnishat çò que Boulatruelle anaue a hèr en bòsce l'aurie hèt a parlar pr'amor qu'en cas de besonh se l'aurie sometut ath torment, e non aurie pogut resistir, per exemple, era question dera aigua.

- Que li balharam era question deth vin, didec Thenardier.

Se meteren ara òbra e heren béuer ath vielh manòbra. Boulatruelle beuec sense mesura e parlèc pòc. Combinèc damb ua adretia admirabla e en ua proporcion magistrau, era set d'un golut damb era discrecion d'un jutge. Ça que la, a truca de tornar ara sua e júnher e armonizar es pòques paraules escures que se l'escapèren, Thenardier e eth mèstre dera escòla crederen compréner çò que seguís:

Un maitin, en vier Boulatruelle en sòn trabalh, a penes hège dia, se susprenec en veir en un marrèc deth bòsc, entre eth matarràs, ua pala e ua aishada, *coma se ditz, amagades*. Totun, se pensèc que probablaments serien era aishada e era pala der oncle Six-Fours, eth portaire d'aigua, e non tornec a pensar en aquerò. Mès, en escurir deth madeish dia auie vist, sense que lo vedesse ada eth, donques qu'ère amagat darrèr d'un arbe, "a un individú que non ère deth país; que se filaue deth camin entà çò de mès espés deth bòsc, e qu'eth, Boulatruelle, coneishie pro ben". Traduccion de Thenardier: *un companh de preson*. Boulatruelle s'auie remit tu per tu a díder eth sòn nòm. Aguest individú amiaue un paquet, ua causa coma quarrada, semblabla a ua caisha grana, o a un còfre petit. Suspresa de Boulatruelle. Totun aquerò, enquia passadi sèt o ueit menutes non se l'acodic era idia de seguir ath "subjècte". Mès qu'ère ja massa tard; er individú s'auie calat en çò de mès espés deth bòsc; era net venguec ath dessús, e Boulatruelle non l'auie pogut trapar. Alavetz cuelhec era decision d'observar ena entrada deth bòsc. "Hège lua", e dues o tres ores dempús auie vist gésser d'entre eth matarràs ar individú, amiant non eth cofre-maleta senon ua pala e ua aishada. Boulatruelle lo deishèc passar e non se l'acodic era idia d'apressar-se ada eth pr'amor que se didec, ath sòn laguens, qu'er aute ère tres còps mès fòrt e, armat, ath delà coma anaue, d'ua aishada e ua pala l'aurie en.honsat d'un còp de punh probablaments, en arreconeisher-lo e veder-se arreconeishut. Trenda efusion de dus camarades ancians que se tornen a trapar. Mès era pala e era aishada auien estat un arrai de lum entà Boulatruelle; auie vengut ara prèssa en matarràs peth maitin, e non auie trapat ja ne un ne er aute esturment, que d'aquerò

dedusic qu'er individú, dempús d'entrar en bòsc, dauric un clòt ena tèrra damb era aishada, acoguèc eth còfre e tornèc a tapar eth clòt damb era pala. Ara plan, eth còfre ère massa petit entà contier un cadavre; deuiue contier, donc, sòs. D'aciu es sues investigacions. Boulatruelle explorèc, sondegèc e escorcolhèc tota era seuva e campèc pertot a on li semblèc qu'auien remoigut nauèraments era tèrra; mès que siguec en bades.

Que non auie "pescat" arren. Arrés tornèc a pensar sus aquerò en Montfermeil. Sonque i auec quauques comaires que dideren: "Solide qu'eth manòbra de camins de Gagny a montat, per bèra causa, tot aguest rambalh; solide qu'a vengut eth diable".

III.- De com era cadia der anèth gròs de metau li calie auer patit bèra operación preparatòria entà trincar-se atau d'un còp de martèth.

Tà finaus d'octobre deth madeish an 1823, es abitants de Tolon vederen entrar en sòn pòrt, per tòrt d'un temperi, e entà apraiar ues avaries, ath vaishèth *Orion* que siguec, dempús, tengut en Brest coma escòla de navigaires, e qu'alavetz formaue partida dera esquadra deth Mediterranèu.

Aguest vaishèth, avariat e tau qu'ère, donques qu'eth mar l'auie mautractat, costèc un gran efècte en entrar ena rada. Amiaue sabi pas se quin drapèu que li valec ua salutacion reglamentària d'onze canonades, entornades per eth ua a ua: vint-e-sies en totau. S'a calculat qu'en salves, cortesies reiaus e militares, escambi de bronits cortesi, senhaus d'etiqueta, formalitats de rades e de ciutadèles, salves hètes diadèraments per totes es fortaleses e toti es vaishèths de guèrra en gésser e cogar-se eth solei, ena dubetura e clausura de pòrts, eca, eca, eth mon civilizat despen en povora, en tota era terra, cada vint-e-quate ores, cent cinquanta mil trets de canon, inutils. A sies francs cada tret, puge enquia nau cents mil francs cada dia, tres cents milions ar an, que vien en hum. Aquerò que non ei senon un detalh. Mentretant es praubi se morissen de hame.

Er an 1823 ère çò qu'era Restauracion a cridat "era epòca dera guèrra d'Espanha".

Aguesta guèrra amiaue en era fòrça eveniments en un de solet, e fòrça singularitats; un gran ahèr de familha entara casa de Borbon; era rama de França ajudant e protegint ara de Madrid, ei a díder, executant un acte de primogenitura; ua tornada aparenta entàs nòstes tradicions nacionaus, complicada damb servitud e dependéncia des gabinets deth Nord; eth duc d'Angulema, cridat pes jornaus liberaus, *er eròi d'Andujar*, sarrant, en ua actitud trionfau, un shinhau contrariada pera sua mina pacifica, ath vielh terrorisme massa reau deth Sant Ofici en luta contra eth terrorisme quimeric des liberaus; es *sans-culottes* ressuscitadi damb gran terror des veudes dera noblesa ereditària eth nòm de *descamisats*; eth monarquisme opausant-se ath progrès, qualificat d'anarquia; es teories deth 89 interrompudes de ressabuda en sòn trabalh de sapa; un qu'ei pro! europèu amic dera idia francesa que balhaue eth torn peth mon; ath cant deth hilh de França, eth plan generau, eth prince de Carignan, dempús Carles Albert, en

tot enrotlar-se de bon voler en aguesta crotzada des reis contra es pòbles damb espatletes de lan vermelha coma un simple granadèr; es soldats der emperi tornant a entrar en campanha, encara que dempús de ueit ans de repaus, vielhs, tristi e jos era cocarda blanca; era bandèra tricolor agitada en estrangèr per un escabòt eroïc de francesi, coma era bandèra blanca ac auie estat en Coblenza trenta ans abans; es fraires barrejadi damb es nòsti soldats; er esperit de libertat e de nauetat intimidat pes baionetes; es principis umiliats a canonades, França des.heiguent damb es sues armes çò qu'auie hèt damb eth sòn gèni; a tot darrèr, es caps enemics vençudi, es soldats trantalhant, es ciutats assetjades per milions en metallic; perilhs militars nuls, e ça que la, explossions possibles, coma en quinsevolh mina susprenuda e envasida; pòca sang vessada, pòc aunor conquistat, vergonha entà quauqui uns, glòria entad arrés: tau siguec aguesta guèrra hèta pes princes que descenien de Loís XIV e dirigida per generaus que venguien de Napoleon. Qu'auec era trista sòrt de non rebrembar ne era grana guèrra, ne era grana politica.

Quauqui hèts d'armes sigueren de consideracion; era cuelhuda deth Trocadero, entre d'auti, siguec ua bona accion militara; mès en resumit, ac tornam a díder, es trompetes d'aguesta guèrra toquèren un son trincat; er ensems siguec sospechós; era istòria repotegue era conducta de França, qu'acceptèc damb fòrça dificultat aguest trionf faus. Semble evident que certans oficiaus espanhòus encargadi dera resisténcia cediren damb massa facilitat, en tot quèir dera victòria era idia de corrupcion; semblaue que se guanhaue mèsalèu generaus que batalhes, e eth soldat venceire tornèc umiliat. Guèrra, plan que òc, qu'en sòrta d'agranir hège mès petits as venceires, e a on se pòt liéger *Banc de França* enes plecs dera bandèra.

Soldats dera guèrra de 1808, que sus eri queiguèc Saragossa formidablaments, arroncilhauen es celhes en 1823 dauant dera aisida dubertura des ciutadeles, e trapauen mens a Palafox. Que s'estime mès eth gèni de França auer ath sòn dauant a Rostopchin qu'a Ballesteros. Jos un punt d'enguarda mès grèu encara, e qu'en eth convie persutar tanben, aguesta guèrra, que hège mau en França ar esperit militar, indignaue ar esperit democratic. Qu'ère ua empresa d'esclavatge. En aguesta campanha, er objectiu deth soldat francés, hilh dera democràcia, qu'ère era conquista d'ua joata entà un aute pòble; hastigós contrasentit. Eth destin de França qu'ei desvelhar er esperit des pòbles, non estofar-les. De 1792, totes es

revolucions d'Euròpa son era Revolucion francesa; era libertat irradie de França: aguest qu'ei un hèt evident, e ei cèc qui non ac ve, coma didec Bonaparte.

Era guèrra de 1823, aguest atemptat ara generosa nacion espanhòla, siguec, donc, ath còp, un atemptat ara Revolucion francesa. França cometèc aguesta monstruosa agression, ara valenta; pr'amor que, exceptat des guèrres desliuradores, tot çò que hèn es armades, ac hèn ara valenta. Era paraula *aubediéncia passiua* qu'ac indique. Ua armada ei ua estranha òbra mèstra de combinacion, qu'en era era fòrça resulte d'ua enòrma soma d'impoténcia. Atau s'explique era guèrra hèta pera umanitat contra era umanitat, a maugrat dera umanitat.

Per çò que hè as Borbons, era guèrra de 1823 que siguec fatau entada eri. La cuelheren per un trionf. Non vederen eth perilh que i a en hèr morir ua idia mejançant ua consigna. S'enganhèren ena sua ingenuitat enquiath punt d'introdusir en sòn establiment, coma mejan de fòrça, era immensa feblesa d'un crim. Ena sua politica entrèc er esperit de param: e 1830 germièc en sen de 1823. Era guèrra d'Espanha venguec a èster enes sòns conselhs un argument en favor des còps de fòrça e des aventures deth dret divin. En tot restablir França *eth rei net* en Espanha, pro que poirie restablir eth rei absolut ena sua pròpia casa. Queigueren en terrible error de cuélher era aubediéncia deth soldat peth consentiment dera nacion. Aguesta confiança perdec as trons. Que non ei bon adormir-se ena ombra d'un pomèr ne ena ombra d'ua armada.

Tornem entath vaishèth *Orion*.

Pendent es operacions dera armada comandada peth prince, eth plan generau, trauessaue ua esquadra eth Mediterranèu. Viem de díder qu'er *Orion* pertanhie ad aguesta esquadra e li calèc vier en Tolon per avaries en mar.

Era preséncia d'un vaishèth de guèrra en un pòrt, qu'a tostemp un sabi pas qué qu'atrè e ocupe ara multitud. Ei gran e era multitud estime çò qu'ei gran.

Un vaishèth de linha se compause ath còp de çò mès pesant e çò mès leugèr, pr'amor que li cau suportar ath madeish temps es tres formes dera substància: era solida, era liquida e era fluida, e li cau lutar contra totes tres. Qu'a urpes de hèr entà agarrar-se ath granit ath hons deth mar, e mès ales e

mès antenes qu'es insèctes entà agarrar eth vent entre es bromes. Era sua respiracion ges pes sòns cent trenta canons coma per enòrmes clarons, e respon ath pericle damb orgulh. Er ocean sage de hòraviar-lo ena orribla semilitud des sues ondades; mès eth vaishèth qu'a era sua amna, era sua bossòla, que lo conselhe e l'indique tostemp eth nòrd. Enes nets escures es sòns fanaus suplissen as esteles. Atau, donc, contra eth vent qu'a era còrda e era tela; contra era aigua, era husta; contra era arròca, eth hèr, eth coeire e eth plomb; contra era ombra, era lum; contra era immensitat, ua agulha.

Se se vò cuélher ua idia de totes es proporcions gigantesques, qu'eth sòn conjunt constituís eth vaishèth de linha, non cau mès qu'entrar en ua des cales caperades de sies estatges des pòrts de Brest o de Tolon. Es vaishèths en construccion que son aquiu, entà didè'c atau, jos ua campana. Aquera biga colossau qu'ei ua verga; aquera gròssa colomna de husta botada en tèrra enquia perder-se de vista, qu'ei eth pau màger. En tot mesurar-lo deth hons deth casco, a on comence, enquiara sua punta, que se hon damb es bromes, a de longada seishanta *toeses,* e tres pès de diamètre ena sua basa. Eth pau màger anglés se quilhe a dus cents dètz-e-sèt pès per dessús dera linha d'aigua. Era marina des nòsti pairs tenguie cables, era nòsta que tie cadies. Eth simple pilèr de cadies d'un vaishèth de cent canons a quate pès de nautada, vint de longada e ueit d'amplada. E entà hèr aguest vaishèth, guaire husta s'a de besonh? Tres mil mètres cubics. Qu'ei ua seuva flotanta.

Ath delà, notatz ben aquerò, aciu solet se tracte deth vaishèth de guèrra de hè quaranta ans, deth simple vaishèth de vela; eth vapor, alavetz ena mainadesa, qu' a hijut dempús naui miracles ad aguest prodigi cridat vaishèth de guèrra. Aué, per exemple, eth vaishèth de vapor d'eliça ei ua maquina susprenenta amiada per un velatge de tres mil mètres quarrats de superfícia e per ua caudèra dera fòrça de dus mil cinc cents shivaus.

Sense parlar d'aguestes meravilhes naues, era anciana nau de Cristofol Colom e de Ruyter ei ua des granes òbres mèstres der òme, que, inagotable en fòrces coma en vams er infinit, magasème eth vent enes sues veles, le tie en direccion fixa ena immensa difusion des ondades, flote e regne.

Arribe eth moment, ça que la, qu'ua volada d'aire trinque coma ua palha era verga de seishanta pès de longada; qu'eth vent plegue, coma un jonc, eth pau màger de quate cents pès de naut; qu'era ancora, que pese dètz mil

liures, se retortilhe ena boca dera onda coma er am d'un pescador enes caishaus d'un esturion; qu'es monstruosi canons lancen rugits planhosi e inutils, qu'era tempèsta se hè a vier ena escurina e en uet; que tot aguest poder e tota aguesta majestat s'en.honsen en un poder e en ua majestat superiores. Cada còp que se desplegue ua fòrça immensa entà acabar en ua immensa feblesa, semblable resultat hè a pensar enes òmes. D'aquiu es curiosi qu'abonden enes pòrts de mar ar entorn d'aguestes meravilhoses maquines de guèrra e de navegacion, sens qu'eri madeishi s'expliquen perfèctaments eth perqué.

Cada dia, donc, dès eth maitin enquiara net, es cais e era plaja deth pòrt de Tolon se vedien caperadi d'ua multitud d'ociosi e de pècs, coma se ditz en París, ocupadi solet en guardar er *Orion*.

Er *Orion* ère un vaishèth avariat hège ja fòrça temps. Enes sues navegacions anteriores s'auien apilerat sus era sua quilha espessi celhs de causes deth mar, enquiath punt de hèr-li pèrder era mitat dera sua velocitat; L'auien botat en sec er an anterior entà rascar-li es causes de mar apegades e dempús auie estat botat ena aigua de nauèth. Mès aguesta gratada auie alterat toti es bolons dera quilha. Ara nautada des Balears era part deth vaishèth jos era linha de flotacion s'auie cansat e daurit, e coma qu'era forradura non se hège alavetz de coeire, eth vaishèth hège aigua. Arribèc ua violenta ventada d'equinocco que trinquèc a babòrd era ròda e ua portalera, e hec a maubé eth pau dera vela; e per tòrt d'aguestes avaries, er *Orion* li calec entornar entà Tolon.

Atraquèc près der arsenal, e se sagèc d'armar-lo e apraiar-lo. Eth casco non auie patit bric en tribòrd, mès s'auien desclauat quauqui listons des costats, sivans costum, entà qu'er aire podesse entrar ena carcassa.

Un maitin, era multitud que lo contemplaue siguec testimòni d'un accident.

Es tripulants èren ocupadi en envergar es veles. Eth gabièr encargat de cuélher eth mastelèr de gabia pera part de tribòrd, perdec er equilibri. Se lo vedec trantalhar, era multitud amassada en cai lancèc un crit, eth cap podec mès qu'eth còs; er òme hec torns ar entorn dera verga, damb es mans estenudes entar abisme; cuelhec ath pas, damb ua man prumèr, e dempús damb era auta, er estriu, e quedèc suspenut d'eth. Auie eth mar ath dejós a ua prigondor vertiginosa. Era bassacada dera sua queiguda auie costat ar

estriu un violent movement de balançader. Er òme anaue e venguie agarrat ad aguesta còrda coma era pèira a ua gorona.

Ajudar-lo qu'ère córrer un risque orrible. Degun des marinèrs, pescadors toti dera còsta, que hège pòc auien entrat en servici, s'atrevie a aventurar-se ad aquerò. Mentretant eth malerós gabièr se cansaue; non se podie veir era angónia deth sòn ròstre, mès en toti es sòns membres se coneishie er agotament. Es sòns braci se torçauen en un estirament orrible. Cada esfòrç que hège entà pujar non servie d'arren senon entà aumentar es oscilacions der estriu. Non cridaue per pòur de pèrder era fòrça. Era multitud demoraue veder-lo, en ua menuta, deishar anar era còrda e toti virauen eth cap pr'amor de non veir era sua mòrt. I a moments qu'era punta d'ua còrda, d'un pau, era arrama d'un arbe, qu'ei era vida madeisha; e ei ua causa orribla veir a un èsser viu que se destaque e què coma un frut madur.

De pic se vedec a un òme que pujaue per aparelh damb ua agilitat de tigre. Aguest òme anaue vestit de ròi, ère un presoèr; amiaue ua casqueta verda, senhau de condemnat a cadia perpetua. Tanlèu arribèc ara nautada dera gabia, un còp de vent li treiguec era casqueta e deishèc veir eth sòn cap complètaments blanc: que non ère un joen.

Plan que òc, un individú que pertanhie a ua còla de presoèrs, emplegada a bòrd, auie corrut dès eth prumèr moment entar oficiau de quarto, e ath miei deth trebolament e dobte dera tripulacion, mentre toti es marinèrs tremolauen e arreculauen, l'auie demanat permís entà riscar era sua vida pr'amor de sauvar ath gabièr. Dauant d'un senhau afirmatiu der oficiau trinquèc d'un còp de martèth era cadia estacada ar anèth de hèr deth sòn pè, cuelhec dempús ua còrda e se lancèc entàs aubans. Arrés se n'encuedèc en aqueri instants der assopliment que siguec trincada era cadia. Enquia dempús non se'n brembèren.

En un virament de uelhs siguec ena verga. S'arturèc quauques segondes e semblèc que la mesuraue damb era vista. Aguestes segondes, que mentretant eth vent balancejaue ath gabièr en extrèm d'un hiu, semblèren sègles as que guardauen. A tot darrèr, eth presoèr lheuèc es uelhs entath cèu e hec un pas entà dauant. Era multitud alendèc. Se lo vedec recórrer pendent un instant era verga. Tanlèu arribèc ena punta, estaquèc ada era eth cap dera còrda qu'amiaue e deishèc anar er aute cap; dempús se metec a

baishar en tot esguitlar-se per aguesta còrda, e alavetz i auec ua angustia inexplicabla; en sòrta d'un òme suspenut sus er abisme, n'auie dus.

Se retiraue a ua aranha qu'anaue a agarrar a ua mosca; sonque qu'aciu era aranha amiaue era vida e non era mòrt. Dètz mil guardades èren fixes en grop. Ne un sorriscle, ne ua paraula, era madeisha estrementida arroncilhaue totes es celhes. Totes es boques tenguien eth sòn alend, coma s'auessen cranhut híger era mendre bohada ath vent que secodie ad aqueri dus malerosi.

Mentretant, eth presoèr auie artenhut baishar plan près deth marinèr. I auie encara temps; ua menuta mès tard, er òme, cansat e desesperat s'aurie deishar quèir en abisme; eth presoèr l'auie estacat solidaments damb era còrda qu'ada era s'agarraue damb ua man, tant que trabalhaue damb era auta. Fin finau, se lo vedec pujar sus era verga e tirassar deth marinèr enquia que l'auec tanben en era: aquiu lo tenguec pendent un instant entà deishar-li recuperar es fòrces, dempús lo cuelhec enes braci, e l'amièc caminant sus era verga enquiar escabèl, e d'aquiu entara gabia a on lo deishèc enes mans des sòns camarades.

En aguest instant aplaudic era multitud; quauqui uns dera gentada plorauen, es hemnes s'abraçauen en cai e s'entenec cridar a toti damb ua espècia de furor atrendit: "Perdon, perdon entad aguest òme!".

Aguest, mentretant, s'auie premanit entà baishar immediataments pr'amor d'amassar-se ara còla que pertanhie. Entà arribar mès lèu, se deishec esguitlar, e se metec a córrer per ua antena de vela baisha. Totes es guardades lo seguien. De pic, les cuelhec era pòur; sigue que siguesse cansat, sigue que se marejaue, se credec que trantalhaue e que dobtaue. De ressabuda era multitud lancèc un crit: eth presoèr venguie de quèir en mar.

Era queiguda ère perilhosa. Era fragata *Algeciras* ère atracada ath cant der *Orion*, e eth praube presoèr auie queigut entre es dus vaishèths, e ère de crànher qu'aiue anat a parar dejós der un o der aute. Quate òmes sautèren ara prèssa en ua embarcacion. Era multitud les encoratjaue e era ansietat auie tornat a campar en toti es ròstres. Er òme non auie pujat ena superfícia. Auie despareishut en mar sense deishar tralha, coma s'auesse queigut en ua bota d'òli. Se cabussèren e enquia se cerquèc en hons. Tot que siguec en bades. Se cerquèc enquia que siguec de nets; mès que non se trapèc ne tansevolhe eth còs.

A londeman, eth jornau de Tolon imprimie aguestes linhes:

“17 de noveme de 1823. Un presoèr que se trapaue trabalhant damb era sua còla a bòrd der *Orion*, en vier de secórrer ager a un marinèr, queiguec en mar e s’estofèc. Eth sòn cadavre non s’a pogut trapar. Se cre que s’aurà demorat aganchat enes estaques dera punta der arsenal. Aguest òme ère inscrit en registre damb eth numèro 9430 e se cridaue Jean Valjean”.

Libre tresau: Compliment dera promesa hèta ara defuntada.

I.- Era question dera aigua de Montfermeil.

Montfermeil ei plaçat entre Livry e Chelles, ena aurèra meridionau dera nauta planhèra que separe eth Ourque deth Marne. Aué qu'ei ua vila plan grana, ornada tot er an de casetes de camp bastides de ges e eth dimenge d'alègri e aunèsti ciutadans. En 1823 non i auie en Montfermeil ne tantes cases blanques ne tants ciutadans satisfèts: que non ère senon un bordalat entre bòsqui. Solie veder-se, de quan en quan, ua casa d'esvagament deth darrèr sègle, de bon conéisher peth sòn aspècte aristocratic, es sòns balcons de hèr retortilhat e es sues longues hièstres, qu'es sòns veires verds agarrauen nuances tan desparières sus eth color blanc des lumedans barradi. Mès non per aquerò deishaue Montfermeil d'èster un bordalat. Es mercadèrs de ròba retiradi e es afeccionats a ostiuar que non l'auien desnishat encara. Ère un lòc tranquil e alègre, que non ère de pas entà nunlòc; se viuie en eth economicaments, e se passaue aguesta vida campanharda tant abondiua e tan de bon hèr. Era soleta manca qu'auie ère qu'ère escassa era aigua per çò dera elevacion dera planhèra.

Les calie vier a cercar-la pro luenh. Er extrèm deth bordalat, qu'ei deth costat de Gagny s'aprovedie d'aigua enes magnifics estanhs que i a en aqueri bòsqui; er aute extrèm, qu'entornege era glèisa, e qu'ei entath costat de Chelles, non trapaue aigua potabla senon en ua petita hònt que i auie ena mitat dera pala, près deth camin de Chelles, a un quart d'ora de Montfermeil.

Atau, donc, er aprovediment d'aigua qu'ère un trabalh rude entà totes es cases. Es cases granes, era aristicràcia (e era tauèrna de Thenardier) pagauen miei sòu per cada ferrat d'aigua a un òme qu'auie aguest mestièr, e que guanhaue damb aquerò uns ueit sòus ath dia; mès aguest òme solet trabalhaue enquias sèt dera tarde en ostiu, e enquias ueit en iuèrn, e quan se hège de nets, quan se barrauen es hièstres des estatges baishi, qui non auie aigua entà béuer, o l'anaue a cercar, o s'estaue sense era.

Aquerò ère çò qu'espaurie ara prauba creatura, ara petita Cosette, qu'eth lector non aurà desbrembat. Mo'n brembaram que Cosette ère utila as Thenardier de dues manères; se hègen pagar pera mair e se hègen servir pera hilha. Atau, quan era mair deishèc complètaments de pagar, pes motius expausadi enes capitols anteriors, es Thenardier se demorèren damb Cosette. Era prauba mainada les servie de mossa, e coma tau, era ère que li calie vier a cercar era aigua quan ne mancaue. Atau, donc, espaurida pera idia de vier ena hònt de nets, sajaue de qué non li manquèsse jamès era aigua.

Eth nadau de 1823 que siguec plan brilhant en Montfermeil. Eth començament der iuèrn auie estat suau e non auie gibrat ne nheuat. Es charlatans e firaires qu'auien arribat de París obtengueren deth senhor alcalde eth permís entà plaçar es sues botigues en carrèr ample deth bordalat e ua còla de mercaders ambulants botèc es sòns taulatges damb eth madeish permís ena plaça dera glèisa, e enquia e tot en carreron deth Boulanger, a on ère plaçada, coma se rebrembarà, era tauèrna des Thenardier. Tota aquera gent aumplie es aubèrges e tauèrnes, e daue ath país, normauments tranquil, ua vida alègra e rambalhosa. Enquia mos cau díder, pr'amor d'èster fidèus istorians, qu'entre es curiositats expausades ena plaça, i auie ua espècia de cabana qu'en era uns orribles sauta-en-banqui vestiti de pelhòts, e que venguien sabi pas d'a on, mostrauen as campanhards de Montfermeil un d'aguesti terribles ihons blancs deth Brasil qu'eth nòste reiau Musèu non possedic enquia 1845, e qu'an coma uelh ua cocarda tricolora. Es naturalistes criden ad aguest audèth, sivans me pensi, *Caracarà Polyborus*; ei der orde des *apicides* e dera familha des ihons. Quauqui soldats vielhs, bonapartistes, retiradi en bordalat, venguien a veir ad aguest animau damb devocion. Es charlatans presentauen era cocarda tricolora coma un fenomèn unenc e creat exprèssaments per Diu entara sua colleccion d'animaus estranhs.

Ena net madeisha de Nadau, fòrça carretèrs e traginèrs se trapauen seigudi e beuien ar entorn d'ua taula damb quate o cinc candèles de seu ena sala baisha dera tauèrna des Thenardier. Era sala se retiraue a totes es sales dera tauèrna: taules, cantres d'estanh, botelhes, beuedors, humadors, pòca lum e fòrça rambalh. Era data der an 1823 se vedie, ça que la, indicada per dus objèctes que i auie sus era taula e qu'ère alavetz era mòda dera classa mieja, ei a díder: un caleidoscòpi e ua lampa de lhauna violeta. Era

Thenardier susvelhaue eth sopar que se codinaue en un bon huec. Eth marit beuie damb es sòns clients e parlaue de politica.

Ath delà des convèrses politiques, qu'auien coma objècte principau era guèrra d'Espanha e eth duc d'Angulema, s'entenie, entre eth bronit, parentèsis complètaments locaus coma aguest:

- Pera part de Nanterre e de Suresnes qu'a balhat fòrça eth vin. A on auien dètz gèrles se n'a obtengut dotze. Eth truèlh a balhat mès chuc de çò que se pensaue.

- Mès, es arradims que non deuien èster madurs.

- En aguesti païsi non se dèishe madurar deth tot er arradim pr'amor que se hè a maubé, se se dèishe, tanlèu arribe era primauèra.

- Ei, donc, un vin leugèr?

- Mès leugèr encara qu'es de per aciu. Les cau vrenhar en verd. Eca.

A viatges sorrisclaue un molièr:

- Dilhèu èm es responsables de çò que i a enes saques? Trapam en eri ua porcion de grans que non mos podem entretier e netejar, e que mos cau deishar passar pes arròdes coma era arraja, er anèula, eth tidon, era caròbia, eth canam, era coa de vop e ua auta infinitat de drògues, sense compdar damb es pèires qu'abonden en certans horments, mès que mès, enes horments bretons. A jo que non me shaute mòler horment breton, dera madeisha manèra qu'as ressegadors de long non les shaute ressegar bigues qu'agen claus. Imaginatz-vos eth maudit povàs que formarà tot aquerò ena haria dempús dera moluda; e dempús se planhen dera haria. S'era haria non ges neta que non ei eth nòste tòrt.

En espaci comprenut entre es hièstres, un segador, parlant damb un propietari que botaue prètz ath trabalh d'un prat que li calie segar ena primauèra, didie:

- Qu'ei parièr qu'era èrba sigue banhada. Atau se talhe mielhor; era arrosada qu'ei bona; mès, a maugrat tot, era vòsta èrba ei plan naua e dificila de segar. I a lòcs qu'era dalha non va. Eca.

Cosette se trapaue en sòn lòc de costum, seiguda ena trauèrsa dera taula dera codina ath cant dera humeneja; era prauba mainada ère vestida de pelhòts; amiaue es pès nudi caladi en esclòps, e ara lum deth huec s'entretenguie a hèr miches de lan entàs mainades de Thenardier. Dejós des

cagires jogaue un gat petit. Ena cramba pròcha s'entenien dues votzes fresques e mainadenques qu'arrien e charrauen: qu'èren es d'Eponina e Azelma. En un cornèr dera humeneja i auie ues disciplines penjades d'un clau.

De quan en quan, entre eth bronit dera tauèrna, s'entenie entar interior dera casa eth crit d'un mainatge de plan trenda edat. Ère ua creatura qu'era hemna de Thenardier auie amainadat en un des iuèrns anteriors ("sense saber se per qué, sivans era didie, per efècte deth hered"), que deuie auer uns tres ans. Era mair l'auie criat, mès que non l'estimaue. Quan eth clamor acarnissat deth mainatge venguie inoportun, didie Thenardier ara mair:

- Eth tòn hilh plore, vè-te'n a veir se qué vò.
- Bè!, responie era. Que me shòrde.

E eth praube abandonat seguie plorant ena escurina.

II.- Dus retraits complets.

En aguest libre non s'a vist encara as Thenardier senon de perfil; qu'ei arribat eth moment de campar er entorn d'aguest matrimòni e guardar-lo de toti es costats.

Thenardier venguie de complir es cinquanta ans; era sua esposa s'estaue enes quaranta, que son es cinquanta dera hemna, de sòrta qu'entre era hemna e eth marit se trapaue equilibrada era edat.

Es lectors an conservat dilhèu, dès era sua prumèra aparicion, quauque rebrembe dera hemna de Thenardier, nauta, ròia, colorada, gròssa, musclada, quarrada, enòrma e agila; ja auem dit que venguie dera raça d'aguestes sauvatges colossaus qu'enes hèires quilhen deth solèr granes pèires damb es peus. Era qu'ac hège tot ena casa; es lhets, es quartos, era ruscada, era codina, era ploja, eth bon temps, eth diable. Coma soleta sirventa auie a Cosette, un petit arrat ath servici d'un elefant. Tot tremolaue ath son dera sua votz, es veires, es mòbles e era gent. Era sua cara ampla, crivilhada de pigues ròies, semblaue ua escumadora. Auie barba. Qu'ère er ideau d'un brigand deth mercat, vestit de hemna. Renegaue coma un carretèr e se vantaue de trincar un nòde d'un còp de punh. Se non auesse estat pes novèles qu'auie liejut, e que de quan en quan li costauen er efècte extravagant de presentar ad aquera giganta jos er aspècte d'ua mainada lanfiosa, jamès se l'aurie acodit ad arrés era idia de díder d'era: "Qu'ei ua hemna". Ère eth producte d'un empeut de senhoreta en ua verdurèra. Quan se l'entenie parlar se didie: "Qu'ei un gendarme" Quan se la vedie béuer, se didie: "Qu'ei un carretèr". Quan se la vedie pataquejar a Cosette, se didie: "Qu'ei eth borrèu". Quan dormie, dera boca li gessie un dent.

Thenardier ère un òme petit, prim, esblancossit, angulós, uassut, escanaulit, que semblaue malautís, e se conservaue plan ben; aciu començaue eth sòn patrifassi. Arrie damb compde normauments, e ère lèu atentiu damb toti, enquia e tot damb eth mendicant que li remie ua aumoina. Auie era guardada d'un vop e er aspècte d'un letrat. Se retiraue fòrça as retraits der abad Delille. Era sua vantaria s'estaue a béuer damb es traginèrs; e arrés auie artenhut a embriagar-lo jamès. Humaue en ua pipa plan grana, amiaue ua blòda e ath dejós un frac nere fòrça vielh; auie pretensions literàries e materialistes. Prononciaue soent cèrtans nòms entà apuar tot çò que didie, coma Voltaire, Raynal, Parny, e causa estranha, Sant

Agustin. Afirmaue tier “sistèma”. Per çò d’aute, ère un engusaire, mès, engusaire per principis e règles scientifiques, nuança qu’existís. Rebrembaratz que pretenie auer servit ena armada; condaue damb un cèrt luxe qu’en Waterloo, estant sergent en un 6 o en un 9 o de quinsevolh de leugèrs, solet contra un esquadron d’ussars dera Mòrt, auie caperat damb eth sòn còs e sauvat a trauèrs dera mitralha, “a un generau perilhosaments herit”. D’aquiu venguien entath lumedan dera sua pòrta era flamanta mòstra, e entara tauèrna, en país, eth nòm de “Tauèrna deth sergent Waterloo”. Qu’ère liberau, classic e bonapartista. S’auie soscrit entath camp d’Asil, e en bordalat se didie qu’auie estudiat entà capelhan.

Nosati credem qu’auie estudiat simplaments en Olanda entà èster ostalèr. Aguest coquin der orde compausat, ère, sivans es probabilitats, quauque flamenc de Lila en Flandes, francés en París, belga en Brusselles, en tot auer un pè en cadua des dues frontères. Que ja auem dit en qué auie consistit era sua hèta en Waterloo, e seratz d’acòrd que l’exageraue un shinhau. Eth flux e eth reflux, es peripecies, es aventures, qu’èren er element dera sua existéncia; ua consciéncia estarnada còste tostemp ua vida descosuda; e probablaments ena tempestosa epòca deth 18 de junh de 1815 pertanhie Thenardier ad aguesta varietat de tauernèrs panaires qu’auem parlat, que corrien es camins, venent as uns, panant as auti, e romant en familha, er òme, era hemna e es mainatges, en bèth carreton vielh darrèr des tropes en marcha damb er in d’agregar-se tostemp ena armada vencedora. Acabada era campanha, e en auer, coma didie, *cum quibus* auie dubèrt ua tauèrna en Montfermeil.

Aguest *quibus*, compausat des pòches e des relòtges, des anèths d’aur e des crotzes d’argent, cuelhudi en temps dera vrenha enes soquèrs plei de cadavres, non formaue un totau guaire naut, e non auie hèt auançar guaire ath vividor vengut en tauernèr.

Thenardier auie enes traits sabi pas se qué de dret, que quan renegaue rebrembaue eth quartèr e quan hège eth senhau dera crotz rebrembaue ath seminari. Charraue fòrça e se se credie un sabent. Ça que la, eth mèstre dera escòla auie observat que cometie errades gramaticaus. Hège es compdes des despenes des viatjaires damb superioritat; mès es uelhs escarrabilhats trapauen quauqui viatges en eri fautes d’ortografia. Ère coquin, golard, guiterós e abil. Non menspredaue as sues mosses, per çò qu’era sua hemna non les auie. Aguesta giganta qu’ère gelosa. Li semblaue

qu'aqueth omenet prim e auriolenc deuie èster objècte de cobesença universau.

Ath delà de tot aquerò, Thenardier, òme d'astúcia e d'equilibri, ère un brigand deth gènre moderat. Aguesta espècia qu'ei era pejor, donques qu'a molt d'ipocrita.

Aquerò non vò díder que Thenardier non siguesse en escadences capable d'emmaliciar-se aumens tant coma era sua hemna; mès aquerò qu'ère plan estranh; e en aqueri moments, coma qu'auie en òdi a toti, coma auie en eth madeish ua prigonda dòsi d'òdi, coma qu'ère des que se resvengen perpetuaments, des qu'atribuissen era colpa quan què sus eri a toti es que son ath sòn dauant, e des que son tostemp prèsti a lançar sus eth prumèr qu'arribe coma legitim escarni eth totau des decepcions, falhites e calamitats dera sua vida; e coma tot aguest lhèute se revoutaue en eth e li borie ena boca e enes uelhs, en aguesti moments, didem, qu'estaue espaventós. Malerós deth qu'alavetz passaue a posita dera sua fúria!

Ath delà de totes es sues qualitats, qu'auie Thenardier era d'èster atentiu e penetrant, silenciós e charlatan, sivans era ocasión, e tostemp damb ua elevada intelligéncia. Qu'auie quauquarren dera guardada des marins avedadi a guinhar eth uelh enes alongavistes. Thenardier qu'ère un òme d'Estat.

Quinsevolh nauèth vengut qu'entraue ena tauèrna didie en veir ara hemna de Thenardier: "Aguesta qu'ei eth patron dera casa". Un error. Non ère ne tan solet era patrona: eth patron e era patrona qu'èren eth marit. Era hège, eth creaue. Ac dirigie tot mejançant ua sòrta d'accion magnetica invisibla e contunha. Ua soleta paraula qu'ère pro, a viatges un senhau; e eth mastodont aubedie. Thenardier ère entara sua hemna, sense qu'era podesse explicar-se era encausa, ua espècia d'èsser particular e sobeiran. Qu'auie es vertuts deth sòn anament; ena vida aurie era dissentit en un detalh "deth senhor Thenardier", ipotèsi, ça que la, inadmisibla, ne l'aurie trèt era rason ath sòn marit publicaments per arren deth mon. Jamès aurie cometut "dauant d'estranhs" aguesta fauta que tan soent cometen es hemnes, e qu'en lengatge parlamentari se cride: deishar ath descubèrt era corona. Encara qu'era sua conformitat e mutuau acòrd non auesse coma resultat senon eth mau, que i auie ua cèrta contemplacion ena somission dera Thenardier ath sòn marit. Aguesta montanha de sorrolh e de carn se botjaue

jos eth dit ponin d'aqueth fragil despòta. Campat aguest matrimòni peth sòn costat mesquin e grossièr, se vedie en eth eth gran fenomèn universau dera adoracion dera matèria per esperit; pr'amor que certanes lejors an era sua rason d'èster enes prigondors madeishes dera beresa etèrna. En Thenardier i auie quauquarren de çò desconeishut; d'aciu er emperi absolut d'aguest òme sus era sua hemna. En bèri moments lo vedie aguesta coma ua lum alugada; en d'auti, lo sentie coma era garra d'ua fèra.

Aguesta hemna ère ua creatura formidabla que non estimaue senon as sues hilhes e non cranhie senon ath sòn marit. Qu'ère mair, pr'amor qu'ère mamifèra. Per çò d'aute, era sua maternitat non passaue des sues hilhes, e, coma veiram mès endauant, non s'estenie as varons. Eth, er òme, non auie qu'un pensament: enriquir-se.

E non ac artenhie. Ath sòn gran talent li mancaue un teatre digne. Thenardier s'arroïnaue en Montfermeil, s'ei qu'ei possible arroïnar-se a zèro; e totun aquerò, aguest perdut aurie vengut a èster milionari en Suissa o enes Pirinèus; mès, er ostalèr li cau víuer aquiu a on la sòrt lo place.

Mos cau enténer qu'era paraula ostalèr se tie aciu en sens limitat e que non se referís ara classa sancera.

En madeish an de 1823, Thenardier se trapaue empenhat en uns mil cinc cents francs, de deutes de pagament urgent, çò que l'amiaue en ua situacion delicada.

Quinsevolh que siguesse entada eth era injustícia tenaç deth destin, qu'ère un des òmes que mielhor comprenien, damb mès prigondor e dera manèra mès modèrna, aguesta causa qu'ei ua vertut enes pòbles barbars, e ua merça enes pòbles civilizadi: era ospitalitat. Ath delà d'aquerò, qu'ère un gran caçaire furtiu, e pertot se lo mentaue peth sòn bon afustatge. Auie ua cèrta arridalha hereda e pacifica qu'ère particularaments perilhosa.

Quauqui viatges gessien d'eth, a manèra de relampits, es sues teories d'ostalèr. Qu'auie repervèris professionaus que sajaue de calar en anim dera sua hemna. "Eth déuer der ostalèr, li didie un dia violentaments e en votz baisha, ei véner, ath prumèr qu'arribe, aguisat, repaus, lum, huec, linçòs lords, sirventa, piudes e arridolets; arturar as caminaires, uedar es pòches petites, e aleugerir aunèstaments es granes, acuélher damb respècte as familhes que viatgen, engusar ar òme, desplomar ara hemna, espelar ath mainatge, botar en compde era hièstra dubèrta, era hièstra barrada, eth

cornèr dera humeneja, eth fautulh, era cagira, er escabèl, era jaça de plumes, eth matalàs e er hèish de palha; saber guaire se tie eth miralh damb era ombra que se guarde en eth, e redusir-lo a ua tarifa, e damb cinc cents mil diables, hèr qu'eth viatjaire ac pague tot, enquia es mosques que se minge eth sòn gosset."

Aguest òme e aguesta hemna qu'èren era astúsia e era ràbia maridades; parelha hastigosa e terribla.

Tant qu'eth marit reflexionaue e combinaue, era hemna non pensaue enes creditors absents, ne s'enquimeraue peth passat ne per avier en tot víuer solet e exclusiauments entath present.

Atau èren aguesti dus èssers. Cosette se trapaue entre eri patint era sua dobla pression coma ua creatura que se vedesse ath còp estrissada per ua pèira de mòla e esbocinada per ues estenalhes. Er òme e era hemna qu'auien cadun era sua manèra desparièra de martirizar. Se Cosette se vedie ablasigada a còps, qu'ère causa dera hemna; s'anaue descauça en iuèrn, qu'ère causa deth marit.

Cosette pujaue, baishaue, lauaue, espolsetaue, heregaue, escampaue, caminaue, sudaue, cargaue damb es causes mès pesades, e malauta e fèbla s'ocupaue enes trabalhs mès durs. Que non i auie pietat entada era; auie ua patrona herotge, e un patron verinós. Era tauèrna de Thenardier ère coma ua telaranha a on Cosette ère aganchada, e tremolaue. Er ideau dera opression se vedie realizat en aguesta domesticitat sinistra. Qu'ère ua causa semblabla ara mosca que servís as aranhes.

E era prauba mainada patie e caraue.

Qué se passe enes amnes d'aguesti èssers que vien de deishar eth sen de Diu, quan se trapen atau dès que neishen, petites e nudes entre es òmes?

III.- Vin entàs òmes e aigua entàs shivaus.

Qu'auien arribat quate naui viatjaires.

Cosette pensaue tristaments; pr'amor qu'encara que non auie que ueit ans, auie patit ja tant, que pensaue damb era mina lugubra d'ua hemna d'edat.

Auie ua paupeta nera d'un còp de punh que l'auie flocat era Thenardier, que per aquerò de quan en quan didie aguesta: "Be n'estàs de lèja damb aguest cardenau en uelh!"

Cosette pensaue, donc, qu'ère escur, plan escur, que l'auie calut de pic aumplir es gèrres e es botelhes enes quartos des viatjaires nauèth vengudi, e que non i auie ja aigua ena hònt.

Çò que la padegaue un shinhau ère qu'ena casa des Thenardier non se beuiue guaira aigua. Non mancauen persones qu'auien set, mès qu'ère d'aguesta set que se solatge mès damb eth vin que damb era aigua. Qui auesse demanat un veire d'aigua entre es deth vin, aurie estat guardat coma un sauvatge per aqueri òmes. I auec, ça que la, un moment qu'era prauba mainada tremolèc; era hemna de Thenardier lheuèc era cubertèra d'ua caceròla que borie en huec, dempús cuelhec un veire e s'apressèc ath córrer ena hònt. Virèc era shèta. Era mainada auie quilhada era tèsta e seguie toti es sòns movements. Solet gessec un prim arrai d'aigua, qu'aumplic eth veire enquiara mitat.

- Macarèu!, didec. Ja non i a aigua!

Dempús i auec un moment de silenci. Era mainada non alendaue.

- Bè!, seguic era Thenardier en tot examinar eth veire, solet enquiara mitat. Que n'aurà pro damb aquerò.

Cosette entornèc entath sòn trabalh, mès, pendent un quart d'ora eth còr li batanaue enquia sautar deth pièch.

Compdaue es menutes que passauen atau, e solet desiraue qu'arribèsse londeman.

De quan en quan un des beueires guardaue entath carrèr, e exclamaue:

- Qu'ei escur coma era boca d'un lop!

O:

- Solet es gats vierien peth carrèr sense lum en aguestes ores!

E Cosette s'estrementie.

De ressabuda, un des mercadèrs ambulants ostajadi ena tauèrna, entrèc e didec damb ua votz dura:

- Ath mèn shivau que non l'an balhat aigua.
- Òc, plan que òc, didec era hemna de Thenardier.
- Vos digui que non, brava hemna, responec eth mercadèr.

Cosette auie gessut de dejós dera taula.

- Ò!, òc, senhor!, didec. Eth shivau qu'a begut, e a begut en farrat qu'ère plen; jo madeisha que l'è balhat eth béuer, e l'é parlat.

Aquerò non ère vertat. Cosette mentie.

- Vai, ua mainada que non ei mès nauta qu'eth code, e que ditz ues mentides coma ua casa, didec eth mercadèr. Te digui que non a begut, pegonha. Quan non beu qu'a ua manèra de rebohar que me'n sai perfèctaments.

Cosette persutèc, en tot híger damb ua votz ronca pera angónia, e qu'a penes s'entenie:

- Pro qu'a begut! E plan ben!
- Plan, plan, repliquèc eth mercadèr encolerit; que li balhen de béuer ath mèn shivau e acabem.

Cosette se tornèc a botar dejós dera taula.

- Qu'a rason, didec era Thenardier; s'er animau non a begut, que li cau béuer.

Dempús, guardant ath sòn entorn.

- Plan ben, a on ei aguesta?

S'inclinèc e vedec a Cosette arraulida en aute extrèm dera taula, lèu jos es pès des beueires.

- Vòs vier!, cridèc era Thenardier.

Cosette gessec d'aquera sòrta de horat que s'auie metut. Era Thenardier seguic:

- Senhoreta machòta, vietz a dar-li de béuer ad aguest shivau.
- Mès, senhora, repliquèc Cosette, que non i a aigua.

Era Thenardier dauric de land en and era pòrta deth carrèr.

- Plan, donc, ve-te'n a cercar-la.

Cosette baishec eth cap e anèc a cuélher un farrat uet que i auie en un cornèr dera humeneja.

Eth farrat qu'ère mès gran qu'era, e era mainada aurie pogut sèir-se ath laguens, e enquia e tot èster comòda.

Era Thenardier entornèc enes sòns hornèus e tastèc damb ua culhèra de husta eth contengut dera caceròla, idolant ath còp:

- Ena hònt que n'a: bon remèdi. Me pensi qu'aurie estat mielhor amanir es cebes.

Dempús se metec a cercar en un calaish a on i auie uns sòs, pebe e escaluènha.

- Guarda, tu, gripaud, higec; ara tornada cromparàs un pan ena hornaria. Aciu qu'as ua monèda de quinze sòus.

Cosette auie ua pòcha en un des costats deth sòn devantau, cuelhec era moneda sense badar boca e la sauvèc en aquera pòcha.

Dempús s'estèc quieta, damb eth farrat ena man, e dauant dera pòrta, dubèrta de land en land. Semblaue demorar que la venguessen a ajudar.

- Non as entenut que i vages!, cridèc era Thenardier.

Cosette gessec. Era pòrta se tornèc a barrar.

IV.- Entrada en scèna d'ua pipa.

Se rebrembarà qu'era ringlèra de botigues en aire liure que començaue ena glèisa, arribaue enquiara tauèrna de Thenardier. Aguestes botigues, qu'es sòns patrons demorauen eth pas de fòrça gent que i calie anar ena missa deth poth, èren alugades per candèles de seu qu'usclauen en cornets de papèr, çò que, coma didie eth mèstre dera escòla de Montfermeil, seigut en aqueth moment ath cant d'ua taula ena casa de Thenardier, "costaue un efècte magic". Totun, non se vedie ne ua soleta estela en cèu.

Era darrèra d'aguestes barraques, plaçada precisaments dauant dera pòrta des Thenardier, qu'ère ua botiga de jogalhes tota ludenta d'ornaments, de collarets e de magnifiques caishes de lhauna. En prumera linha, e dauant de tot, i auie botat eth botiguèr, sus un hons de tovalhons blanqui, ua immensa pipa de cera de dus pès de nautada, vestida damb un vestit de crespon color ròsa, apolidida damb cabelhs d'aur en cap, e damb un peu vertadèr e uelhs d'esmalt. Aguesta meravilha auie estat pendent tot eth dia objècte d'admiracion entàs nasejaires de mens de dètz ans, sens que s'auesse trapat en Montfermeil ua mair pro rica e pro genrosa entà crompar-la-se entara sua hilha. Eponina e Azelma auien passat ores sanceres en tot contemplar-la, e enquia e tot era madeisha Cosette, encara que furtiuaments, auie gosat guardar-la.

En moment que Cosette gessec damb eth sòn farrat ena man, per ombriua e ablasigada que siguesse, non podec mens que lheuar era vista entara prodigiosa pipa, entara *senhora*, coma la cridaue. Era prauba mainada se quedèc petrificada. Que non auie vist encara tant d'apròp coma alavetz ara pipa. Tota era botiga li semblaue un palai; era pipa que non ère ua pipa, ère ua vision. Era alegria, er esplendor, era riquesa, era felicitat, que campauen coma ua sòrta de ludentor quimerica dauant d'aqueth petit èsser, relegat tan prigondaments a ua miseria funèbra e hereda. Cosette mesuraue, damb aguesta sagacitat candorosa e trista dera mainadesa, er abisme que la separaue dera pipa. Se didie que li calie èster reina, o aumens princessa, entà auer ua "causa" atau. Consideraue eth beròi vestit de color de ròsa, es magnifics peus alisadi, e se didie ath sòn laguens: "Be ne deu èster d'erosa aguesta pipa!" Es sòns uelhs non podien separar-se d'aguesta botiga fantastica; Guaire mès la guardaue, mès s'enludernaue; se pensaue que vedie eth paradís. Darrèr dera pipa grana n'auie d'autes que li semblauen

hades e gènis; e eth botiguèr, que se passejaue per interior dera sua barraca, li costaue, de bèra manèra, er efècte d'un Pair Etèrn.

En aguesta adoracion se'n desbrembèc de tot, enquia e tot d'aquerò que l'auien encomanat. De pic era votz ronca dera Thenardier la hec a revier.

- Tè!, briganda! Encara non as partit! Demora! Aquiu que vengui! Que te vau a apraiar ben! Qué te cau hèr aciu?

Era Thenardier auie lançat ua guardada entath carrèr e auie vist a Cosette en extasi.

Cosette se metec a córrer, damb eth sòn farrat, a tota marcha.

V.- Era mainada complètaments soleta.

Coma qu'era tauèrna de Thenardier se trapaue ena part deth bordalat qu'ei près dera glèisa, li calie vier Cosette a cercar era aigua ena hònt deth bòsc qu'ère peth costat de Chelles.

Ja non guardèc ua soleta botiga de jogalhes. Tant que siguec en carreron deth Boulanger, e pes entorns dera glèisa, es lums des botigues illuminauen eth camin; mès, lèu despareishec era darrèra lum dera darrèra barraca, e era prauba mainada se trapèc ena escurina mès complèta. Se calèc en era; mès coma que la cuelhie ua cèrta emocion en sòn anim, ath còp que caminaue, agitaue tant que podie era ansa deth farrat e aguest bronit li servie de companhia.

Coma mès caminaue, mès espesses se tornauen es tenèbres. Que non i auie ua amna en carrèr. Ça que la, trapèc a ua hemna, que se virèc en veder-a passr, e que s'estèc quieta gasulhant entre era:

- Tà on deu anar aguesta mainada? Ei bèth holet? Dempús arreconeishec a Cosette. Cara!, didec, s'ei era Lauseta!

Atau passèc Cosette eth laberint de carrèrs torçadi e desèrts, que damb eri acabaue pera part de Chelles eth bordalat de Montfermeil. Mentre vedie cases e enquia parets pes dus costats deth camin anèc pro animada. De quan en quan vedie lums a trauèrs des henerecles d'ua hièstra: qu'èren era lum e era vida, aquiu i auie gent e aquerò la padegaue. Totun, a mida qu'auançaue anaue amendrint eth pas maquinauments. Quan auec passat era cantoada dera darrèra casa, s'arturèc. Vier mès enlà dera darrèra botiga qu'auie estat de mau hèr; mès, passar mès enlà dera darrèra casa, qu'ère impossible. Deishèc en tèrra eth farrat, se hec a vier era man en peu e se metec a rascar-se tot doç, gèst pròpi des mainatges espauridi e indecisi. Que ja non ère Montfermeil qu'auie ath dauant, ère eth camp, er espaci escur e desèrt. Campèc damb desesperacion aquera escurina a on ja non i auie arrés, a on non i auie qu'animaus, a on i auie dilhèu apareishudi. Campèc ben; entenec as animaus que peishien era èrba, e vedec claraments es amnes en pena que se botjauen entre es arbes. Alavetz tornèc a agarrar eth farrat; era pòur que l'encoratgèc.

- Bè!, didec. Li diderè que ja non i auie aigua!

E se virèc decididaments entà Montfermeil.

A penes auec caminat cent passi s'arturèc e tornèc a rascar-se eth cap. Alavetz qu'ère era Thenardier que se l'apareishie; era hastigosa Thenardier, damb era sua boca de ièna e es sòns uelhs lançant bualhs de colèra. Era mainada lancèc ua guardada planhosa entà dauant e entà darrèr. Qué harie? Entà on anarie? Qu'auie ath dauant er espèctre dera Thenardier; darrèr, toti es hantaumes dera net e des bòsqui; arreculèc dauant dera Thenardier: Tornèc a cuélher eth camin dera hònt e se metec a córrer. Gessec deth bordalat a tot córrer, entrèc en bòsc corrent, sense guardar ne escotar arren. Non s'arturèc enquia que li manquèc era respiracion, encara que non per aquerò interrompec era sua marcha. Marchaue entà dauant coma estavanida.

Ath còp que corrie, qu'auie talents de plorar. Era estrementida nueitiua dera seuva l'enrodaue complètaments.

Que ja non pensaue, ja non vedie. Era immensa escurina dera net se tenguie de cara ad aqueth èsser tan petit; d'un costat qu'èren totes es tenèbres; der aute un atòm.

Dera aurèra deth bòsc enquiara hònt solet i auie sèt o ueit menutes. Cosette se'n sabie deth camin per auer-lo hèt de dia fòrça viatges. Causa estranha, non se hòravièc: ua rèsta d'instint l'amiaue vagaments. Ça que la, non dirigie era guardada ne tara quèrra ne tara dreta, per pòur de veir causes orribles enes arrames e entre es sègues. Atau arribèc ena hònt.

Qu'ère un estret potz naturau dubèrt pera aigua en ua tèrra argilosa, d'ua prigondor de lèu dus pès, entornejat de mossa e d'aguesta èrba cridada gorgèra d'Enric IV, e empeirat grossièraments. Gessie d'aquiu un arriuet en tot hèr un bronit suau e tranquil.

Cosette non cuelhec aire ne enquia alendar. Ère plan escur, mès era qu'auie eth costum de vier en aquera hònt. Cerquèc ena escurina damb era man quèrra ua ausina joena inclinada entara hònt, que normauments li servie coma punt d'empara, trapèc ua arrama, s'agarrèc ada era, s'inclinèc e metec eth farrat ena aigua. S'estaue en ua situacion d'animositat tan violenta que s'auien triplicat es sues fòrces. Tant que se trapaue inclinada atau, non parèc era atencion en qué era pòcha deth sòn devantau se uedaue ena hònt. Era moneda de quinze sòus queiguec ena aigua. Cosette non la vedec ne l'entenec quèir. Treiguec eth farrat lèu plen, e lo botèc sus era èrba.

Ara seguida, se trapèc aclapada de cansament. Pro qu'aurie volgut tornar entà casa de seguit; mès er esfòrç que hec entà aumplir eth farrat auie estat tau que li siguec impossible hèr un pas. Se vedec, donc, obligada a sèir-se. Se deishèc quèir ena èrba, e aquiu s'arraulic.

Cluquèc es uelhs, dempús les tornèc a daurir, sense saber se per qué, mès que non podie actuar de ua auta manèra. Ath sòn costat auie eth farrat, qu'era sua aigua agitada formaue cercles que se retirauen a sèrps de huec blanc.

Ath dessús deth sòn cap apareishie eth cèu caperat de vastes bromes neres formant coma masses de hum. Era tragica masca dera ombra semblaue inclinar-se vagaments sus era mainada.

Eth planeta Jupiter arribaue ara sua còga ena prigondor der orizon.

Era mainada guardaue damb era vista hòraviada aqueth gran planeta que non coneishie, e que li hège pòur. Jupiter, plan que òc, se trapaue en aqueth moment plan près der extrèm der orizon, e trauessaue ua espessa capa de broma baisha que li daue un color roienc orrible. Era broma, lugubraments tintada de violeta, dilataue ar astre, en tot balhar-li er aspècte d'ua herida luminosa.

Un vent hered venguie dera planhèra. Eth bòsc ère tenebrós, sense cap d'aqueres estrementides agradiues des huelhes, sense ne un solet d'aqueri vagues e fresqui resplendors der ostiu. En un e en aute costat se lheuauen grani ramatges. Entre es clarulhes fiulaue eth vent enes matarrassi miserables e difòrmes. Era èrba nauta hormiguejaue, a impulsi deth vent hered, e se botjaue coma un gran pilèr de serpents. Es arromingueres se torçauen coma braci enòrmes, armadi de garres, cercant ua pressa. Quauques huelhes e èrbes seques possades peth vent passauen rapidaments e semblaue que hugien espaurides de quauquarren que les acaçaue. Pertot regnaue era escurina.

Era escurina qu'ère vertiginosa: er òme qu'a besonh de claretat, eth que se cale enes tenèbres se sent damb eth còr sarrat. Quan era guardada ve escurina, er esperit que ve turbiditat. En eclipsi, ena net, ena opacitat fuliginosa que i a ansietat, enquia e tot enes mès fòrts. Arrés camine solet de nets pera seuva sense ua sòrta de tremolor. Ombres e arbes que son dues espessors terribles. Ena prigondor indistinta campe ua realitat quimerica. A quauqui canes de nosati, que s'aubire çò d'inconcebible damb ua claretat

espectrau. Se ve flotar en espaci, o en nòste pròpi cervèth, quauquarren de vague e d'impaupable, coma es sòmis de flors adormides. En orizon i a actituds herotges. S'aspiren es efluvis deth gran uet tenebrós. S'a pòur e desirs de guardar entà darrèr. Contra es cavitats dera net, contra toti es objèctes, que se hèn esglasiants, contra perfils caradi que se desdiboishen quan s'auance, contra es imatges escures quilhades, contra çò de lugubre miralhat sus çò de funèbre, contra era immensitat sepulcrau deth silenci, contra es èssers desconeishudi e possibles, era inclinacion misteriosa des arrames, era espaventosa torcedura de quauqui arbes e era estrementida de quauqui quadres d'èrba, que non i a defensa possibla, ne audàcia que non se convertisque en terror e que non age era presentida dera angónia pròcha. S'experimente ua causa orribla, coma s'era amna s'amalgamèsse ena ombra. Aguesta penetracion des tenèbres ei inexplicablaments sinistra en ua creatura.

Es seuves son apocalipsis; e eth bàter des ales d'ua amna infantila, hè un bronit d'agonia jos era sua vòuta monstruosa.

Cosette, sense explicar-se çò que li passaue, sentie que s'apoderaue d'era aguesta enormitat escura dera natura. Que non ère ja solet terror çò qu'experimentau, qu'ère quauquarren mès terrible qu'eth terror madeish. Era prauba mainada s'estrementie. Manquen expressions entà díder çò qu'auie d'estranh aguesta estrementida que li gelaue enquia eth hons deth sòn còr. Era sua guardada se perdie. Credie sénter que dilhèu li calerie tornar aquiu era net a vier, tara madeisha ora.

Alavetz, per ua sòrta d'instint entà gésser d'aqueth singular estat que non comprenie, mès que l'espaurie, se metec a compdar en votz nauta ua, dues, tres, quate, enquia dètz, e quan auec acabat tornèc a començar. Aquerò l'entornèc era percepcion vertadèra des causes que l'entornejauen. Sentec hered enes mans, que se l'auien banhat en trèir era aigua, e se lheuèc. Era pòur se senhoregèc d'era un aute còp, ua pòur naturau e insuperabla. Que non auec senon un pensament; húger, húger ara prèssa a trauèrs deth bòsc, peth miei deth camp, enquias cases, enquias hièstres, enquias lums alugades. Era sua guardada se tachèc en farrat qu'auie ath dauant. Tau ère eth terror que l'inspiraue era Thenardier que non gausèc húger sense eth farrat d'aigua. Cuelhec era ansa damb es dues mans e li costèc fòrça quilhar-lo.

Atau caminèc uns dotze passi, mès eth farrat ère plen, pesaue fòrça, e li calec deishar-lo en solèr. Alendèc un instant, dempús tornèc a cuélher era ansa e comencèc a caminar; Aguest còp caminèc un sinhau mès. Mès que se vedec obligada a arturar-se de nauèth. Dempús de quauques segondes de repaus seguic eth sòn camin. Caminaue inclinada entà dauant e damb eth cap clin coma ua vielha; eth pes deth farrat li botaue es sòns primi braci regdes e tibants. Era ansa de hèr venguie a paralisar e gelar es sues manetes banhades; de quan en quan se vedie obligada a posar-se; e cada viatge que se posaue era aigua hereda que li gessie deth farrat queiguie sus es sues cames nudes. Aquerò se passaue ath hons d'un bòsc, de nets, en iuèrn, luenh de tota umana guardada, a ua mainada de ueit ans; en aqueth moment solet Diu vedie aguesta scèna tan trista.

Ai!, plan que òc, sa mair tanben!

Pr'amor que i a causes que hèn a daurir es uelhs as mòrts ena sua hòssa.

Alendaue damb dolorosa dificultat; es somics li sarrauen era gòrja, mès que non gosaue plorar, autanta ère era pòur qu'auie ara Thenardier, autanplan de luenh. S'imaginaue tostemp qu'era Thenardier ère aquiu.

Totun, non podie caminar guaire en aguest estat, e anaue damb fòrça lentor. Volie escuerçar era durada des arturades en tot caminar entre cadua d'eres eth màger temps possible. Pensaue damb angónia que li calerie mès d'ua ora entà tornar en Montfermeil e qu'era Thenardier la tustarie. Aguesta angónia venguie amassa damb era pòur de veder-se soleta, de nets, en bòsc. Qu'ère ablasigada de fatiga, e encara non auie gessut dera seuva. En arribar près d'un vielh castanhèr que coneishie, hec ua arturada màger qu'es auti còps entà repausar ben; dempús arremassèc totes es sues fòrces, tornèc a cuélher eth farrat e se metec a caminar valerosaments. Ça que la, eth praube èsser desesperat non podec mens de sorrisclar:

- Ò, mon Diu, mon Diu!

En aguest moment sentec de pic qu'eth farrat ja non pesaue bric. Ua man, que li semblèc enòrma, venguie de cuélher era ansa e lo quilhaue vigorosaments. Cosette lheuèc eth cap e vedec ua grana figura nera, dreta e nauta, que caminaue ath sòn costat ena escurina. Qu'ère un òme qu'auie arribat darrèr d'era, sense auer-lo vist.

Er òme, sense badar boca, auie cuelhut era ansa deth ferrat qu'amiaue Cosette.

Que i a instints entà toti es accidents dera vida. Era mainada non auec pòur.

VI.- Capitol que demòstre dilhèu era intelligéncia de Boulatruelle.

Ena tarde deth madeish dia de Nadau de 1823, s'estèc en tot passejar un òme, pendent fòrça temps, pera part mès desèrta deth baloard des Espitau de París. Semblaue que cercaue ua cramba, e s'arturaue preferentaments enes cases mès modèstes dera maumetuda aurèra dera banlèga de Sant Marcel.

Dempús veiram qu'auie logat, plan, un quarto en aguest barri isolat.

Aguest òme, atau pes sòns vestits, coma pera sua persona, se retiraue ath tipe de çò que poiríem cridar un mendicant de bona societat, ei a díder, era extrèma misèria combinada damb era extrèma neteja. Qu'ei ua barreja pro estranha qu'inspire as còrs intelligents aguest doble respècte que se sent entad aqueth qu'ei plan praube, e entad aqueth qu'ei plan digne. Amiaue un chapèu redon fòrça vielh e fòrça espolsetat; ua levita rosigada enquiath hiu, de tela celha de color òcra, qu'en aquera epòca non auie arren d'extravagant; un justet damb pòches de forma seculara; pantalon nere, vengut gris pes jolhs; miches de lan nera e sabates gròsses damb fivèles de coeire. S'aurie dit qu'ère un preceptor ancian de bona casa, nauèth vengut dera emigracion. A jutjar pes sòns peus blanqui, eth sòn front plen d'arrupes, es sòns pòts livids, eth sòn ròstre, qu'en eth tot alendaue er aclapament e eth cansament dera vida, se l'aurie hèt plan mès de seishanta ans; mès, pera sua manèra de caminar, fèrma, encara que lenta, e eth vigor singular que metie a toti es sòns movements, que se l'aurie dat a penes cinquanta. Es arrupes deth front qu'èren ben plaçades, e aurien possat a favòr sòn a quinsevolhe que l'auesse observat damb atencion. Es sòns pòts se contreiguien damb un plec estranh, que semblaue sevèr, e ère umil. Ath hons dera sua guardada amiaue ua espècia de lugubra serenor. Amiaue ena man quèrra un petit paquet estropat en un mocador, e damb era dreta s'emparaue en ua sòrta de baston talhat d'ua tampadura. Aguest baston auie estat trabalhat damb suenh e non auie mau aspècte; er autor qu'auie trèt capitada des nuds e l'auie format un mange de coralh damb cera vermelha; ère un pau, e semblaue un baston.

Pòca gent passège per aguest baloard, sustot en iuèrn; mès, aqueth òme, encara que sense afectacion, semblaue qu'en sòrta de cercar-la, hugie d'era.

Ena epòca que parlam, eth rei Loís XVIII anaue cada dia entà Choisy-le-Roi, qu'ère un des sòns passègi favorits. Lèu invariablaments, tàs dues, se vedien era veitura e era escota reiau passar peth baloard der Espitau ath mès córrer.

Aquerò que servie de relòtge entàs praubi deth barri, que didien. "Ja son es dues, donques que torne entàs Tulheries."

Es uns corrien e es auti se metien en hilèra entà demorar-lo, pr'amor qu'un rei que passe, còste tostemp revolum. Ath delà d'aquerò, era aparicion e desaparicion de Loís XVIII costaue un cèrt efècte enes carrèrs de París. Era scèna qu'ère rapida, mès majestuosa. Aqueth rei espeat li shautaue fòrça anar ath galaup; en non poder caminar, que volie córrer; en non poder hèr usatge des sues cames, de boni talents aurie hèt, s'auesse estat possible, qu'es relampits tirassèssen dera sua veitura. Passaue pacific e sevèr, en miei des sabres desgainadi. Era sua massissa berlina, tota daurada, damb espesses arrames de liris pintades enes costats, rodaue rambalhosaments, e a penes i auie temps entà hèr ua guardada en interior. En angle dera testèra, ara dreta, sus coishins de satin blanc, se vedie ua cara ampla, fèrma e vermelha; un front nauèth empovassat coma un audèth reiau; ua guardada fèra, dura e hereda; un arridolet de letrat; dues espatletes gròsses de canòles retortilhades, flotant sus un frac de paisan; eth *toison* d'aur, era crotz de Sant Loís, era crotz dera Legion d'Aunor, era midalha d'argent der Esperit Sant; un vrente plan holat, e un gròs cordon blu; qu'ère eth rei. Dehòra de París amiaue eth sòn chapèu damb plomes blanques, descansant sus es jolhs entoradi en nautes garramaches angleses; quan entornaue entara ciutat, se botaue eth chapèu sus era tèsta, saludant pòc a pòc, heredaments, ath pòble, que li pagaue damb era madeisha moneda. Quan campèc per prumèr viatge en barri de Sant Marcel, tota era sua capitada siguec aguesta frasa d'un vesin dera banlèga ath sòn companh: "Aguest gròs que vie aciu, qu'ei eth govèrn".

Eh pas infalible deth rei ara madeisha ora, qu'ère, donc, er eveniment diadèr deth baloard der Espitau.

Eth passejaire dera levita auriòla non ère evidentamens deth barri, ne tanpòc de París, donques que non se'n sabie d'aguesti detalhs; e atau, quan era veitura reiau enrodada d'un esquadron de gardes de corps galonadi d'argent, desboquèc peth baloard dempús d'auer virat era cantoada dera

Salpetriere, eth nòste òme semblèc estonat e lèu aterrit. Qu'ère solet, en carrèr des arbes, e s'amaguèc ara prèssa darrèr dera cantoada d'ua paret, çò que non empedic que lo vedesse eth duc de Havre. Aguest, coma capitan dera garda de servici d'aqueth dia, anaue seigut ena veitura cara a cara damb eth rei. Li didec, donc, a sa Majestat: "Aguest òme qu'a mala mina". Es agents de policia que susvelhauen era carretèra qu'auie de passar eth rei tanben l'observèren, e un d'eri recebec era orde de seguir-lo. Mès er òme se calèc enes carrerons solitaris dera banlèga; e coma qu'eth dia començaue a declinar, er agent perdec es sues tralhes, sivans cònste en un comunicat dirigit aquera madeisha net ath comde Anglés, ministre dera reiau casa e prefècte de policia.

Quan er òme dera levita auriòla se hèc a perder de vista der agent, doblèc eth pas, non sense auer-se virat diuèrsi còps entà assegurar-se de que non ère seguit. Tàs quate e quart, ei a díder, ja de nets, passaue peth dauant deth teatre dera Pòrta de Sant Martin, a on se representaue aqueth dia eth drama *Es dus presoèrs*. Eth pannèu, illuminat pes reverberacions deth teatre li cridèc era atencion, plan que òc, pr'amor que, encara qu'anaue de prèssa, s'arturèc entà lieger-lo. Un instant dempús se trapaue en carreron sense gessuda dera Planchette, e entrèc en "Sièta d'estanh", a on i auie alavetz eth burèu dera veitura de Lagny. Aguesta veitura gessie tàs quate e mieja. Es shivaus èren ataladi e es viatjaires, cridadi peth menaire, pujauen ara prèssa era escala de hèr deth *cupé*.

Er òme preguntèc:

- Auetz un sèti?
- Un de solet, ath mèn costat, en sèti, didec eth majorau.
- Lo cuelhi.
- Pujatz.

Ça que la, abans de partir, hec eth menaire ua guardada ar equivòc vestit deth viatjaire, e ath sòn petit paquet, e hec que li paguèsse.

- Anatz entà Lagny?, preguntèc.

Òc, didec er òme, e paguèc enquia Lagny.

Partiren. Quan vengueren de passar era tanca, eth menaire hèc entà encetar era convèrsa; mès en veir qu'eth viatjaire solet responie damb

monosilabs, decidic meter-se a fiular e a lançar renecs e juraments as sòns shivaus.

Dempús s'estropèc ena sua capa. Que hège hered; er òme, totun, semblaue non sénter arren; e atau passèren per Gournay e Neuilly deth Marne.

Tàs sies dera net qu'èren ja en Chelles. Eth majorau s'arturèc entà balhar repaus as shivaus, dauant dera aubèrja de Trajineros, establida enes vielhs edificis dera abadia reiau.

- Aciu que baishi, didec er òme.

Cuelhec eth sòn baston e eth sòn paquet, e sautèc dera veitura.

Un instant dempús auie despareishut.

Que non auie entrat ena aubèrja.

Quan, ath cap de quauques menutes, era veitura tornèc a partir entà Lagny, non lo trapèc en carrèr major de Chelles.

Eth majorau se virèc entàs viatjaires der interior.

- Aguest òme que non ei d'aciu, pr'amor que non lo coneishi, les didec. Semble que non a un sòu, e ça que la, non l'impòrte pèrder sòs; pague enquia Lagny, e solet vie entà Chelles. Ei de nets, totes es cases son barrades, non entre ena aubèrja e non lo tornem a veir. Se l'aurà avalat era tèrra?

Era tèrra non se l'auie avalat; eth nòste òme s'auie pressat ena escurina, per tot eth carrèr de Chelles, e dempús auie cuelhut ara quèrra, abans d'arribar ena glèisa, eth camin vesiau que va entà Montfermeil, coma qui se'n sap deth país e a estat ja en eth.

Seguic aguest camin ara prèssa. En lòc a on lo talhe era anciana albareda que va de Gagny a Lagny, entenec que venguie gent; s'amaguèc rapidaments en ua trencada e demorèc que s'aluenhèssen es que passauen. Era precaucion, de un aute costat, qu'ère lèu superflua, pr'amor que, coma ja auem dit, ère ua net de deseme plan escura, e a penes se vedien dues o tres esteles en cèu.

En aguest punt, que comence era pujada deth ticolet. Er òme non tornèc a entrar en camin de Montfermeil, cuelhec ara dreta, a trauèrs deth camp, e se calèc en bòsc precipitadaments.

Quan siguec en eth, escuercèc eth pas e s'arturèc entà guardar suenhosaments toti es arbes, auançant pòc a pòc, coma se cerquèsse quauquarren, e seguint ua adreça misteriosa, coneishuda solet d'eth. Que i auec un moment que semblèc que s'auie perdut, e se posèc trantalhant. Fin finau, arribèc a paupes en ua clarulha a on i auie un molon de pèires granes e blancoses.

Se filèc damb afogadura entàd aguestes pèires e les examinèc atentituaments a trauèrs der broma dera net, coma se siguesse en tot passar-les revista. A quauqui passi des pèires i auie un arbe corpurent caperat d'aguestes excrescéncies que son es vorrugues dera vegetacion. S'apressèc ada eth e botèc era man en tronc, coma se sagèsse arreconéisher e compdar es vorrugues.

Dauant d'aguest arbe, qu'ère un herèisho, i auie un castanhèr, malaut d'era escòrça, que se l'auie botat a manèra de bendatge ua rengada de zinc clauada. Se lheuèc sus es puntes des pès e toquèc era rengada de zinc.

Dempús anèc paupant en solèr damb es pès pendent quauque temps en espaci comprenut entre er arbe e es pèires, coma aqueth que s'assegure de qué era tèrra non a estat nauèraments remoiguda.

Hèt aquerò, s'orientèc e tornèc a començar era sua marcha a trauèrs deth bòsc.

Aguest òme qu'ère eth que venguie de trapar a Cosette.

Caminant pera espessor en direccion entà Montfermeil, auie vist aquera petita ombra que se botjaue gemegant, que deishaue era sua carga en solèr, que la tornaue a cuélher, e seguie caminant. S'apressèc e vedec qu'ère ua mainada plan petita cargada damb un enòrme farrat d'aigua. Alavetz s'auie dirigit entara mainada e l'auie cuelhut silenciosaments era ansa deth farrat.

VII.- Cosette ena escurina ath cant de çò desconeishut.

Que ja ac auem dit, Cosette non auie auut pòur.

Er òme li dirigic era paraula. Parlaue damb ua votz grèu e lèu baisha.

- Hilha mia, çò que pòrtes aciu ei plan pesant entà tu.

Cosette lheuèc eth cap, e responec:

- Òc, senhor.
- Tè, seguic er òme. Jo l'amiarè.

Cosette deishèc eth farrat. Er òme se metec a caminar ath cant d'era.

- Plan, ei massa pesant, didec entath sòn laguens. Dempús higec: quina edat as, petita?
- Ueit ans, senhor.
- E vies de guaire luenh atau?
- Dera hònt qu'ei en bòsc.
- E vas plan luenh?
- A un quart d'ora long d'aciu.

Er òme s'estèc un moment sense parlar; dempús didec de pic:

- Non as mair?
- Sabi pas, responec era mainada.

E abans qu'er òme auesse auut temps entà cuélher era paraula, higec:

- Que non m'ac pensi; es autes, òc; mès que jo non l'è. E après un instant de silenci, seguic: Me pensi que non l'è auut jamès.

Er òme s'arturèc, deishèc eth farrat en solèr, s'inclinèc e botèc es dues mans enes espatles dera mainada, en tot hèr un esfòrç entà guardar-la, e veir eth sòn ròstre ena escurina.

Ara livida lum deth cèu se diboishaue vagaments era figura prima e aflaquida de Cosette.

- Com te crides?, didec er òme.
- Cosette.

Er òme sentec coma ua bassacada electrica. La tornèc a campar, li treiguec es mans des espatles, cuelhec eth farrat e se metec a caminar.

Ath cap d'un instant preguntèc:

- A on t'estàs, mainada?

- En Montfermeil, se vo'n sabetz.
- Ei aquiu entà on anam?
- Òc, senhor.

Que i auec encara ua pausa, e dempús seguic:

- Qui t'a manat ad aguesta ora a cercar aigua en bòsc?
- Era senhora Thenardier.

Er òme repliquèc damb un ton que volie hèr veir qu'ère indiferent, mès qu'en eth i a auie ua tremolor especiau.

- Qui ei aguesta senhora Thenardier?
- Qu'ei era mia patrona, didec era mainada. A ua aubèrja.
- Ua aubèrja?, didec er òme. Donques, plan ben, aquiu que vau a parar aguesta net. Amia-me.
- Anem entà aquiu, didec era mainada.

Er òme marchaue ara prèssa. Era mainada lo seguie sense cap esfòrç; que ja non sentie eth cansament; de quan en quan lheuaue es uelhs entada eth damb ua espècia de tranquillitat e d'abandon inexplicables.

Jamès l'auien ensenhat a dirigir-se ara Providéncia e a pregar; totun, sentie en era ua causa semblabla ara esperança e ara alegria, e que se filaue de cap ath cèu.

Passèren quauques menutes. Er òme seguic:

- Non i a sirventa ena casa d'aguesta senhora Thenardier?
- Non, senhor.
- Ès tu soleta?
- Òc, senhor.

Se tornèc a hèr ua auta interrupcion. Cosette lheuèc era votz.

- Ei a díder, que i a dues mainades.
- Quines mainades?
- Ponina e Zelma.

Era mainada simplificaue d'aguesta sòrta es nòms novelesqui, tant deth gust dera Thenardier.

- Qui son Ponina e Zelma?

- Son es senhoretes dera senhora Thenardier, coma qui ditz, es sues hilhes.
- E qué hèn?
- Ò!, didec era mainada. Qu'an pipes plan polides, causes que i a aur e fòrça jogalhes. Jòguen e se divertissen.
- Tot eth dia?
- Òc, senhor.
- E tu?
- Jo que trabalhi.
- Tot eth dia?

Lheuèc era mainada es sòns grani uelhs, a on i auie ua lèrma que non se vedie per çò dera escurina, e responec:

- Òc, senhor.

Après ua menuta de silenci contunhèc:

- Quauqui viatges, quan è acabat eth trabalh e m'ac permeten, me divertisqui tanben.
- Com te divertisses?
- Coma posqui. Me dèishen; mès jo que non è guaire joguets. Ponina e Zelma non vòlen que jòga damb es sues pipes, e non è senon un sabre plan petit de plom, atau de long.

Era mainada senhalaue eth dit ponin.

- E que non talhe?
- Òc, senhor, didec era mainada; talhe laitugues e caps de mosca.

Arribèren en bordalat; Cosette guidèc ath desconeishut pes carrèrs. Passèren peth dauant dera hornaria, mès Cosette non se'n brembèc deth pan qu'auie de crompar. Er òme auie deishat de preguntar-li, e sauvaue alavetz un silenci ombriu. Quan aueren deishat darrèr era glèisa, en veir er òme totes aqueres botigues ar aire liure preguntèc a Cosette:

- I a hèira aciu?
- Non, senhor, qu'ei Nadau.

Quan ja s'apressauen ena tauèrna, Cosette li toquèc eth braç timidaments.

- Senhor!
- Qué, hilha mia?

- Que ja èm ath cant dera casa.
- E plan?
- Voletz que cuelha jo eth farrat ara?
- Per qué?
- Pr'amor que s'era senhora ve que me l'an portat, me picarà.

Er òme l'entornèc eth farrat. Un instant dempús èren ena pòrta dera tauèrna.

VIII.- Inconvenents de recéber en casa a un praube, que dilhèu ei un ric.

Cosette non podec mens de lançar ua guardada de reuelh entara pipa grana que seguie expausada ena botiga de jogalhes. Dempús truquèc; se dauric era pòrta, e campèc era Thenardier damb ua candèla ena man.

- A!, qu'ès tu, brigandonha? Gràcies a Diu; que t'as tardat fòrça: t'auràs estat divertint, guiterosa.
- Senhora, didec Cosette tremolant, aciu que i a un senhor que cèrque cramba.

Era Thenardier escambièc de seguit era sua mina rondinosa per un gèst amable, escambi visible, plan cossent damb es ostalèrs, e cerquèc avidaments damb era guardada ath nauèth vengut.

- Ei eth senhor?, didec.
- Òc, senhora, responec er òme en tot hèr-se a vier era man en chapèu.

Es viatjaires rics que non son tant atentius. Aguest gèst e era inspeccion deth vestit e der equipatge deth forastèr, qu'era Thenardier passèc revista en ua lucada, heren desaparéisher era amabla potèla e hèr tornar a aparéisher era cara de vinagre. Li didec, donc, secaments:

- Entratz, bon òme.

Eth "bon òme" entrèc. Era Thenardier li tachèc ua auta guardada; examinèc mès que mès eth sòn leviton que non podie estar mès rosigat, e eth sòn chapèu un shinhau bonhut; e, damb un movement de cap, un arroncilhament deth nas e ua guinhada de uelhs, consultèc ath sòn marit, que seguie en tot béuer damb es traginèrs. Eth marit responec damb aguesta imperceptibla agitacion deth dit guinhaire, qu'amassa damb era dilatacion des pòts, signifique en semblable cas: "Que non mos hè ua bèra manca". Recebuda aguesta responsa, era Thenardier exclamèc:

- Me hè dò, bon òme, mès que non i a cramba.
- Botatz-me a on volgatz, didec er òme; en granèr o en corrau. Pagarè coma s'ocupèsse un quarto.
- Me balharatz quaranta sòus.
- Quaranta sòus? D'acòrd.
- A truca truquet.

- Quaranta sòus!, didec en votz baisha un traginèr ara Thenardier. Se non son que vint sòus!

- Entada eth que son quaranta, repliquèc era Thenardier en madeish ton de votz. Jo que non admeti praubi per mens.

- Qu'ei vertat, didec eth marit damb doçor, donques que tostemp ei un prejudici entà ua casa auer aguesta classa de gent.

Mentretant, er òme, dempús d'auer deishat sus eth banc eth sòn hardèu e eth sòn baston, s'auie seigut ath cant d'ua taula, qu'en era Cosette s'esdeguèc a méter ua botelha de vin e un veire. Eth traginèr qu'auie demanat eth farrat d'aigua, anèc eth madeish a hér-lo-se a vier ath sòn shivau. Cosette tornèc a ocupar eth sòn lòc jos era taula dera codina, e se metec a brocar.

Er òme, qu'a penes s'auie hèt a vier eth veire enes pòts eth vin que l'auie botat, contemplaue ara mainada damb ua atencion estranha.

Cosette ère lèja, encara que, s'auesse estat erosa, aurie pogut èster beròia. Que ja auem esboçat era sua petita figura ombriua: ère prima e esblancossida, auie lèu ueit ans e a penes ne pareishie sies. Es sòns grani uelhs, en.honsadi en ua sòrta d'ombra, estauen lèu amortadi a truca de plorar. Es extrèms dera sua boca auien aguesta corbadura dera angónia abituau que s'obsèrve enes condemnats e enes malauts desengatjadi. Auie es mans, coma auie endonviat sa mair, "perdudes de sidoles". Eh huec que l'illuminaue en aqueth moment mostraue ath descubèrt es angles des sòns uassi, e hège era sua primesa orriblaments visibla. Coma tostemp ère en tot tremolar, auie eth costum de sarrar es dus jolhs er un contra er aute. Tot eth sòn vestit s'estaue en un pelhòt qu'aurie hèt pena en ostiu, e qu'inspiraue orror en iuèrn. Era tela que vestie ère plia de traucs, non auie ne un mau mocador de lan. Se li vedie era pèth per diuèrsi lòcs, e pertot se vedien plapes blues o neres qu'indicauen eth lòc a on era Thenardier l'auie trucat. Es sues cames nudes qu'èren primes e d'un color alugat, er en.honsament des sues clavicules que hège vier es lèrmes. Tota era persona d'aguesta creatura, era sua portadura, era sua actitud, eth son dera sua votz, es sòns intervaus entre ua e ua auta paraula, era sua guardada, eth sòn silenci, eth sòn mendre gèst, exprimien e revelauen ua soleta idia: era pòur.

Era pòur se vedie escampilhada per tota era, formant, entà did'èc atau, era sua cubèrta; era pòur la hège tirassar es codes entàs anques, amagar es pès

jos es vestits e ocupar eth mendre espaci possible; era pòur non la deishaue alendar mès que çò de besonh, e auie arribat a èster çò que poirie cridar-se eth sòn abit exterior, sense cap de variacion, senon entà aumentar-se. I auie ath hons deth sòn viston un lòc estonat a on se nidaue eth terror.

Aguest ère tau que, en arribar, banhada e tot, coma venguie, non auie gosat vier a secar-se en huec, e s'auie botat un aute còp a trabalhar silenciosaments.

Era expression dera guardada d'aguesta mainada de ueit ans ère normauments tan trista, e a còps tan tragica, qu'en bèri moments semblaue que s'anaue a tornar ua pèga o un dimòni.

Que ja ac auem dit: jamès auie sabut se qué ère pregar, ne auie botat es pès en ua glèisa. "Dilhèu è temps?", didie era Thenardier.

Er òme deth leviton auriò non deishaue de uelh a Cosette.

De ressabuda exclamèc era Thenardier:

- Ara plan, e eth pan?

Cosette, sivans eth sòn costum cada viatge qu'era Thenardier lheuaue era votz, gessec de seguit de dejós dera taula.

S'auie desbrembat deth pan complètaments. Recorrec, donc, ar expedient des mainatges tostemp espauridi. Mentic.

- Senhora, era hornaria ère barrada.
- Per qué non truquères?
- Que truquè, senhora.
- E qué?
- Non dauric.
- Deman me'n saberè de s'ei vertat, didec era Thenardier, e se mentisses veiràs çò que te demore. Mentretant, balha-me era moneda de quinze sòus.

Cosette metec era man ena pòcha deth sòn devantau, e se botèc livida. Era moneda de quinze sòus ja non ère aquiu.

- Va!, didec era Thenardier, m'as entenut?

Cosette virèc era pòcha deth revés; que non i auie arren. Qué s'auie hèt des sòs? Era malerosa mainada non trapèc ua soleta paraula entà explicà'c. Ère petrificada.

- As perdut, dilhèu es quinze sòus?, idolèc era Thenardier. O ei que me les vòs panar?

Ath còp alonguec eth braç entàs disciplines penjades en un cornèr dera humeneja.

Aqueth gèst terrible dèc a Cosette fòrces entà cridar:

- Perdonatz-me, senhora, que non ac harè mès!

Era Thenardier despengèc es disciplines.

Mentretant, er òme deth leviton auriò auie metut es sòns dits ena pòcha deth sòn justet, sense qu'arrés lo vedesse, donques qu'èren ocupadi es auti viatjaires en béuer o hèr as cartes sense hèr-ne cabau d'arren.

Cosette se reviraue damb angonia en cornèr dera humeneja, sajant d'arremassar es sòns pelhòts, e desliurar en çò de possible des patacs as sòns praubi membres miei nudi. Era Thenardier quilhèc eth braç.

- Perdonatz, senhora, didec er òme; mès qu'è vist quèir, ara madeish, ua causa dera pòcha deth devantau d'aguesta mainada, e a vengut redolant enquia aciu. Dilhèu sigue era moneda.

Ath còp s'ajoquèc e semblèc que cercaue en solèr pendent un instant.

- Aciu que i é justaments, contunhèc en tot lheuar-se.

E li balhèc ua moneda d'argent ara Thenardier.

- Òc, qu'ei aguesta, didec era.

Que non ère aquera, senon ua moneda de vint sòus; mès era Thenardier gessie guanhant. Se la sauvèc ena pòcha, e se limitèc a lançar ua guardada herotja ara mainada, en tot díder-li:

- Tie compde de qué non te passe un aute còp!

Cosette se tornèc a calar en çò qu'era Thenardier cridaue eth sòn "horat", e era sua guardada, fixa en viatjaire desconeishut, comencèc a cuélher ua expression que non auie auut jamès. Non ère encara senon ua admiracion ingenua barrejada damb ua espècia de confiança atupida.

- A prepaus, voletz sopar?, preguntèc Thenardier ath viatjaire.

Aguest que non responec. Semblaue que meditaue prigondaments.

- Qui deu èster aguest òme?, didec era entre dents. Quauque praube hastigós. Que non a un sòu entà sopar. Me pagarà aumens era cramba? Ça

que la, qu'è auut sòrt de qué non se l'age acodit era idia de panar es sòs que i auie en solèr.

Alavetz se dauric era pòrta e entrèren Azelma e Eponina.

Qu'èren reauments dues mainades plan beròies, vestides coma dera classa mejana, e non coma campanhardes, ambdues encantadores, ua damb trenes color castanha, plan ludentes, e era auta damb longui peus neri, que li queiguien sus era esquia; ambdues, animades, netes, gròsses, fresques e sanes, de sòrta que hege gòi veder-les. Anauen ben vestides, mès damb tau art mairau, que çò de gròs des teles non treiguie arren ara coquetaria qu'èren hèti es vestits. Er iuèrn qu'ère previst sense que despareishesse era primauèra. Aguestes dues mainades deishauen anar arrais de lum; ath delà, qu'èren reines. En sòn vestit, ena sua alegria, en bronit que hègen i auie ua cèrta soberania. Quan entrèren les didec era Thenardier en un ton de mala encolia plen d'admiracion:

- A, qu'ètz vosates!

Dempús hènt a sèir as dues sus es sòns jolhs, alisant-les es peus, estacant es sòns laci e deishant-les anar de seguit d'aguesta manèra tan doça pròpia des mairs, exclamèc:

- Be n'ètz de mau vestides!

Se seigueren ath calor deth huec. Auien ua pipa, que li balhauen torns e mès torns sus es sòns jolhs, jogant e cantant. De quan en quan, lheuaue Cosette era vista deth sòn trabalh e les guardaue damb mina lugubra.

Eponina e Azelma non guardauen a Cosette: qu'ère entada eres coma un gosset. Aguestes mainades, qu'entre es tres non auie vint-e-quate ans, representauen ja tota era societat des òmes; per un costat era enveja, per aute eth mensprètz.

Era pipa des fraies Thenardier qu'ère ja fòrça maumetuda, plan lorda, e trincada; mès a maugrat de tot non deishaue d'èster admirabla entà Cosette, que jamès auie auut ua pipa, *ua vertadèra pipa*, entà servir-mos d'ua expression que toti es mainatges compreneràn.

En un virament de uelhs, era Themardier, enes sòns va-e-veni dera sala, se n'encuedèc de qué Cosette se distreiguie, e qu'en sòrta de trabalhar guardaue as mainades que jogauen.

- A!, ara que non m'ac remiràs!, sorrisclèc. Qu'ei atau coma trabalhes! Ara te vau a hèr trabalhar jo a còps de disciplina!

Eth desconeishut, sense deishar era sua cagira, se virèc entara Thenardier.

- Senhora, didec arrint, damb mina lèu umila. Au!, deishatz-la jogar!

En boca de quinsevolh aute viatjaire, qu'auesse minjat un bon tròç de carn e begut dues botelhes de vin en sòn sopar, e non auesse semblat un *praube hastigós*, aguest desir qu'aurie estat ua orde. Mès, qu'un òme qu'amiaue aqueth chapèu gausèsse auer un desir, e qu'un òme que tenguie aqueth leviton se permetesse auer ua volentat, ei çò que non auie de tolerar era Thenardier. Repliquèc, donc, damb acrimonia:

- Qu'ei de besonh que trabalhe, donques que minge. Jo que non la neurisqui per arren.

- Mès, qué ei çò que hè?, contunhèc eth desconeishut damb ua doça votz que contrastaue estranhaments damb eth sòn vestit de mendicant e es sues espatles de guanhapan.

Era Thenardier se dignèc respòner:

- Qu'ei en tot brocar. Debàs entàs mies mainades, que non n'an, ac vam a díder, e qu'ara madeish van damb es cames nudes.

Er òme guardèc es pès violeta dera prauba Cosette, e seguic:

- E quan acabarà aguest parelh de debassi?

- Era guiterosa que n'a encara entà tres o quate dies.

- E quan deu costar eth parelh de debassi, dempús de hèt?

Era Thenardier li lancèc ua guardada menspredosa.

- Aumens trenta sòus.

- Lo balharíetz per cinc francs?, repliquèc er òme.

- Macarèu!, exclamèc deishant anar ua arridalhada un des traginèrs qu'escotaue. Cinc francs! Plan que òc… donques digui… cinc bales!

Thenardier credec que li calie cuélher era paraula.

- Òc, senhor; s'ei un caprici, se vos balharà aguest parelh de debassi per cinc francs. Nosati que non sabem remir arren as viatjaires.

- Mès que calerie pagar ara madeish, didec era hemna damb votz brèu e terminanta.

- Crompi eth parelh de debassi, responec er òme, e higec en tot trèir dera pòcha ua moneda de cinc francs e botant-la sus era taula, e ac pagui.

Dempús se virèc entà Cosette.

- Ara eth tòn trabalh qu'ei mèn. Jòga, hilha mia.

Eth traginèr s'esmoiguec tant en veir era moneda de cinc francs que deishèc eth sòn veire e s'apressèc.

- Qu'ei de vertat!, exclamèc en tot examinar-la. Ua vertadèra arròda deth darrèr! E non ei faussa!

S'apressèc Thenardier, e sauvèc silenciosaments era moneda ena sua pòcha.

Era Thenardier non auie arren tà replicar. Sarrèc es pòts e eth sòn ròstre cuelhec ua expression d'òdi.

Mentretant, Cosette tremolaue. Gausèc preguntar:

- Ei vertat, senhora? Posqui jogar?
- Jòga!, didec era Thenardier damb ua votz terribla.
- Gràcies, senhora, didec Cosette.

E, tant qu'era sua boca balhaue es gràcies ara Thenardier, tota era sua amna les ac balhaue ath viatjaire.

Thenardier s'auie botat de nauèth a béuer. Se l'apressèc era sua hemna, e li didec ena aurelha:

- Qui deu èster aguest òme d'auriò?
- È vist, responec en ton soberan Thenardier, è vist milionaris qu'auien levitons atau.

Cosette auie deishat eth sòn brocat, mès que non auie gessut deth sòn lòc. Era prauba mainada se botjaue tostemp çò de mens possible. Auie cuelhut d'ua caisha qu'auie ath darrèr quauqui liròts vielhs e un petit sabre de plom.

Eponina e Azelma non botauen atencion a çò que se passaue. Venguien d'executar ua operación importanta, s'auien apoderat deth gat. Auien lançat en tèrra era pipa, e Eponina, qu'ère era màger, estacaue ath gat, a maugrat des sòns miaus e des sues contorsions damb ua sòrta de liròts e cintes vermelhes e blues. Ath còp qu'executaue aguesta òbra de mau hèr e grèu, li didie ara sua fraia, en aguest doç e adorable lengatge des mainatges, qu'era

sua gràcia, semblabla ath resplendor des ales d'ua parpalhòla despareish quan se la vò fixar:

- Guarda, fraia mia, aguesta pipa qu'ei mès divertida qu'era auta. Se botge, cride e non se dèishe vestir. Tè, fraia, joguem damb era. Que serà era mia hilha. Jo serè ua senhora. Jo vieria a veder-te e tu la guardaries. De man en man veiries era sua mostacha, e t'estonaries. Veiries es sues aurelhes e veiries era sua coa, e t'admiraries. E me dideries: "Ai, mon Diu!" E jo te dideria: "Òc, senhora, qu'ei ua mainada qu'è atau. Es mainades que son atau ara."

Azelma escote a Eponina damb admiracion.

En tot aquerò, es beuedors s'auien metut a cantar ua cançon obscèna que d'era se n'arrien enquia hèr a tremolar eth solèr de naut. Thenardier les encoratjaue e les acompanhaue.

Atau coma es audèths hèn un nin damb quinsevolh causa, es mainatges hèn ua pipa damb quinsevolh causa. Mentre Eponina e Azelma estropauen ath gat, Cosette, ath còp, auie estropat eth sabre. Hèt aquerò, l'auie ajaçat enes sòns braci e cantaue doçaments entà hèr-lo adormir.

Era pipa qu'ei un des mès imperiosi besonh, e ath còp un des mès encantadors instints dera mainadesa femenina. Cuedar, vestir, ornar, tornar a despolhar, tornar a vestir, ensenhar, bramar un shinhau, crossar, mimar, adormir, imaginar-se que quinsevolh causa ei quauquarrés; tot er avier dera hemna qu'ei aquiu. Ath madeish temps que pense e parle, ath madeish temps que hè paquets petits e petites mantilhes, corsets e justets, era mainada vie joena, era joena se hè maridadoira e era joena maridadoira vie a èster hemna. Eth prumèr hilh, qu'ei era continuacion dera darrèra pipa.

Ua mainada sense pipa ei lèu tan malerosa e tant impossibla coma ua hemna sense hilhs.

Cosette s'auie hèt, donc, ua pipa damb eth sabre.

Era Thenardier s'auie apressat ar *òme auriò*. "Eth mèn marit qu'a rason, pensaue, dilhèu ei eth senhor Lafitte. I a rics tan capriciosi!"

Venguec, donc, ena taula, e apuèc es sòns codes en era, en tot díder:

- Senhor…

En enténer aguesta paraula, *senhor*, se virèc er òme. Era Thenardier non l'auie cridat encara senon *bon òme*.

- Ja vedetz, senhor, seguic mostrant era sua mina agredoça, qu'encara ère mès hastigosa qu'era sua mina herotja; jo pro que voi qu'era mainada jògue, que non m'opausi ad aquerò; mès aquerò qu'ei bon entà un viatge, pr'amor qu'ètz generós. Era que non a arren, que li cau trabalhar.

- Non ei vòsta aguesta mainada?

- Ò!, mon Diu!, non, senhor; qu'ei ua praubeta qu'auem recuelhut per caritat: ua sòrta de pèc. Que deu auer aigua ena tèsta. L'a fòrça gròssa coma vedetz. Nosati hèm per era çò que podem pr'amor que non èm rics. Per mès qu'auem escrit ath sòn país, hè sies mesi que non mos contesten. Dilhèu mos cau creir que sa mair s'a mòrt.

- A!, didec er òme, e tornèc a demorar-se cogitós.

- Que non ère ua bona causa sa mair, higec era Thenardier. Abandonaue ara sua hilha.

Pendent tota aguesta convèrsa, Cosette, coma s'eth sòn instint l'auesse avertit que se parlaue d'era, non deishaue de uelh ara Thenardier. Seguie d'aurelha vagaments, e entenie de quan en quan quauques paraules.

Es beuedors, mentretant, embriacs ena sua majoritat, repetien eth sòn immond estriuet aumentant eth bronit e era alegria. Qu'ère un estriuet licenciós, que se barrejaue era Vèrge e eth mainatge Jesús. Era Thenardier auie vengut e cuélher era sua part enes arridalhades. Cosette, jos era taula, guardaue eth huec que reverberaue ena sua guardada fixa, s'auie tornat a méter de nauèth a crossar era espècie de pipòt qu'auie hèt, e ath còp que lo crossaue cantaue en votz baisha:

- Era mia mair a mòrt! Era mia mair a mòrt! Era mia mair a mòrt!

A truca d'instàncies dera patrona, er òme auriò, "eth milionari", consentic a tot darrèr a sopar.

- Qué vò eth senhor?

- Pan e hormatge, didec er òme.

"Decididaments ei un mendicant", didec entada era era Thenardier.

Es embriacs seguien entonant era sua cançon, e era mainada, jos era taula, cantaue tanben era sua.

De ressabuda, deishèc de cantar Cosette. Venguie de virar-se e de veir era pipa des mainades dera Thenardier, abandonada per tòrt deth gat e deishada en solèr a pòqui passi dera taula dera codina.

Alavetz deishèc quèir eth sabre que solet la satisfège a mieges, e dempús passegèc lentaments era guardada ath torn dera sala. Era Thenardier parlaue en votz baisha damb eth sòn marit, e compdaue sòs, Eponina e Azelma jogauen damb eth gat, es viatjaires minjauen o beuien, o cantauen, e arrés se fixaue en era. Que non auie cap moment entà pèrder; gessec de dejós era taula, arrossegant-se sus es jolhs e sus es mans, s'assegurèc de nauèth de qué arrés la pistaue, venguec damb rapiditat entara pipa e la cuelhec. Un instant dempús ère ja en sòn lòc, seiguda, quieta, virada solet de manèra que balhèsse ombra ara pipa qu'auie enes sòn braci. Eth gòi de jogar damb ua pipa qu'ère entada era ua causa tant estranha qu'auie tota era violéncia d'un delèit.

Arrés l'auie vist, exceptat deth viatjaire que minjaue lentaments eth sòn mesquin sopar.

Aguesta alegria se tardèc lèu un quart d'ora.

Mès, per mès precaucion qu'auie cuelhut Cosette, non vedec qu'un des pès dera pipa *subergessie*, e qu'eth huec dera humeneja l'illuminaue damb fòrça claretat. Aqueth pè rosat e luminós que gessie dera ombra, tirèc sobtaments era atencion d'Azelma, que li didec a Eponina:

- Guarda, fraia!

Es dues mainades se posèren estonades. Cosette auie gausat a cuélher era pipa!

Eponina se lheuèc e sense deishar anar eth gat s'apressèc a sa mair e comencèc a tirassar-li eth vestit.

- Dèisha-me, didec era mair. Se qué vòs?
- Mair, didec era mainada, guarda!

E senhalaue a Cosette damb eth dit.

Aguesta, autrejada ar extasi dera possession, non vedie ne entenie arren.

Eth ròstre dera Thenardier cuelhec aguesta expression particulara qu'ei formada per çò de terrible unit a çò d'insignificant enes menudalhes dera vida e qu'a hèt dar ad aguesta classa de hemnes eth nòm de *megeras*.

Aguest còp er orgulh herit exasperaue mès era sua colèra. Cosette auie depassat toti es limits, auie atemptat contra era pipa des "senhoretes". Ua *tsarina*, en veir a un *mujic* provar-se eth gran cordon blu deth sòn imperiau hilh, que non aurie botat ua auta cara.

Cridèc damb votz ronca pera indignacion:

- Cosette!

Cosette s'estrementic coma s'era tèrra auesse tremolat jos es sòns pès e virèc eth cap.

- Cosette!, repetic era Thenardier.

Cuelhec Cosette era pipa e la botèc doçaments en solèr damb ua espècia de veneracion e de dolorós temor; e sense deishar-la de uelh, crotzèc desesperadaments es mans, e, çò qu'ei orrible de díder en ua mainada d'aguesta edat, se les retorcec; dempús, es lèrmes que non auien pogut arrincar-li deguna des emocions deth dia, ne era corsa peth bòsc, ne eth pes deth farrat d'aigua, ne era pèrta des sòs, ne era vista des disciplines, ne enquia era ombriua paraula qu'auie entenut díder ara Thenardier, acodiren enes sòns uelhs e s'estarnèc a plorar e somicar.

En aguest intermèdi eth viatjaire s'auie lheuat.

- Qué ei aquerò?, li didec ara Thenardier.

- Qu'ei que non ac vedetz?, repliquèc aguesta, senhalant damb eth dit eth còs deth delicte que jadie en solèr as pès de Cosette.

- E plan, qué?, repliquec er òme.

- Aguesta miserabla, responec era Thenardier, a gausat tocar era pipa des mainades!

- Tant de rambalh entad aquerò!, didec er òme. E que se passe se jogaue damb aguesta pipa?

- Que l'a tocat damb es sues mans lordes!, seguic era Thenardier. Damb es sues orribles mans!

Aciu redoblèc Cosette es somics.

- Vòs carar?, cridèc era Thenardier.

Er òme se filèc dret de cap ara pòrta deth carrèr, la dauric e gessec.

A penes auec gessut se profitèc era Thenardier dera sua abséncia entà flocar-li a Cosette un còp de pè peth dejós dera taula, que la hec pujar un crit en cèu.

Era pòrta se tornèc a daurir e entrèc un aute còp er òme; amiaue ena sua man era fabulosa pipa qu'auem parlat, e que toti es mainatges deth bordalat auien contemplat damb admiracion dès eth maitin, e la botèc de pès dauant de Cosette en tot díder:

- Cuelh, entà tu.

Plan que òc ena ora e mieja que hège qu'ère aquiu auie notat confusaments, a maugrat dera sua meditacion, era botiga de jogalhes illuminada damb lampes e candèles de seu tant esplendidaments, qu'ath trauèrs des pòrtes de veire dera aubèrja semblaue ua illuminacion.

Cosette lheuèc es uelhs; vedec que venguie er òme entada era damb era pipa coma s'auesse estat eth solei; entenec es paraules inausides: "entà tu"; lo guardèc, guardèc ara pipa, dempús arreculèc tot doç e anèc a amagar-se en aute extrèm dejós dera taula, ath cant deth cornèr dera paret.

Que ja non ploraue ne cridaue; semblaue que ja non gosaue alendar.

Era Thenardier, Eponina e Azelma qu'èren ues autes estatues. Es madeishi beuedors auien carat. En tota era tauèrna i auie un silenci solemne.

Era Thenardier, petrificada e muda, tornaue a començar es sues conjecturas: "Qui ei aguest vielh? Ei un praube? Ei un milionari? Dilhèu sigue es dues causes, ei a díder, un panaire".

Era cara deth marit presentèc aguesta arrupa expressiua que trauèsse eth front uman cada viatge qu'er instint dominant apareish en ròstre damb tot eth sòn poder de bèstia. Eth tauernèr examinaue alternatiuaments ath viatjaire e ara pipa e semblaue flairar ad aqueth òme coma aurie flairat ua saca d'argent. Tot aquerò non se tardèc qu'eth temps d'un relampit. S'apressèc ara sua hemna e li didec en votz baisha:

- Aguesta maquina còste aumens cent francs. Non hescam pegaries, de jolhs dauant d'aguest òme.

Es natures grossières se retiren as candides, qu'entada eres non i a transicions.

- Anem, Cosette, didec era Thenardier damb ua votz que volie adocir, e que se compausaue d'aguesta mèu agra des hemnes dolentes; non cuelhes era tua pipa?

Cosette gausèc gésser deth sòn horat.

- Estimada Cosette, seguic era Thenardier damb mina corau, eth senhor te balhe ua pipa. Cuelh-la qu'ei tua.

Cosette guardaue era pipa meravilhosa damb ua espècia de terror. Eth sòn ròstre ère encara negat de lèrmes; mès es sòns uelhs, coma eth cèu en

crepuscul maitiau, començauen a aumplir-se des estranhes irradiacions dera alegria. Çò que sentie en aqueth moment ère ua causa semblabla a çò qu'aurie sentut se l'auessen dit còp sec: "Hilha mia, ès era reina de França".

Li semblaue que se tocaue aquera pipa gesserie d'era eth tron.

Çò que, enquia un cèrt punt, ère vertat, pr'amor que se pensaue qu'era Thenardier la pelejarie e la tustarie.

Ça que la, capitèc era atraccion. Acabèc per apressar-se, e gasulhèc timidaments, en tot virar-se de cap ara Thenardier.

- Posqui, senhora?

Cap auta frasa poirie exprimir aguesta votz, ath còp desesperada, alègra e plia d'espant.

- Macarèu!, didec era Thenardier. Òc, qu'ei tua, donques qu'eth senhor de l'a autrejat.

- De vertat, senhor?, repliquèc Cosette. Ei vertat? Ei mia era senhora?

Eth desconeishut semblaue auer es uelhs plei de lèrmes e auie vengut en aguest extrèm d'emocion qu'en eth non se parle entà non plorar. Hec un senhau damb eth cap a Cosette, e botèc enes sues manetes era man dera "senhora".

Cosette retirèc viuaments era sua man coma s'era dera "senhora" l'ac usclèsse e se metec a guardar en solèr. Que mos cau híger qu'en aqueth instant treiguie era lengua d'ua manèra desmesurada. De pic, se virèc e cuelhec era pipa damb fòrça.

- La cridarè Caterina, didec.

Que siguec un espectacle estranh aqueth qu'es pelhòts de Cosette se trapèren e se sarrèren damb es cintes e fresques mossolines de color ròsa dera pipa.

- Senhora, seguic, la posqui méter en ua cagira?

- Òc, hilha mia, responec era Thenardier.

En aguest moment qu'èren Eponina e Azelma es que guardauen a Cosette damb enveja.

Cosette placèc a Caterina en ua cagira, dempús se seiguec en solèr dauant d'era e s'estèc quieta, sense badar boca, en actitud de contemplacion.

- Jòga, donc, Cosette, didec eth desconeishut.

- Ò!, que ja jògui, responec era mainada.

Aguest estranh, aguest desconeishut, que semblaue ua visita qu'era Providéncia hège a Cosette, ère en aqueth moment çò qu'era Thenardier auie mès en òdi en mon. Es emocions que sentie èren mès des qu'era podie suportar, per mès avedada que siguesse a dissimular, ara manèra deth sòn marit, en totes es sues accions; ça que la, li calie tier-se. S'esdeguèc, donc, a manar ajaçar-se as sues hilhes, dempús li demanèc ar òme auriò *permís* entà que se retirèsse Cosette, *qu'aué s'a cansat fòrça*, higec damb aire mairau. E Cosette se n'anec a ajaçar-se en tot hèr-se a vier a Caterina en braça.

Era Thenardier venguie de quan en quan en aute extrèm dera sala a on ère eth sòn marit, *pr'amor de solatjar un shinhau eth sòn còr*, sivans didie, e escambiaue damb eth quauques paraules, autant mès furioses, coma que non gosaue dider-les en votz nauta.

- Maudit vielh! Quin caprici l'aurà arribat? Vier a incomodar-mos aciu! Voler que jògue aguest montre! Dar-li pipes! Dar pipes de quaranta francs a ua gosseta, que jo balharia per quaranta sòus! E se l'apuressen dilhèu e tot la cridarie vòsta majestat coma era duquesa de Berry. A bèth sentit aquerò? Ei hòl o rabiós aguest misteriós viatjaire?

- Per qué? Qu'ei plan simple, replicaue eth marit. Aquerò lo divertís. A tu te divertís qu'era mainada trabalhe, e ada eth lo divertís que jògue. Que n'a eth dret. Un viatjaire hè çò que vò quan pague. S'aguest vielh ei un filantròp, qué t'impòrte? S'ei un pèc, tanpòc t'interèsse. Per qué te metes en arren, donques qu'a sòs?

Lengatge de patron e rasonament d'ostalèr, que ne un ne er aute admetien era contrària.

Er òme s'auie emparat ena taula en tot cuélher de nauèth era sua actitud cogitosa. Es auti viatjaires, traginèrs e heiraires s'auien aluenhat un shinhau e ja non cantauen. Lo campauen a cèrta distància damb ua espècia de temor respectuós. Aqueth viatjaire tan praubaments vestit que treiguie dera sua pòcha es *arròdes deth darrèr* damb tanta facilitat, e qu'autrejaue pipes gigantes a mainades damb pelhòts, qu'ère certaments un bon òme, magnific e temible.

Atau se passèren quauques ores. Era missa deth poth s'auie dit ja, era net de Nadau s'auie passat, es beuedors se n'auien anat, era tauèrna ère

barrada, era sala der embaish desèrta, amortat eth huec e eth desconeishut contunhaue en madeish lòc e ena madeisha postura. De quan en quan deishaue descansar un braç en tot apuar-se en aute code, e ad aquerò se redusien toti es sòns movements. Mès que non auie dit ua soleta paraula dès que Cosette se n'auie anar a ajaçar-se.

Solet es Thenardier s'estauen ena sala, entà quedar ben, e per curiosèr.

- Se pensarà passar era net atau?, idolaue era Thenardier. En aqueth moment toquèren es dues dera maitiada; era Thenardier se declarèc vençuda, e li didec ath sòn marit: Me'n vau entath lhet. Hè d'eth çò que volgues.

Se seiguec eth marit en un cornèr ath cant d'ua taula, aluguèc ua candela de seu, e se metec a liéger eth *Jornau Francés*.

Atau se passèc ua ora longa. Eth digne tauernèr auie liejut aumens tres còps eth *Jornau Francés* dès era data deth numèro enquia eth nòm der impressor. Eth desconeishut non se botjaue.

Thenardier se botgèc, estosseguèc, gargalhèc, se sonèc eth nas, hec bronit damb era sua cagira: eth forastèr seguie immobil. "Estarà adormit?", pensèc Thenardier. Er òme que non dormie, mès arren lo podie desvelhar.

Fin finau, Thenardier se treiguec era sua casqueta, s'apressèc doçaments e gausèc díder:

- Eth senhor non vò descansar?

Díder: *non vò ajaçar-se* , li semblaue excessiu e massa familhar. *Descansar* flairaue a luxe e ère mès respectuós. Aguestes paraules qu'an era propietat misteriosa e admirabla d'aumentar ath dia a vier, peth maitin, eth totau deth compde. Un quarto entà *ajaçar-se* còste vint sòus; un quarto a on se *descanse* còste vint francs.

- Vai!, qu'auetz rason, didec eth desconeishut. A on ei eth vòste corrau.

- Senhor, didec Thenardier damb un arridolet, vos i vau a amiar.

Cuelhec era lum, cuelhec er òme eth sòn baston e eth sòn hardèu, e Thenardier l'amièc en un quarto deth prumèr estatge, ornat damb un luxe esplendid, damb mòbles acajó e un lhet en forma de vaishèth damb damasses de percala vermelha.

- Que signifique aquerò?, didec eth viatjaire.

- Qu'ei era nòsta cramba noviau, didec er ostalèr. Era mia esposa e jo que dormim ara en ua auta. Aciu que non se i entre senon tres o quate còps ar an.

- Que m'aurie estat parièr que m'auéssetz balhat eth corrau, didec er òme, còp sec.

Thenardier hec coma que non entenie aguesta reflexion pòc amanhagadora.

Aluguèc dues candèles de cera sense estrear que i auie ath dessús dera humeneja, qu'en era ahlamaue un huec pro bon.

Sus era humeneja, e caperat damb ua tapa de veire, i auie un chapèu de hemna damb ornaments de hiu d'argent e flors de color iranja.

- E aquerò se qué ei?, seguic eth desconeishut.

- Senhor, didec Thenardier, qu'ei eth chapèu qu'amièc era mia hemna quan mos maridèrem.

Eth viatjaire guardèc er objècte d'ua manèra que semblaue díder: "I a auut, donc, un moment qu'aguest monstre a estat ua vèrge!"

Delà d'aquerò, Thenardier mentie. Quan cuelhec, de loguèr, aquera casòta entà convertir-la en tauèrna, trapèc aqueth quarto moblat d'aquera sòrta, e crompèc es mòbles e es flors de color iranja, en tot pensar qu'aquerò projectarie ua graciosa ombra sus era "sua esposa", e balharie ara sua casa çò qu'es anglesi criden respectabilitat.

Quan eth desconeishut se virèc, ja auie despareishut Thenardier, en to retirar-se discrètaments sense gausar dar era bona net, non volent tractar damb ua cordialitat pòc respectuosa a un òme que se proposaue espelar reiaument a londeman.

Er ostalèr se retirèc en sòn quarto. Era sua hemna ère ja en lhet, mès que non dormie. Quan entenec entrar ath sòn marit, se virèc e didec:

- Sabes que deman boti a Cosette ath miei der arriuet?

Thenardier responec heredaments:

- Que t'ac as agarrat massa ara valenta.

Non tornèren a parlar ua soleta paraula e pòques menutes dempús auien amortat era lum.

Eth viatjaire, ath sòn torn, auie metut en un cornèr eth sòn baston e eth sòn hardèu. Quan Thenardier gessec, se seiguec en ua cagira e s'estèc bèth

temps cogitós. Dempús se treiguec es sabates, cuelhec ua des dues candèles, amortèc era auta, dauric era pòrta e gessec deth quarto, guardant ath sòn entorn coma cercant quauquarren. Passèc un correder e arribèc enquiara escala. Aquiu entenec un bronit plan leugèr, semblable ara respiracion d'un mainatge. Se deishec amiar per aguest bronit e arribèc en ua sòrta de uet triangular hèt dejós dera escala, o mielhor dit, format pera madeisha escala. Aguest uet non ère ua auta causa que çò que restaue naturauments jos es gradons. Aquiu, entre tota sòrta de tistèrs e trastes vielhs, entre eth povàs e es telaranhes, i auie un lhet, se se pòt cridar lhet a ua jaça plia de horats que mostrauen era palha, e ua vana traucada que deishaue veir era jaça. Non auie linçòs e ère estenut peth tèrra. En aguest lhet dormie Cosette.

S'apressèc er òme e la guardèc un instant.

Cosette dormie prigondaments e ère vestida. En iuèrn non se despolhaue pr'amor d'auer mens hered.

Estaue abraçada ara pipa qu'es sòns grani uelhs dubèrts ludien ena escurina. De quan en quan deishaue anar un long alend, coma se s'anèsse a desvelhar, e sarraue era pipa enes sòns braci lèu convulsiuaments. Ath costat deth sòn lhet non i auie senon un esclòp.

Ua pòrta que i auie ath cant deth horat de Cosette deishaue veir un quarto escur, pro gran. Eth desconeishut se calèc en eth. Ath hons, a trauèrs d'ua pòrta de veire, se vedien dus lhets bessons fòrça blanqui. Qu'èren es d'Azelma e Eponina. Darrèr deth lhet s'aubiraue ua cunhèra sense damassi a on dormie un mainatjon qu'auie estat cridant tota era net.

Es desconeishut concludic qu'aguest quarto comunicaue damb es des esposi Thenardier. Ère a mand de retirar-se quan se n'encuedèc dera humeneja, ua d'aguestes vastes humeneges d'aubèrja, a on tostemp i a pòc de huec, quan n'a, e que hè hered solet veder-les. En aquera non i auie huec, ne quitament cendre, çò que cridèc, totun, era atencion deth viatjaire. I auie, plan, dues sabatetes de mainada, de forma beròia, e desparières en granor; eth desconeishut rebrembèc eth graciós e immemoriau costum des mainatges, que boten eth sòn caucèr ena humeneja era net de Nadau demorant aquiu enes tenèbres quauque present d'ua brava hada. Eponina e Azelma non auien mancat ad aguest costum, e cadua auie botat ua des sues sabates ena humeneja.

Eth viatjaire s'inclinèc entada eri. Era hada, ei a díder, era mair auie hèt era sua visita, e se vedie lúder en cada sabata ua magnifica moneda de dètz sòus, plan naua.

Se tornec a lheuar er òme, e ja se n'anaue, quan vedec en cornèr mès escur dera humeneja, un aute objècte. Guardèc e vedec qu'ère un esclòp, un orrible esclòp dera husta mès basta, miei trincat, e tot caperat de cendre e de hanga seca. Qu'ère er esclòp de Cosette. Cosette, damb aguesta trenda confiança des mainatges que pòt enganhar-les tostemp, sense descoratjar-les jamès, auie botat tanben eth sòn esclòp ena humeneja.

Era esperança qu'ei ua causa doça e sublima en ua mainada que solet a coneishut era desesperacion.

En esclòp que non i auie arren.

Eth viatjaire cerquèc ena pòcha deth sòn justet, s'ajoquèc, e botèc en esclòp de Cosette un loís d'aur.

Dempús entornèc de puntetes entara sua cramba.

IX.- Thenardier manobrant.

Londeman, aumens dus quarts d'ora abans que hèsse dia, Thenardier, seigut ath cant d'ua taula ena sala der embaish dera tauèrna, damb ua pluma ena man, e illuminat pera lum d'ua candèla, compausaue eth compde deth viatjaire deth leviton auriò.

Era hemna, de pès, miei inclinada entada eth, lo seguie de uelh. Non badaue boca. Que i auie, d'un costat, ua meditacion prigonda; der aute, aguesta admiracion religiosa que se ve néisher e desvolopar ua meravilha der esperit uman. Ena casa s'entenie un bronit; qu'ère era Lauseta qu'escampaue era escala.

Dempús d'un bon quart d'ora, e d'auer hèt quauqui borrolhons, Thenardier costèc era òbra mèstra:

Compde deth senhor deth numèro 1

Sopar	3 francs
Cramba	10 francs
Candèles	5 francs
Huec	4 francs
Servici	1 franc
Total	23 francs

Servici ère escrit *servisi*.

- Vint-e-tres francs, sorrisclèc era hemna damb ua afogadura amassada damb ua cèrta trantalhada.

Thenardier, coma toti es grani artistes, non ère content damb era sua òbra.

- Bè!, didec.

Qu'ère er accent de Castlereagh redigint en Congrès de Viena eth compde de França.

- Thenardier, qu'as rason, que deu aquerò, gasulhèc era hemna que pensaue ena pipa autrejada a Cosette dauant des sues hilhes; qu'ei just, mès qu'ei massa. Non ac volerà pagar.

Thenardier arric heredaments e didec:

- Pagarà.

Aguest arridolet ère era expression suprèma dera conviccion e dera autoritat. Çò que se didie atau, que li calie passar infaliblaments. Era hemna non persutèc. Se metec a aprair es taules; eth marit comencèc a passejar pera sala. Un moment dempús higec:

- Jo, ça que la, deui mil cinc cents francs!

Se seiguec ath cant dera humeneja, meditant e botant es pès sus es cendres caudes encara.

- A!, seguic era hemna; non desbrembes qu'aué boti a Cosette en carrèr: monstre! Que se me minge eth còs damb era sua pipa! M'estimaria mès maridar-me damb Loís XVIII qu'auer-la en casa un dia mès!

Thenardier aluguèc era sua pipa e responec entre dues bohades de hum:

- Li balharàs ar òme aguest compde.

Dempús gessec.

A penes auec metut eth pè dehòra dera sala qu'entrèc eth viatjaire.

Thenardier tornèc a campar de seguit ath sòn darrèr e s'estèc quiet ena pòrta miei dubèrta, visible solet entara sua hemna.

Er òme auriò amiaue ena man eth sòn baston e eth sòn hardèu.

- Vai! Tan lèu de pès!, didec era Thenardier. Dilhèu eth senhor se'n va?

E ath còp que parlaue, daue torns ath compde qu'amiaue entre es dits, en tot hèr-li plecs damb es ungles. Eth sòn ròstre dur presentaue ua expression que l'ère abituau, era dera timiditat e der escrupul. Presentar semblable compde a un òme qu'amiaue tan perfèctaments era mina "d'un praube" li semblaue ua causa impròpia.

Eth viatjaire estaue cogitós e distrèt. Responec:

- Òc, senhora, me'n vau.

- Eth senhor, seguic aguesta, non auie ahèrs en Montfermeil?

- Non; que passi per aciu, e arren mès. Senhora, higec, guaire li deui?

Era Thenardier, sense respòner, l'autregèc eth compde plegat.

Er òme despleguèc eth papèr e lo guardèc; mès era sua atencion qu'ère visiblaments en un aute lòc.

- Senhora, contunhèc, hètz boni negòcis en Montfermeil?

- Atau, atau, senhor, responec era Thenardier en tot admirar-se de non veir ua auta classa d'explossion. E contunhèc damb accent elegiac e planhós: Ai! qu'auem maus tempsi! E, ath delà, auem tan pòqui senhors per aciu. Ja ac vedetz, tota aguesta gent, mès o mens. Se non venguesse a còps viatjaires generosi e rics coma eth senhor! Auem tantes despenes! Guardatz, aguesta mainada mos còste es uelhs dera cara.
- Quina mainada?
- Ja sabetz, Cosette! Era Lauseta coma la criden en país.
- A!, didec er òme.

Era Thenardier contunhèc:

- Be ne son de bèsties aguesti campanhards damb es sòns maunòms! Que semble mèsalèu ua arrata-cauda qu'ua lauseta. Ja vedetz, senhor! Nosati non demanem caritat, mès que tanpòc la podem balhar. Non guanham arren, e mos cau pagar fòrça! Era patent, es impòsti, era contribucion de pòrtes e hièstres, era de sòs addicionaus! Ja sabetz qu'eth govèrn demane fòrça sòs. E ath delà, è as mies hilhes. Que non è besonh de criar as hilhs de d'auti.

Er òme repliquèc damb ua votz que s'esforçaue a hèr indiferenta, e que totun li tremolaue.

- E se vos la treiguessen?
- A qui? Ara Cosette?
- Òc.

Era cara roienca e violenta dera tauernèra s'illuminèc damb era expression d'ua alegria hastigosa.

- A, senhor! Eth mèn bon senhor! Cuelhetz-la, *bon apetit*, cuelhetz-la, sauvatz-la-vos damb sucre, damb truhes neres; beuetz-la-vos, minjatz-la-vos e sigatz benedit dera Vèrge Maria e de toti es sants deth paradís.
- Qu'ei hèt.
- De vertat? Vo'la hètz a vier?
- Que me la hèsqui a vier.
- Ara?
- Ara madeish. Cridatz-la.
- Cosette!, cridèc era Thenardier.

- Mentretant, contunhèc er òme, vau a pagar-vos eth mèn compde. Guaire ei?

Hèc ua lucada en compde e non podec reprimir un movement de suspresa:

- Vint-e-tres francs!

Guardèc ara tauernèra, e repetic:

- Vint-e-tres francs?

Qu'auie ena prononciacion d'aguestes dues paraules repetides atau, er accent que separe era admiracion der interrogant.

Era Thenardie qu'auie auut temps de premanir-se entath patac. Responec, donc, damb seguretat:

- Macareu! Òc, senhor!, vint-e-tres francs.

- Anatz a cercar ara mainada, didec.

En aguest moment Thenardier s'auancèc ath miei dera sala e didec:

- Eth senhor non deu senon vint-e-sies sòus.

- Vint-e-sies sòus!, didec era hemna.

- Vint sòus peth quarto, contunhèc heredaments Thenardier, e sies sòus peth sopar. Per çò que hè ara mainada que me cau parlat un shinhau damb eth senhor. Dèisha-mos solets.

Era Thenardier experimentèc ua d'aguestes alugades que còsten es traits imprevisti de talent. Se'n sabec qu'eth gran actor entraue en scèna; non badèc boca e gessec dera sala.

Tanlèu sigueren solets, Thenardier l'aufric ua cagira ath viatjaire. Aguest se seiguec; Thenardier s'estèc de pès e eth sòn ròstre cuelhec ua expression singulara de bontat e simplicitat.

- Senhor, didec, guardatz, vau a dider-vos; jo qu'adori ad aguesta mainada.

Eth viatjaire li tachèc es uelhs.

- Quina mainada?

Thenardier seguic:

- Qu'ei ua causa singulara! Mès un que non i pot hèr arren: quan un s'apassione per ua persona… ja ac vedetz. Qué m'impòrten toti aguesti sòs? Sauvatz-vos es vòstes monedes de cent sòus. Que non voi balhar ara mainada.

- A qui non voletz balhar?, preguntèc eth viatjaire.

- Que ja ac vedetz, ara nòsta petita Cosette. Non volíetz hèr-la-vos a vier? Donques plan, que parli francaments; tan cèrt coma qu'ètz un òme aunèst, que non posqui consentir en aquerò. Aguesta mainada que me mancarie. Coma que sò en tot manejar-la de petita. Qu'ei vertat que mos còste sòs; qu'ei vertat qu'a defèctes e que non èm rics, e qu'è pagat mès de quate cents francs en medecines sonque que per ua des sues malauties. Mès que me calie hèr quauquarren, per Diu! Non a pair ne mair, jo l'è criada. Qu'è pan entada era e entà jo. Plan, donc, jo qu'estimi ad aguesta mainada. Ja ac comprenetz, un que cuelh afeccion as persones; jo qu'è mès còr que cap, l'estimi; era mia hemna qu'a eth gèni viu, mès que tanben l'estime. L'auem coma hilha nòsta. Non podem renonciar a enténer era sua parlòta mainadenca ena nòsta casa.

Eth desconeishut seguie campant-lo fixaments. Thenardier contunhèc:

- Perdonatz, senhor, mès que non se balhe un hilh, atau coma atau, ath prumèr que vie. Non ei vertat qu'è rason? Ath delà, non digui que non; qu'ètz ric, semblatz brave, e se siguesse entara sua felicitat… Mès jo que voleria saber… me comprenetz? Supausem, ei ua supausicion, que jo la deishèssa partir, e me sacrifiquèssa; que voleria saber entà on l'amiatz; voleria non deishar-la de uelh, saber en quina casa s'està, pr'amor de vier a veder-la de quan en quan e que se'n sabesse de qué eth sòn bon pair que l'a criat velhe per era. Plan, que i a causes que non son possibles. Jo ne tansevolh me'n sai deth vòste nòm. Se vo'la héssetz a vier dideria: "Era Lauseta? A on ei?" Aumens auria besonh de veir bèth tròç de papèr, ua mòstra aumens deth vòste passapòrt.

Eth desconeishut sense deishar de guardar-lo damb aguesta guardada que se cale, entà didè'c atau, enquiath hons dera consciéncia, li responec damb accent grèu e fèrm:

- Senhor Thenardier, entà vier a cinc lègues de París que non cau passapòrt. Se me hèsqui a vier a Cosette, me la harè a vier, e arren mès. Vos que non vo'n saberatz deth mèn nòm, ne dera mia cramba, ne a on a anat a parar, e era mia intencion ei que non vos torne a veir ena sua vida. Trinqui eth ligam qu'a en pè e se'n va. Vos conven? Òc o non?

Madeish qu'es gènis e es dimònis coneishien en cèrtes senhaus era preséncia d'un Diu superior, comprenec Thenardier que li calie auer tractes

damb un mès fòrt qu'eth. Aquerò siguec coma ua sòrta d'intuicion; comprenec aquerò damb era sua prestesa clara e sagaça. Era vesilha, ath còp que beuie damb es traginèrs, tant que humaue, tau que cantaue coples obscènes, auie passat era net campant ath viatjaire, espiant-lo coma a un gat, e estudiant-lo coma un matematic. L'auie espiat ath còp peth sòn compde, per plaser e per instint, espiat coma se l'auessen pagat per aquerò. Non se l'auie escapat ne un gèst, ne un movement der òme deth leviton auriò. Enquia e tot abans de qué eth desconeishut mostrèsse tan claraments eth sòn interès per Cosette, Thenardier ac auie endonviat. Qu'auie susprenut es guardades prigondes deth vielh tachades tostemp ena mainada. Qui ère aguest òme? Per qué damb tant de sòs ena sua borsa amiaue un vestit tan miserable?

Preguntes que se hège sense poder responer-les, e que l'irritauen. Tota era net auie estat pensat en aquerò. Non poirie èster eth pair de Cosette? Serie eth sòn pairin? Alavetz per qué non se daue a conéisher de seguit? Quan un a un dret, que hè usatge d'eth. Evidentaments aqueth òme non auie eth dret sus Cosette. Qui ère, donc? Thenardier se perdie en supausicions. Entrevedie tot e non vedie arren. Siguesse çò que siguesse, entamenant convèrsa damb aqueth òme, segur coma n'ère de qué i auie un secret en tot aquerò, segur de qué er òme ère interessat en estar-se d'incognit, se sentie fòrt; ara responsa clara e fèrma deth viatjaire, quan vedec qu'eth misteriós personatge ère simplaments misteriós, se sentec fèble. Non se demoraue ua causa atau. Que siguec era derrota des sues conjectures. Arremassèc es sues idies, pesèc tot aquerò en ua segonda. Thenardier qu'ère un d'aguesti òmes que jutgen ua situacion en un còp de uelh. Calculèc qu'ère eth moment de vier dret e rapid en ahèr. Hec coma es grani capitans en aguest instant decisiu que solet eri coneishen; desnishèc de ressabuda era sua bataria.

- Senhor, didec, qu'è besonh de mil cinc cents francs.

Eth viatjaire cuelhec dera sua pòcha d'un des costats, ua cartèra vielha de coeire nere, la dauric e treiguec d'era tres bilhets de banc que botèc sus era taula. Dempús apuèc eth sòn ample dit pòdo sus aguesti bilhets e li didec ath tauernèr:

- Hètz a vier a Cosette.

Mentre se passaue aquerò, qué hège Cosette?

Cosette, en desvelhar-se, auie corrut a veir eth sòn esclòp.Trapèc en eth era moneda d'aur. Que non ère un napoleon, ère ua d'aguestes monedes de vint francs, plan naua, deth temps dera Restauracion, qu'era sua efigia, era còla prusiana, auie remplaçat ara corona de laurèr. Cosette quedèc enludernada; eth sòn destin començaue a embriagar-la. Non sabie se qué ère ua moneda d'aur, non l'auie vista jamès, e se l'amaguèc de seguit ena sua pòcha, coma se l'auesse panat. Ça que la, coneishie qu'aquera moneda ère totauments sua; endonviaue d'a on li venguie eth present, mès sentie ua sòrta d'alegria plia de pòur. Qu'ère contenta; ère, mès que mès, atupida. Aqueres causes tan magnifiques e tan polides non li semblauen reaus. Era pipa li hège pòur, era moneda d'aur li hège pòur. Tremolaue vagaments dauant d'aguestes magnificéncies. Sonque eth desconeishut non l'espaurie; ath contrari, la padegaue. Dès era vesilha, a trauèrs dera admiracion e, ath miei deth sòn saunei, pensaue en sòn esperit de mainada en aqueth òme que semblaue vielh, e praube, e tanben trist, e qu'ère tan ric e brave. Dès que l'auie trapat en bòsc tot auie cambiat entada era. Mens erosa qu'era mès petita irongla, non auie sabut jamès çò que ei refugiar-se ara ombra d'ua mair e jos es sues ales. Hège cinc ans, ei a díder, tan luenh coma podien arribar es sòns rebrembes, qu'era prauba mainada non hège senon tremolar e estrementir-se. Auie estat tostemp nuda jos eth rude vent deth malastre; ara li semblaue qu'ère vestida. En d'auti tempsi, era sua amna auie hered; ara sentie calor. Cosette non auie ja tanta pòur ara Thenardier, que ja non ère soleta, n'auie un que velhaue per era. S'auie botat de seguit a trabalhar coma toti es maitins. Aqueth loís qu'auie damb era, ena madeisha pòcha deth sòn devantau, d'a on eth dia anterior l'auie queigut era moneda de quinze sòus, la tenguie distrèta. Non gausaue tocar-lo; mès se passaue a viatges cinc menutes contemplant-lo, e, que mos ac cau díder, damb era lengua dehòra. Escampaue era escala e de quan en quan se posaue e s'estaue quieta, en tot desbrembar era sua escampa e er univèrs sancer, ocupada en veir lúder aqueth astre ath hons dera sua pòcha.

En ua d'aguestes contemplacions s'apressèc ada era era Thenardier.

Per orde deth sòn marit auie vengut a cercar-la. Causa inaudida, non li fotèc cap patacada, ne li didec ua soleta injúria.

- Cosette, didec damb doçor, vene ara madeish.

Un instant dempús entraue Cosette ena sala der embaish.

Eth desconeishut cuelhec eth hardèu qu'auie amiat e lo desliguèc. Aguest hardèu contenguie un vestidet de lan, un devantau, un gilet de fustani, ua samarreta, un mocador, cauces de lan, sabates, un vestit complet entà ua mainada de sèt ans: tot de color nere.

- Hilha mia, didec er òme, cuelh aquerò e ve-te'n a vestir-te de seguit.

Hège dia quan es abitants de Montfermeil, que començauen a daurir es sues pòrtes, vederen passar peth carrèr de París a un òme vestit praubaments qu'amiaue dera man a ua mainada vestida de dò damb ua pipa de color ròsa enes braci. Se filauen de cap tara part de Livry.

Qu'èren eth nòste òme e Cosette.

Arrés coneishie ar òme; e coma que Cosette non amiaue ja es pelhòts, tanpòc l'arreconeisheren fòrça gent.

Cosette se n'anaue. Damb qui? Ac ignoraue. Entà on? Non ac sabie. Tot çò que comprenie ère que deishaue ath sòn darrèr era tauèrna de Thenardier. Arrés auie pensat a dider-se adiu d'era, ne era de dider-se adiu d'arrés. Gessie d'aquera casa, odiant e odiada.

Praube èsser, qu'eth sòn còr enquia alavetz non auie experimentat senon es dolors dera opression!

Cosette caminaue grèuments, daurint es sòn grani uelhs e contemplant eth cèu. Auie botat eth loís ena pòcha deth devantau nau. De quan en quan s'ajocaue e li calaue ua guardada; dempús guardaue ath brave òme. Sentie ua causa coma s'auesse estat près de Diu.

X.- De com qui cèrque çò de mielhor pòt trapar çò de pejor.

Era Thenardier, sivans eth sòn costum, auie deishat qu'eth sòn marit hèsse çò que volesse. Demoraue grani eveniments. Dempús qu'er òme e Cosette auessen partit Thenardier deishèc passar un quart d'ora long; dempús la cridèc a despart e li mostrèc es mil cinc cents francs.

- Sonque aquerò!, didec era hemna.

Qu'ère eth prumèr viatge, dès que se maridèc, que gausaue criticar un acte deth sòn marit.

Eth còp que siguec acertat.

- En realitat qu'as rason, didec Thenardier; que sò un pèc. Balha-me eth chapèu.

Pleguèc es tres bilhets de banc, se les sauvèc ena pòcha e gessec ath mès córrer; mès s'enganhèc de camin e cuelhec eth prumèr ara dreta. Quauqui vesins, que s'informèc, li heren apraiar eth sòn error; qu'auien vist ara Lauseta e ar òme cuéher era direccion de Livry. Seguic aguesta indicacion, marchant ara prèssa e parlant damb eth madeish.

- Aguest òme qu'ei evidentaments un milionari vestit d'auriò, e jo que sò un animau. Prumèr a balhat vint sòus, dempús cinc francs, dempús cinquanta francs, ara seguida mil cinc cents, e damb eth madeish assopliment. Qu'aurie balhat quinze mil francs; mès jo que l'agarrarè de nauèth.

E dempús, aguest hardèu de ròba premanit per auança entara mainada. Tot aquerò qu'ère singular; que i auie fòrça misteris aquiu, e eth que cuelh un secret non lo dèishe tant aisidaments. Es secrets des rics son esponges plies d'aur que mos cau saber exprimir. Toti aguesti pensaments borien en sòn cervèth. "Que sò un animau", didie a tot darrèr.

Quan se ges de Montfermeil e s'arribe ath marrèc que hè eth camin que va entà Livry, se ve desvolopar-se aguest camin plan luenh pera planhèra. En arribar aquiu, Thenardier calculèc que ja li calie veir ar ome e ara mainada. Campèc tan luenh coma era vista l'artenhie, e non vedec arren. Tornèc a informar-se; totun, que perdie temps. Quauqui caminaires li dideren qu'er òme e era mainada que cercaue s'auien endralhat de cap as bòsqui pera part de Gagny. Pressèc, donc, era marcha en aguesta direccion.

Qu'encara amiauen auantatge sus eth; mès ua creatura camine pòc a pòc e eth anaue de prèssa. Ath delà coneishie plan ben eth país.

De pic s'arturèc e se tustèc en front, coma un òme que s'a desbrembat de quauquarren essenciau, e qu'ei prèst a hèr repè.

- Qu'auia d'auer agarrat eth fusilh!, exclamèc.

Thenardier qu'ère ua d'aguestes natures dobles que trapam quauqui viatges entre nosati sense saber-mo'n, e que despareishen sense que les ajam coneishut, pr'amor qu'eth destin non les a mostrat senon per un costat. Era sòrt de fòrça òmes qu'ei víuer atau, miei negadi ena ombra. En ua situacion tranquilla e normau, Thenardier qu'auie tot çò que s'auie de besonh entà representar, non digam entà èster, çò que s'a convengut a cridar un comerciant aunèst, un bon ciutadan. Ath còp, dades aguestes circonstàncies, e vient cèrtes secodides quan se quilhen es capes inferiores dera sua natura, qu'auie tot çò de besonh entà èster un criminau. Ère un botiguèr qu'en eth i auie quauquarren de monstre. Satanàs deuie ajocar-se en bèri moments en quauque cornèr deth trauc a on viuie Thenardier, e reflexionar dauant d'aquera òbra mèstra de perversitat. Dempús de trantalhar un instant: "Bè, pensèc; qu'aurien temps entà húger".

E seguic eth camin, caminant ara prèssa e lèu damb aire segur, damb era sagacitat deth vop flairant ua volada de perditzes.

Plan, donc, quan passèc es estanhs e trauessèc oblicuaments era grana clarulha deth bòsc qu'ei ara dreta dera albareda de Bellevue, en arribar en carrèr de potja qu'entornege lèu tot eth ticolet, e que capère era vòuta der ancian canau des aigües dera abadia de Chelles, vedec ath dessús d'un matarràs un chapèu que sus eth ja auie hèt fòrça conjectures. Qu'ère eth chapèu der òme. Eth romegàs ère baish: Thenardier coneishec qu'er òme e Cosette èren seigudi aquiu. No se vedie ara mainada, per çò de petita qu'ère, mès se vedie eth cap dera pipa.

Thenardier non s'enganhaue. Er òme s'auie seigut aquiu entà deishar descansar un shinhau a Cosette. Eth tauernèr cuelhec eth carrèr deth romegàs e campèc còp sec dauant des que cercaue.

- Perdonatz, senhor, didec alendant a penes, mès aciu qu'auetz es vòsti mil cinc cents francs.

En parlar atau entornaue ath viatjaire es tres bilhets de banc.

Er òme lheuèc es uelhs.

- Qué signifique aquerò?

Thenardier responec respectuosaments:

- Senhor, aquerò vò díder que me torni a demorar damb Cosette.

Cosette s'estrementic, e se sarrèc mès e mès contra er òme.

Aguest responec guardant a Thenardier fixaments enes uelhs, e accentuant totes es sillabes:

- Tornatz entà demorar-vos damb Cosette?

- Òc, senhor, la torni a cuélher. Q'ac è pensat ben. Jo, francaments, que non è eth dret de balhar-la-vos. Sò un òme aunèst, ja ac vedetz. Aguesta mainada que non ei mia, senon de sa mair. Sa mair me la fidèc, e non posqui autrejar-la senon ada era. Me dideratz: "Mès era mair a mòrt". Plan, donc, en aguest cas, sonque posqui autrejar era mainada a ua persona que me hèsque a vier un papèr signat pera mair, qu'en eth se me mane autrejar era mainada ad aguesta persona. Aquerò qu'ei clar.

Er òme, sense respòner, metec era man ena pòcha. E Thenardier tornèc a veir aparéisher era cartera de bilhets de banc.

Eth tauernèr sentec un caudheired d'alegria.

"Plan, didec entada eth. Tiem-mos fèrms. Me va a crompar!"

Abans de daurir eth viatjaire era cartera, hèc ua guardada ath sòn entorn. Eth lòc qu'ère totafèt desèrt: non i auie ua amna en bòsc ne ena val. Dauric er òme era cartera e treiguec d'era, non eth paquet de bilhets de banc que demoraue Thenardier, senon un simple papèr que despleguèc e presentèc ath tauernèr en tot dider-li:

- Qu'auetz rason; liegetz.

Cuelhec eth papèr Thenardier, e liegec:

M… ara vòra de M…, 25 de marsde 1823.

Senhor, Thenardier:

Autrejaratz a Cosette ath portador. Se vos pagaràn totes aguesti petiti deutes.

Qu'è er aunor d'enviar-vos toti es mèns respèctes.

FANTINA

Arreconeishetz aguesta signatura?, seguic er òme.

Qu'ère, plan, era signatura de Fantina. Thenardier l'arreconeishec.

Que non i auie arren entà replicar. Sentec dus despièchs violents, eth despièch de renonciar ara corrupcion que demoraue, e eth de veder-se vençut. Er òme higec:

- Que podetz sauvar aguest papèr entara vòsta descarga.

Thenardier hec repè en bon orde.

- Aguesta signatura qu'ei pro ben imitada, gasulhèc entre dents. Plan, donc, que sigue atau.

Dempús sagèc un esfòrç desesperat.

- Senhor, didec, qu'està ben, donques qu'ètz era persona manada per sa mair. Mès qu'ei de besonh pagar-me tot çò que se me deu que non ei pòc.

Se botèc de pès er òme, e didec en tot secodir-se ath còp damb es dits eth povàs des sues rosigades manges:

- Senhor Thenardier, en gèr era mair compdaue que vos deuie cent vint francs; en hereuèr l'auetz manat un compde de cinc cent francs; tà finaus de hereuèr n'auetz recebut tres cents francs, e uns auti tres cents a començaments de mars. D'alavetz ençà qu'an passat nau mesi, qu'a quinze francs, sivans eth prètz convengut, son cent trenta cinc francs. Auíetz recebut cent francs de mès; vos restaue tà entornar, per tant, trenta cinc francs, e per eri vo n'è dat mil cinc cents.

Sentec alavetz Thenardier çò que sent eth lop en moment que se ve nhacat e agarrat enes dents d'acèr deth param.

"Qui ei aguest diable d'òme"?, didec entada eth.

Hec coma eth lop, floquèc ua secodida. Era audàcia que ja l'auie gessut ben un còp.

- Senhor Fulano, didec decididaments, e deishant aguest còp de cornèr quinsevolh respècte. Me tornarè a demorar damb Cosette o me balharatz mil escuds.

Eth viatjaire didec tranquillaments.

- Vene, Cosette.

Cuelhec a Cosette dera man quèrra, e damb era dreta cuelhec eth sòn baston qu'ère en solèr.

Thenardier notèc era enormitat deth baston e era soletat deth lòc.

Se calèc er òme en bòsc damb era mainada, deishant ath tauernèr quiet e sense saber se qué hèr.

Tant que s'aluenhauen, Thenardier examinaue es sues amples espatles, e es sòns gròssi punhs.

Dempús, en guardar-se ada eth madeish, vedie es sòns primi braci e es sues mans mesquines: "Tè, que sò reauments ua bèstia, pensèc, per non auer cuelhut eth mèn fusilh, donques qu'anaua de cacera!"

Ça que la, non se dec per vençut.

- Que voi saber entà on va, didec, e se metec a seguir-les a ua cèrta distància.

Li restauen dues causes ena man, ua ironia, eth tròç de papèr signat *Fantina*, e ua consolacion, es mil cinc cents francs.

Er òme se hège a vier a Cosette ena direccion de Livry e de Bondy. Caminaue tot doç, damb eth cap clin, en actitud reflexiua e trista. Er iuèrn auie deishat eth bòsc tan despolhat de huelhes, que Thenardier, a maugrat de vier a pro distància, non les deishaue de uelh. De quan en quan se viraue er òme e campaue se lo seguien. Còp sec, vedec a Thenardier e entrèc, de ressabuda, damb Cosette en ua espessor, a on es dus se podien amagar.

- Macareu!, didec Thenardier, e s'esdeguec ena marcha.

Era espessor deth romegàs l'auie obligat a apressar-se ada eri. Quan er òme siguec en çò de mès espés, se virèc. Thenardier sagèc d'amagar-se entre es arrames, mès que non podec empedir que lo vedesse er òme. Aguest li lancèc ua guardada inquieta, dempús arroncilhèc es espatles e seguic eth sòn camin. Eth tauernèr se metec a seguir-lo. Atau caminèren dus cents o tres cents passi. Ara seguida, era òme virèc era cara entà darrèr e vedec ath tauernèr. Mès aguest còp lo guardèc damb aspècte tant ombriu que Thenardier credec "inutil" vier mès enlà e s'entornèc entà casa.

XI.- Torne a aparéisher eth numèro 9430 e Cosette lo guanhe ena lotaria.

Jean Valjean que non auie mòrt.

En quèir en mar, o mielhor dit, en lançar-se en eth, qu'ère, coma ja s'a vist, sense cadies ne orsets. Nadèc entre dues aigües enquia arribar en un vaishèth ancorat, qu'ada eth i auie amarrada ua barca, e trapèc era manèra d'amagar-se en aguesta embarcacion enquiara net. Alavetz se metec a nadar de nauèth e gessec en tèrra a pòca distància deth cap Brun. Aquiu, coma que non li mancauen sòs, se podec crompar un vestit en ua tauèrna des entorns de Balaguier, qu'ère alavetz eth vestiari comun des forçats escapadi, ua especulacion lucratiua. Dempús, coma que toti aguesti hugitius que sagen de burlar era vigilància dera lei e dera fatalitat sociau, seguic un itinerari escur e tortuós. Trapèc prumèr aubèrja enes Pradeaux, près de Breausset; dempús se filèc de cap a Grand-Villard, apròp de Briançon, enes Nauts Aups: hujuda escura e angoishanta per camins de bohères, qu'es sòns ramaus son desconeishudi. Dempús se podec trapar quauqua tralha deth sòn pas per Ain, en territòri de Civrieux, pes Pirenèus, en Accons, en lòc cridat dera Granja de Doumecq, ath cant deth casalon de Chavailles, e pes entorns de Perigueux, en Bruines, canton de Chapelle-Gonaguet. Atau arribèc en París, e viem de veder-lo en Montfermeil.

Rebrembaratz que ja ena sua prumèra evasion auie hèt per aquiu, o pes entorns, un viatge misteriós, que d'eth era justícia n'auec quauque indici.

Ath delà d'aquerò, se lo credie mòrt, circonstància qu'aumentaue de bèra manèra era escurina que l'enrodaue. En París venguec en poder sòn un des jornaus que consignauen eth hèt, que damb aquerò se demorèc mès tranquil e lèu en patz, coma se s'auesse mòrt reauments.

Era madeisha net que treiguec a Cosette des urpes des Thenardier, entrèc en París, a on arribèc quan hège nets, damb era mainada, pera barralha de Monceaux. Aquiu pugèc en un coche de loguèr, que l'amièc entara esplanada der Observatòri. Baishèc, paguèc ath menaire, cuelhec a Cosette dera man, e ambdús, ath miei dera escurina dera net, pes desèrti carrèrs pròchi a Lourcine e era Glaciere, se filèren de cap ath baloard der Espitau.

Eth dia auie estat estranh e de fòrça emocions entà Cosette; auien minjat, darrèr des barralhes, pan e hormatge, crompadi enes tauèrnes dehòra deth camin; auien cambiat de veitura fòrça còps e auien caminat diuèrsi tròci de

camin a pè. Non se planhie, mès qu'ère cansada, e Jean Valjean se n'encuedèc ena sua man qu'era prauba mainada tirassaue d'eth en caminar; alavetz la cuelhec en braça; Cosette, sense deishar a Caterina, botèc era sua tèsta sus era espatla de Jean Valjean e s'esclipsèc.

Libre quatau: Era casa de Gorbeau.

I.- Maese Gorbeau.

Eth passejaire solitari que hè quaranta ans s'aventuraue a vier pes barris hòraviadi dera Salpetriere, e a pujar peth baloard enquiara barralha d'Italia, arribaue en lòcs a on s'aurie pogut díder que despareishie París. Aqueri lòcs non èren desèrti, donques que i auie caminaires; non èren camp, donques que i auie carrèrs e cases; non èren ua ciutat, donques qu'es carrèrs auien clòts coma enes carretères e en eri possaue era èrba; non èren un bordalat, donques qu'es cases auien ua cèrta nautada. Qué èren donc? Qu'èren lòcs abitadi, a on non i auie quauquarrés; èren lòcs desèrti, a on i auie gent; èren un baloard dera grana ciutat, un carrèr de París, mès espaventós, pendent era net, qu'ua seuva; mès trist, pendent eth dia, qu'un cementèri.

Qu'ère er ancian barri deth Mercat de Cavalaria.

Se se riscaue eth caminaire a vier mès enlà des quate parets caduques d'aguest Mercat; se consentie tansevolhe en passar eth carrèr deth Petit Banquièr; dempús d'auer deishat ara sua dreta un corrau barrat per tanques nautes; dempús un prat a on se quilhauen modelhons de matèries adobadores, semblables as barraques de vibres gigantesqui; dempús un barratge plen de husta de construccion damb pilèrs de socs, brens de ressèga e limalhes, que sus eres ganholaue un enòrme gosset; dempús ua longa tàpia baisha, tota esbauçada, damb ua porteta nera e endolada, plia de mossa, que s'aumplie de flors ena primauèra; dempús, fin finau, en çò de mès desèrt, un orrible e carcavielh edifici, qu'ena sua façada se liegie en letres gròsses: "ENEBIT BOTAR AFICHES"; aguest caminaire aventurèr arribaue ena cantoada deth carrèr des Vignes-Sant-Marcel, latituds pòc coneishudes. Aquiu, ath cant d'ua ferrataria, e entre dues tàpies de jardin, se vedie en aqueth temps ua casa que, a prumèr còp de uelh, semblaue petita coma ua cabana e qu'en realitat ère grana coma ua catedrau. Era façada que daue tara via publica corresponie ara part laterau der edifici e d'aciu era sua exigüitat aparenta. Lèu tota era casa ère amagada. Solet se vedien era pòrta e ua hièstra.

Aguesta casa non auie senon un estatge.

En examinar-la, aquerò que cridaue era atencion ère qu'aquera pòrta non auie pogut èster jamès senon era pòrta d'ua tuta, tant qu'era hièstra, s'auesse estat dubèrta ena madeisha pèira, en sòrta d'èster-ne en reblatge, aurie pogut èster era hièstra d'un palai.

Era pòrta non ère qu'un conjunt de hustes querades, grossièraments amassades mejançant trauèsses, semblables a tròci de troncs mau quarradi. Aguesta pòrta daue tà ua escala aspra, damb gradons nauti, plei de hanga, de ges e de povàs, e dera madeisha amplada qu'era; escala que se vedie, deth carrèr estant, que pujaue tota dreta e despareishie ena ombra entre dues parets. Eth lumendan infòrme d'aguesta pòrta ère caperat per ua estreta husta, qu'ath miei i auie un horat triangular que servie ath còp de lucana e de hiestron quan era pòrta ère barrada. En tohut que formaue aguesta darrèra s'auie traçat damb tinta e damb dus còps de bròssa eth numèro 52, e dessús deth hiestron era madeisha bròssa auie escrit eth numèro 50; de manèra qu'eth caminaire non sabie pro ben a on se trapaue. Se guardaue tath lumedan dera pòrta se pensaue que se trapaue en numèro 50; se guardaue eth uet interior, vedie eth numèro 52. Diuèrsi liròts indefinibles, de color de povàs, penjauen coma damasses deth horat triangular.

Era hièstra ère ampla e pro nauta e ère ornada de persianes e grani veires quarradi; solet qu'aguesti veires auien diuèrses herides que s'amagauen e se mostrauen ath còp mejançant un bendatge engenhós de papèr; e es persianes, desgahonades e separades, mès menaçauen as caminaires que protegien as logatèrs. Mancauen en diuèrsi lòcs es hustetes orizontaus, candidaments remplaçades per hustes clauades en posicion perpendiculara; de sòrta qu'aqueth objècte començaue estant persiana e acabaue per èster hiestron.

Aquera pòrta, qu'auie un aspècte immond, e aquera hièstra, qu'auie un aspècte decent, encara que deteriorat, vistes atau ena madeisha casa, costauen er efècte de dus mendicants desparièrs qu'anessen amassa un ath costat der aute, damb dus traits diferents jos es madeishi pelhòts, en tot auer estat er un tostemp mendicant e er aute enes sòns tempsi cavalièr.

Era escala amiaue entà un còs d'edifici plan vast que se retiraue a un cubèrt que d'eth n'auessen hèt ua casa. Aguest edifici auie coma tuèu intestinau un long correder, limitat a dreta e quèrra per crambes de

dimensions diuèrses, que, rigorosaments parlant, se poirie cridar abitables, e èren mès semblables a botigues qu'a crambes. Aguesti quartos recebien era lum des patis des entorns. Toti èren escurs, esblancossidi, tristi, melancolics, sepulcraus, e toti recebien arrais de lum hereds, e geladi vents, sivans es henerecles siguessen en solèr de naut o ena pòrta. Ua particularitat interessanta e pintoresca d'aguesta sòrta de crambes ei era enòrma magnitud des aranhes.

Ara quèrra dera pòrta d'entrada, que daue tath baloard, e ara nautada d'un òme, un humarau que s'auie tapiat, formaue un horat quarrat plen de pèires qu'es mainatges lançauen en passar per aquiu.

Ua part d'aguest edifici a estat esbauçada darrèraments. Mès, per çò que rèste d'eth se pòt jutjar çò qu'auie estat. Eth tot, en sòn ensems, solet deuie auer cent ans; cent ans que son era joenessa d'ua glèisa o era vielhesa d'ua casa. Semble qu'era cramba der òme participe dera sua breuetat e era casa de Diu dera sua eternitat.

Es cartèrs cridauen ad aguest edifici eth numèro 50-52; mès en barri ère coneishut damb eth nòm dera casa de Gorbeau.

Expliquem era procedéncia d'aguest nòm.

Es compiladors d'eveniments menuts, que se hèn erborizants d'anecdòtes, e que fixen damb ua esplinga ena sua memòria es dates fugaces, se'n saben de qué i auie en París, en darrèr sègle, tar an 1770, dus procuradors de Chatellet, cridadi er un Corbeau, e er aute Renard: es dus nòms previsti enes sues faules per Lafontaine. Era escadença qu'ère massa bona entà non dar lòc ara burla e ara trufaria. Era parodia correc de seguit pes galaries deth Palai de Justícia, encara que damb vèrsi un shinhau coishi:

D'un procès ena rama,
plan ufan e content,
executòria en pic
ère eth senhor Corbàs.
Dera flaira tirassat
un Vop plan mèstre… eca.

Es dus aunèsti agents, incomodadi pes epigrames, e heridi ena sua vanitat pes arridalhades que pertot les seguien, decidiren des.hèir-se des sòns cognòms, e cuelheren era decision de dirigir-se entath rei. Era suplica

siguec presentada a Loís XV, en escadença de qué es dus nauti personatges, devòtaments ajulhadi, cauçauen cadun damb ua pantofla, ena preséncia de S.M., es pès nudi dera Du Barry en gésser deth lhet. Eth rei, qu'ère de bona encolia, seguic arrint: passèc, plan que òc, des dus personatges qu'era cronica mente, entàs dus curials, e hec en ambdús gràcia des sòns nòms, o lèu lèu. S. M. li permetec a maese Corbeau que higesse ua coa ara sua iniciau e que se cridèsse maese Gorbeau; per çò de maese Renard, que siguec mens erós; non podec obtier senon era licéncia de botar ua P dauant dera sua R, e cridar-se Prenard; de sòrta qu'eth dusau nòm non se prestaue mens ar epigrama qu'eth prumèr.

Plan, donc, sivans era tradicion locau, maese Gorbeau auie estat propietari der edifici numèr 50-52 deth baloard der Espitau e encara ère er autor dera hièstra monumentau.

D'aquiu eth hèt d'auer-li botat eth nòm de casa de Gorbeau.

Dauant deth numèro 50- 52 destacaue entre es plantacions deth baloard un gran olm, mòrt enes sues tres quataus parts; lèu dauant començaue eth carrèr dera barralha des Gobelinos, carrèr alavetz sense cases e sense empeirar, plantat d'arbes mesquins, verd o hangós, sivans era sason e que gessie justaments en mur qu'enrodaue París. Des losats d'ua fabrica pròcha gessien bohades de hum que deishauen anar ua flaira de coparòs.

Era barralha ère plan pròcha. En 1823, eth mur que barraue era encencha de París encara existie.

Era barralha madeisha bohaue entath laguens idies funèstes: qu'ère eth camin de Bicetre. En temps dera Restauracion e der Emperi tornauen a entrar en París per aquiu es condamnadi a mòrt eth dia dera execucion. Aquiu siguec a on en 1829 se cometec eth misteriós assassinat cridat dera "Barralha de Fontainebleau", qu'es sòns autors non podec descurbir era justícia; problèma funèbre qu s'a estat entorat enes ombres deth mistèri; enigma orrible que non s'a desnishat. Quauqui passi mès enlà se trape eth carrèr fatau de Croulebarbe, a on Ulbach li dec fòrça punhalades ara crabèra de Yvry en miei deth bronit deth tron coma en un melodrama. Pòc abantes s'arribe enes abominables olms escapçadi dera barralha de Saint-Jacques, aguest expedient des filantròps entà amagar eth suplici; aguesta mesquina e vergonhosa plaça de Greve, compausada d'ua societat

botiguèra e d'idies mejanes, qu'a arreculat dauant era pena de mòrt, non gausant, ne a abolir-la damb granesa, ne a sauvar-la damb autoritat.

Hè trenta sèt ans, en tot deishar de cornèr era plaça de Saint-Jacques, qu'ère coma predestinada, e qu'a estat tostemp orra, eth punt mès trist dilhèu, de tot aguest trist baloard, qu'ère eth lòc, tan pòc atrasent encara aué, a on se trapaue era casa numèro 50-52.

Es cases dera classa mieja non comencèren a bastir-se aquiu enquia vint-e-cinc ans dempús. Eth lòc qu'ère lugubre: pes idies funèbres que desvelhaue, eth visitaire coneishie que se trapaue entre era Salpetreire, qu'era sua copòla vedie, e Bicetre, qu'era sua barralha lèu tocaue; ei a díder, entre era holia dera hemna e era holia der òme. Per mès luenh que campèsse era vista, non se vedien qu'es aucidèrs, eth mur de ciconvallacion e quauques rares façades de fabriques semblables a quartèrs o a monastèris; pertot barraques e casalòts de ges, parets neres coma susaris, o naues e blanques; pertot hilères d'arbes parallels, edificis hèti en linha, construccions unifòrmes, longues linhes heredes, e era tristor lugubra des angles rèctes, sense qu'interrompesse aguesta monotonia, ne un accident deth terren, ne un caprici dera arquitectura, ne un plec. Qu'ère un conjunt glaciau, regular, òrre. Arrès sarre tant eth còs coma era simetria; qu'ei qu'era simetria ei er engüeg, e er hàstic ei eth hons madeish dera tristor: era desesperacion badalhe. Se pòt soniar encara ua causa mès terribla qu'un lunfèrn a on se patisque, e ei eth lunfèrn a on eth condamnat s'engüege. S'existisse semblable lunfèrn, aguest tròç deth baloard der Espitau qu'aurie pogut èster eth camin que s'entrèsse en eth. Mès que mès, en escurir, en moment qu'era claretat despareish, sustot en iuèrn, ara ora qu'eth vent crepuscular arrinque des olms es sues darrères huelhes auriòles, quan era escurina ei prigonda e non i a ua soleta estela, o quan era lua e eth vent formen clarulhes enes bromes, aqueth baloard qu'ère espaventós. Es linhes neres se calauen e se perdien enes tenèbres coma se siguessen infinites; e en passar, non podien mens que rebrembar-se des innombrables tradicions patibulàries d'aqueth lòc. Era solitud deth barri a on s'auien cometut tanti crims, qu'auie quauquarren d'orrible. Eth passejaire credie presentir ligams estenudi ena ecurina; totes es formes confuses dera ombra semblauen sospechoses; e es longues trencades quarrades que se vedien entre cada arbe, semblauen sepultures dubèrtes. De dia, eth conjunt qu'ère lèg; tara serada, ère lugubre; de net, sinistre.

En ostiu, ara ora deth crepuscul, se vedien, aciu e enlà, quauques vielhes seigudes ath pè des olms, en bancs hlorits pera ploja. Aqueres braves vielhes demanauen caritat quan venguie era escadença.

Ath delà d'aquerò, eth barri, que semblaue mèsalèu envielhit qu'ancian, tendie ja dès aquera epòca a transformar-se, e li calie pressar-se tà veder-lo qui volesse examinar eth sòn estat; pr'amor que cada dia despareishie quauque detalh d'aguest conjunt. Aué, e de hè ja vint ans, era gara deth camin de hèr d'Orleans ei ath cant d'aguesta banlèga vielha e influís ena sua situacion; donques qu'ua gara, a on sigue que se place, còste era mòrt d'ua banlèga, e da neishença a ua ciutat. Semble qu'ar entorn d'aguesti grani centres deth movement des pòbles, ar entorn d'aguestes poderoses maquines, ara bohada d'aguesti monstruosi shivaus dera civilizacion, que mingen carbon e vomeguen huec, era tèrra, plia de gèrmes, tremòle e se daurís entà shurlar es ancians abitatges des òmes, e dèishe possar as modèrni.

Dès qu'era gara deth camin de hèr d'Orleans a invasit es terrens dera Salpetriere, es ancianes cases estretes pròches as Hòsses-Saint-Victor e ath jardin botanic se balancegen, trauessades violentaments tres o quate còps ath dia per aguesti corrents de diligéncies, de coches e *d'omnibus*, qu'ath cap de cèrt temps hèn arrecular es cases a dreta e quèrra; pr'amor que i a causes que semblen paradogiques, e que son rigorosaments exactes; e atau coma se pòt díder damb exactitud qu'enes granes ciutats eth solei hè vegetar e créisher es façades des cases tath Meddia, dera madeisha manèra se pòt afirmar vertadèraments qu'eth pas soent des veitures amplifique es carrèrs. Es simptòmes d'ua vida naua que son aquiu evidents. En aqueth barri provincian e antiquat, e enes sues mès desèrtes sinuositats, se comence a veir er empeirat; e es trepaders comencen a pistar e a alongar-se, enquiath lòc per a on non passe arrés encara. Un maitin, maitin memorable, en junhsèga de 1845, se vederen humejar aquiu, de ressabuda, es neres caudères der asfalt; que se pòt díder qu'aqueth dia era civilizacion auie arribat en carrèr de Lourcine, e que París auie entrat ena banlèga de Sant Marcèl.

II.- Nin entà ihon e capnere.

Dauant dera casa de Gorbeau siguec a on s'arturèc Jean Valjean. Coma es audèths valents, auie alistat aqueth lòc desèrt entà hèr aquiu eth sòn nin.

Cerquèc ena pòcha deth leviton e treiguec ua sòrta de clau mèstra; dauric era pòrta, entrèc, la barrèc dempús damb compde e pugèc era escala damb Cosette en braça.

Naut de tot dera escala treiguec dera sua pòcha ua auta clau que damb era dauric ua auta pòrta. Eth quarto qu'entrèc, e que tornèc a barrar de seguit, qu'ère ua espècia de humarau pro espaciós moblat damb ua taula, quauques cagires e un matalàs en solèr. En un cornèr i auie un horneth de cauhatge alugat, qu'es sues brases se vedien. Es fanaus deth baloard enlumenauen vagaments aguesta prauba cramba. Dauant dera pòrta i auie ua petita cramba damb un petit lhet. Jean Valjean botèc ara mainada en aguesta jaça, en tot plaçar-la en era sense desvelhar-la.

Metec lenha e aluguèc ua candèla de seu; tot ère, sus era taula, premanit per auança; e coma ac auie hèt era vesilha, se metec a contemplar a Cosette damb ua guardada extatica a on era expression de bontat e de trendesa arribaue enquiath maximum. Era mainada, damb aguesta confiança tranquilla que solet pertanh ara fòrça extrèma e ara extrèma feblesa s'auie esclipsat sense saber damb qui ère e seguie dormint sense saber a on ère.

S'inclinèc Jean Valjean e punèc era man dera mainada.

Nau mesi abantes auie punat era man dera mair que tanben venguie d'adormir-se.

Eth madeish sentiment dolorós, religiós, ponchuc, aumplie eth sòn còr.

S'ajulhèc ath cant deth lhet de Cosette.

Qu'ère ja plan de dia e era mainada dormie encara. Un palle arrai deth solei de deseme entraue pera hièstra deth humarau, en tot espàrger peth solèr de naut arrais d'ombra e de lum. De pic, ua carreta de carretèr plan cargada que passaue pera cauçada deth baloard estrementic eth casalon coma se siguesse un long tron, e lo hec tremolar de naut en baish.

- Òc, senhora!, cridèc Cosette en tot desvelhar-se espaurida. Que ja i vau! Ja i vau!

E baishèc deth lhet, damb es paupetes miei barrades encara pera pesantor dera sòn, en tot esténer es braci entath cornèr dera paret.

- Ai, mon Diu! Era mia escampa, didec.

Dauric es uelhs e vedec eth ròstre alègre de Jean Valjean.

- A!, Cara!, qu'ei vertat, didec era mainada. Bon dia, senhor.

Es mainatges accèpten de seguit e damb tota familiaritat era alegria e era felicitat, en èster eri madeishi, plan, alegria e felicitat.

Cosette vedec a Caterina ath pè deth sòn lhet, l'agarrèc, e tant que jogaue, li hège cent preguntes a Jean Valjean: A on ère? Ère gran París? Ère plan luenh era senhora Thenardier? La tornarie a veir?, eca, eca. De pic, sorrisclèc:

- Be n'ei de polit aquerò!

Qu'ère un orrible humarau; mès era mainada se vedie liura.

- Me cau escampar?, preguntèc fin finau.
- Jòga, didec Jean Valjean.

Eth dia se passèc atau. Cosette, sense enquimerar-se, encara que non comprenie arren de çò que l'auie arribat, se consideraue inexplicablaments erosa entre aquera pipa e aqueth brave òme.

III.- Dus malastres entrelaçadi còsten felicitat.

Londeman, a punta de dia, se trapaue un aute còp Jean Valjean ath cant deth lhet de Cosette. Aquiu demoraue, immobil, en tot guardar com se desvelhaue.

Ena sua amna, qu'entraue ua causa naua.

Jean Valjean non auie estimat jamès. Hège vint-e-cinc ans qu'ère solet en mon. Jamès auie estat pair, aimant, marit ne amic. Ena preson qu'ère dolent, ombriu, cast, ignorant, herotge. Eth còr deth vielh forçat, qu'ère plen de virginitat. Era sua fraia, e es hilhs dera sua fraia non l'auien deishat senon un rebrembe vague e luenhant qu'auie acabat per esbugassar-se lèu completaments. Auie hèt toti es esfòrci entà tornar a trapar-les e en non auè'c artenhut les auie desbrembat. Era natura umana qu'ei atau. S'auec es autes emocions trendes dera sua joenesa, qu'auien queigut en un abisme.

Quan vedec a Cosette, quan l'auec cuelhut e desliurat, sentec qu'es sues entralhes s'estrementien. Tot çò que i auie en eres d'afogat e d'afectuós se desvelhèc en eth e venguec a parar en aguesta mainada. Venguie ath cant deth lhet que dormie e tremolaue d'alegria, sentie escometudes de mair e non sabie se què èren donques qu'ei ua causa plan escura e plan doça aguest estranh movement d'un còr que se bote a estimar.

Praube còr, vielh e totafèt nau ath còp!

Solet que, coma qu'auie cinquanta cinc ans e Cosette n'auie ueit, tot er amor qu'auesse pogut tier ena sua vida se honèc en ua sòrta de claretat inefabla.

Qu'ère era dusau aparicion candida que trapaue. Er avesque auie hèt que se quilhèsse en sòn orizon era auba dera vertut; Cosette hège gésser d'eth era auba der amor.

Es prumèrs dies se passeren en aguest enludernament.

Cosette, ath còp, venguie tanben ua auta, encara que sense saber-se'n era! Ère tan petita quan la deishèc sa mair que ja non se'n brembaue d'era. Coma toti es mainatges, semblables ath nau rebrot dera vinha que s'agarre a tot, auie sajat estimar, mès que non ac auie pogut arténher. Toti l'auien refusat; es Thenardier, es sues hilhes, e es auti mainatges. Auie estimat ath gosset, e eth gosset s'auie mòrt; dempús non l'auie estimat arrés ne arren. Causa lugubra de díder coma ja ac auem indicat. Tàs ueit ans auie eth còr

hered. Que non ère eth sòn tòrt, pr'amor que non ère era facultat d'estimar que li mancaue; qu'ère, ai!, era possibilitat. Atau, deth prumèr dia se metec a estimar ad aguest òme damb tota era fòrça deth morir. Sentie çò que jamès auie sentut, ua expansion dera animositat extraordinària.

Eth brave òme que non li semblaue ja vielh ne praube. Credie a Jean Valjean beròi, tau que l'auie semblat beròi eth humarau.

Aguesti son es efèctes dera auròra, dera mainadesa, dera joenesa, dera alegria. Era nauetat dera tèrra e dera vida contribusís tanben ada eri de bèra manèra. Arren ei tant encantador coma eth reflèx qu'acolorís era felicitat en un humarau. Toti nosati qu'auem tanben un humarau bluenc ena nòsta vida passada.

Era natura, e cinquanta ans d'intervau, auien establit ua separacion prigonda entre Jean Valjean e Cosette; aguesta separacion l'esfacèc eth destin. Eth destin amassèc bruscaments e estaquèc damb eth sòn irresistible poder aqueres dues existéncies desarraïtzades, desparières pera edat e semblables peth malastre.

Plan, era ua que completaue ara auta. Er instint de Cosette cercaue un pair, coma er instint de Jean Valjean cercaue ua hilha. Meter-se en contacte que siguec trapar-se mutuauments. En moment misteriós que se toquèren es sues dues mans, se sòudèren. Quan se vederen aguestes dues amnes s'arreconeisheren coma de besonh era ua entara auta e s'abracèren sarradaments.

En tot cuélher es paraules en un sens mès comprensiu e absolut, se poirie díder que separadi de tot per un mur de hòssa, Jean Valjean ère eth veude, atau coma Cosette ère era orfanèla. Aguesta situacion hec que Jean Valjean venguesse a èster d'ua manèra celèsta eth pair de Cosette.

E en vertat, era impression misteriosa costada en Cosette, ath miei deth bòsc de Chelles, pera man de Jean Valjean cuelhent era sua ena escurina, non ère ua illusion, senon ua realitat. Era entrada d'aqueth òme en destin d'aguesta mainada qu'ère era arribada de Diu.

Ath delà d'aquerò, Jean Valjean auie escuelhut ben eth sòn asil. Qu'ère aquiu en ua seguretat que podie semblar completa.

Era cramba damb ua recramba, qu'ocupaue damb Cosette, ère aquera qu'era sua hièstra daue tath baloard. Coma qu'ena casa non i auie

qu'aguesta hièstra, que non li calie crànher qu'es vesins guardèssen ne per un costat ne per aute.

Er embaish deth numèro 50-52, espècia de losat miei esbauçat, servie de corrau as ortalans e non auie cap comunicación damb eth prumèr estatge. Qu'ère desseparat d'eth pet solèr de naut, que non auie trampa ne escala, e qu'ère coma eth diafragma dera casa. Eth prumèr estatge contenguie, coma ja auem dit, fòrça crambes e quauqui humaraus, que d'eri un de solet ère ocupat per ua vielha qu'auie compde dera cramba de Jean Valjean. Tot çò d'aute qu'ère desabitat. Aguesta vielha, ornada damb eth nòm de *logatària principau*, e en realitat encargada des foncions de portièra, ère qui l'auie logat era cramba eth dia de Nadau. S'auie dat a conéisher coma un rendista arroïnat pes bons de tresaur d'Espanha, que venguie a estar-se aquiu damb era arrehilha. Auie pagat per auança sies mesi, e l'auie encargat ara vielha que moblèsse eth quarto e eth quartet petit coma auem vist. Aguesta brava hemna siguec era qu'aluguèc eth horneth e ac premanit tot era net dera sua arribada.

Se passèren es setmanes. Es dus èssers amiauen en aqueth miserable humarau ua existéncia erosa.

De punta de dia, se metie Cosette a arrir, a parlar e a cantar. Es mainatges qu'an eth sòn cant deth maitin coma es audèths.

Arribaue quauqui còps que Jean Valjean li cuelhie es manetes roienques e crivilhades de sidoles, e les punaue. Era prauba mainada, avedada solet a recéber patacs, non sabie se qué volie díder aquerò e se retiraue tota avergonhada.

Quauqui moments se metie seriosa e cogitosa, e examinaue eth sòn vestit nere. Cosette non vestie ja pelhòts; vestie de dò. Gessie dera misèria e entraue ena vida.

Jean Valjean s'auie metut a ensenhar-li a liéger. Quauqui viatges, sense deishar de hèr letrejar ara mainada, pensaue qu'eth auie aprenut a liéger ena preson damb era idia de hèr mau. Aguesta idia s'auie convertit ena d'ensenhar a liéger a ua mainada. Alavetz, eth vielh forçat arrie damb er arridolet cogitós des angels.

Que vedie en aquerò ua premeditacion deth cèu, ua volentat de quauqu'un que non ei er òme e se perdie en meditacions. Es boni pensaments qu'an es sòns abismes tau qu'es dolents.

Ensenhar a liéger a Cosette e deishar-la jogar, tau ère mès o mens tota era vida de Jean Valjean. E dempús li parlaue de sa mair e la hège pregar.

Cosette lo cridaue *pair* e non sabie cridar-lo damb cap aute nòm.

Passaue es ores guardant-la vestir e despolhar ara sua pipa, e entenent-la bresilhar. En aqueri moments se li presentaue era vida plia d'interès, es òmes li semblauen bravi e justi, non acusaue ad arrés enes sòns pensaments e non vedie cap de rason entà non envielhir enquia ua edat plan auançada, donques qu'aquera mainada l'estimaue. Vedie ath sòn dauant tot un avier illuminat per Cosette, coma per ua lum beròia. Es mielhors òmes que non son exemptadi d'un pensament egoïsta; e atau, en quauqui moments, Jean Valjean pensaue, damb ua sòrta de jòia, que Cosette serie lèja.

Aguesta que non ei senon ua opinion personau; mès, s'auem de díder çò que pensam, ena situacion qu'auie vengut Jean Valjean, quan se metec a estimar a Cosette, non ei provat que non auesse besonh d'aguest refòrç entà perseverar en ben. Venguie de veir jos naui aspèctes era marridesa des òmes e era misèria dera societat, aspèctes incomplets, e que non mostrauen fatauments senon un costat dera vertat: era sòrt dera hemna resumida en Fantina, era autoritat publica personificada en Javert. Aguest còp auie tornat ena preson per auer obrat ben; auie avalat naui amarums; era repugnància e eth cansament s'apoderauen d'eth; eth rebrembe madeish der avesque arribaue a esclipsar-se pendent un moment, encara que dempús tornaue a campar mès luminós e trionfant; mès, a tot darrèr, aguest rebrembe sagrat s'aflaquie. Ve-te'n a saber se JeanValjean non ère a mand de descoratjar-se e tornar a quèir. Estimèc e remetec es sues fòrces. Ai!, que non ère mens fèble que Cosette. La protegie e era l'arrefortie. Gràcies ada eth, Cosette podec marchar peth camin dera vida; gràcies ada era, podec eth seguir en camin dera vertut. Que siguec era empara d'aquera mainada, e era mainada siguec eth sòn punt d'empara. Ò mistèri insondable e divin des equilibris deth destin!

IV.- Es observacions dera logatària principau.

Jean Valjean auie era prudéncia de non gésser jamès de dia. Totes es tardes, en escurir, se passejaue ua o dues ores, quauqui viatges solet, d'auti damb Cosette, en tot cercar es carrèrs d'arbes separadi des baloards mès solitaris, e entrant enes glèises en escurir. Venguie, damb fòrça plaser, en Sant Medardo, qu'ère era glèisa mès pròcha. Quan non se hège a vier a Cosette, s'estaue aguesta damb era vielha; mès era alegria dera mainada qu'ère gésser damb eth brave òme. Enquia e tot s'estimaue mès ua ora damb eth que totes es convèrses damb Caterina. Jean Valjean l'amiaue dera man en tot dider-li causes doces.

Atau, donc, Cosette estaue plan alègra.

Era vielha suenhaue era casa e era codina, e se n'encuedaue de vier a cercar es viures.

Viuien sòbriaments, en tot auer tostemp un shinhau de huec, mès coma es persones plan necessitades. Jean Valjean non auie cambiat arren des mòbles deth prumèr dia; solet auie hèt remplaçar era pòrta de veires deth quarto de Cosette per ua auta de husta.

Seguie damb eth sòn leviton auriò, es sues garramaches neres e eth sòn chapèu vielh. En carrèr lo tenguien per un praube. Se passaue a viatges que quauques hemnes caritatiues se virauen e li balhauen un sò; Jean Valjean recebie eth sò e hège ua salutacion prigonda. En d'autes escadences trapaue a quauque mendicant demanant caritat; alavetz guardaue entà darrèr per s'un cas lo vedie quauquarrés, s'apressaue furtiuaments ath malerós, li botaue ena man ua moneda, fòrça còps d'argent, e s'aluenhaue ara prèssa. Aquerò qu'auie es sòns inconvenents. En barri començauen a cridar-lo damb eth nòm de *mendicant que hè caritat*.

Era *logatària principau*, vielha morruda, e que guardaue ath pròche damb tota era atencion des envejosi, examinaue fòrça a Jean Valjean, sense qu'aguest se'n sabesse. Qu'ère un shinhau sorda, çò que la hège charraira. Solet li restauen dus dents, un naut e er aute baish, que tostemp estramuncauen er un damb er aute. L'auie hèt mil preguntes a Cosette, qu'en non saber arren, solet auie pogut díder que venguie de Montfermeil. Un maitin, era vielha, qu'ère ara demora, vedec entrar a Jean Valjean en ua des crambes desabitades dera casa damb un aspècte qu'ada era li semblèc especiau. Lo seguic a pas de gata vielha e lo podec observar sense èster

vista a trauèrs des henudes dera pòrta. Jean Valjean, plan que òc, entà ua màger precaucion, s'auie metut d'esquia ad aguesta pòrta. Era vielha lo vedec calar-se era man ena pòcha e trèir un estug, hiu e estalhants; dempús se metec a descóser era forradura d'ua des haudes deth sòn leviton, e treiguec d'aquiu un tròç de papèr auriolenc que despleguèc. Era vielha notèc damb estonament qu'ère un bilhet de mil francs. Qu'ère eth dusau o tresau que vedie dès qu'ère en mon. Hugec tota espaurida.

Un moment dempús, Jean Valjean s'apressèc ada era, e li demanèc que venguesse a escambiar eth mentat bilhet de mil francs, en tot híger qu'ere eth semèstre dera sua renda qu'auie crubat era vesilha. "A on?, pensèc era vielha. Non a gessut enquias sies dera tarde e era caisha deth govèrn non ei dubèrta ad aguesta ora, plan que òc". Era vielha anèc a escambiar eth bilhet en tot hèr es sues conjectures. Eth bilhet de mil francs, comentat e multiplicat, costèc infinitat de convèrses e d'exclamacions entre es comaires deth carrèr de Vignes-Saint-Marcel.

En un des dies a vier, se passèc que Jean Valjean, en manges de camisa, se metec a ressegar husta en correder. Era vielha ère en tot apraiar era cramba d'aguest. Se trapaue soleta; Cosette ère ocupada en admirar era husta que se ressegaue; era vielha vedec eth leviton penjat d'un clau, e l'examinèc peth menut. Era forradura s'auie tornar a cóser. Era brava hemna lo paupèc damb atencion e credec sénter entre era forradura e era tela coma papèrs plegats. D'auti bilhets de mil francs, plan que òc!

Notèc ath delà que i auie fòrça causes desparières enes pòches: non solet es agulhes, estalhants e eth hiu qu'auie vist, senon ua cartera plan grossida, un guinhauet plan gran, e (detalh sospechós) fòrça perruques de diuèrsi colors; cada pòcha deth leviton semblaue contier diferents objèctes entà eveniments imprevisti.

Es abitants dera casa arribèren atau as darrèrs dies der iuèrn.

V.- Ua moneda de cinc francs que què en solèr hè sorrolh.

I auie près de Sant Medardo un praube que se seiguie sus eth grasairon d'un potz des entorns, cegat, e que Jean Valjean daue aumoina soent. Tostemp que passaue peth dauant d'aqueth òme li balhaue quauque sò, e a viatges entamenaue ua convèrsa damb eth. Es envejosi d'aqueth praube didien qu'ère *dera policia*. Qu'ère un vielh de setanta cinc ans, qu'auie estat galinaire e tostemp ère gasulhant oracions.

Ua net que Jean Valean passaue per aquiu e que non amiaue damb eth a Cosette vedec ath mendicant en sòn lòc de costum, jos eth fanau que venguien d'alugar. Er òme, coma tostemp, semblaue pregar, e ère tot acorbaishat; Jean Valjean s'apressèc ada eth e li botèc ena man era aumòina de costum. Eth mendicant quilhèc de ressabuda es uelhs, guardèc fixaments a Jean Valjean e dempús joquèc eth cap. Aguest movement que siguec coma un relampit; Jean Valjean s'estrementic; Li semblèc que venguie de veir, ara lum deth fanau, non eth ròstre tranquil e beat deth vielh galinaire, senon un ròstre espaventós e coneishut. Recebec ua impression parièra ara qu'aurie auut en trapar-se de pic ena escurina, cara a cara, damb un tigre. Arreculèc aterrit e petrificat, non gosant alendar, ne parlar, ne demorar-se, ne hùger, en tot examinar ath mendicant qu'auie jocat eth cap caperat damb un liròt e semblaue ignorar qu'er aute siguesse aquiu. En aqueth moment estranh, un instint, dilhèu er instint misteriós dera conservacion, hec que Jean Valjean non prononcièsse ua soleta paraula. Eth mendicant auie era madeisha estatura, es madeishi pelhòts, era madeisha aparença de cada dia.

- Bè!, didec Jean Valjean. Que sò hòl, que sónii, ei impossible!.

E entrèc en çò de sòn, prigondaments trebolat.

A penes gausaue cohessar-se ada eth madeish qu'eth ròstre qu'auie creigut veir ère eth de Javert.

Pendent era net, pensant en aquerò, se repoteguèc non auer preguntat ar òme pr'amor d'obligar-lo a quihar eth cap per dusau viatge.

En escurir deth dia a vier tornèc entà aquiu. Eth mendicant qu'ère en sòn lòc.

- Que Diu vos age, brave òme, didec decididaments Jean Valjean tant que li balhaue un sò.

Eth mendicant lheuèc eth cap e responec damb votz doluda:

- Gràcies, bon senhor.

Qu'ère reauments eth vielh galinaire.

Jean Valjean se padeguèc deth tot. Se metec a arrir.

- D'a on diables è trèt qu'aguest òme podesse èster Javert?, didec. Vai, vai, que vau a veir ara visions?

E non pensèc mès en aquerò.

Quauqui dies dempús, serien es ueit dera tarde, ère en sòn quarto e hège letrejar a Cosette en votz nauta, quan entenec daurir e dempús tornar a barrar era pòrta dera casa. Aquerò li semblèc estranh. Era vielha, soleta persona que s'estaue aquiu damb eth, s'ajaçaue tostemp d'ora, pr'amor de non auer d'alugar era lum. Jean Valjean hec senhaus a Cosette entà que carèsse. Entenec que pujauen era escala: en realitat que poirie èster era vielha que dilhèu s'auie botat mau e aurie vengut ena farmàcia. Jean Valjean parèc era aurelha. Es passi qu'èren pesants e sonauen coma es d'un òme; mès era vielha tenguie sabates gròsses e arren se retire tant as passi d'un òme coma es d'ua vielha. Ça que la, Jean Valjean hec ua bohada ara lum.

Qu'auie manat a Cosette meter-se en lhet, en tot dider-li en votz baisha: "cala-te en lhet en silenci", e tant que la punaue en front, es passi s'auien arturat. Jean Valjean s'estèc en silenci, quiet, virat d'esquia ara pòrta, seigut ena sua cagira, que d'era non s'auie botjat, e tient era sua respiracion ena escurina. Ath cap de pro temps, en non enténer ja arren, se virèc sense hèr sorrolh e en lheuar era vista entara pòrta deth sòn quarto vedec ua lum peth uelh dera clau. Era lum formaue ua sòrta d'estela sinistra ena part escura dera pòrta e dera paret. Qu'ère evident que i auie quauquarrés qu'amiaue ua lum ena man e escotaue.

Passèren quauqui menutes e era lum despareishec. Solet que non entenec bronit de passi, e aquerò poirie indicar qu'eth qu'auie vengut a escotar ena pòrta s'auie trèt es sabates.

Jean Valjean se calèc en lhet vestit, e non cluquèc un uelh en tota era net.

En hèr-se dia, quan lèu ère estabornit de cansament, se desvelhèc peth bronit d'ua pòrta que se daurie en quauque humarau deth hons deth correder; e dempús entenec es madeishi passi der òme qu'era vesilha auie

pujat era escala. Es passi s'apressauen. Baishèc deth lhet e metec un uelh ena sarralha, qu'ère pro grana, demorant veir ath còp ar èsser qu'ena net anteriora s'auie introdusit ena casa e auie escotat ena sua pòrta. Plan, qu'ère un òme, que passèc, mès aguest viatge sense posar-se, per dauant deth quarto de Jean Valjean. Eth correder ère massa escur entà que se podesse distinguir eth sòn ròstre; mès quan er òme arribèc ena escala, un arrai de lum dera part deth dehòra hec ressautar eth sòn perfil e Jean Valjean lo vedec d'esquia complètaments. Er òme ère de nauta estatura, damb un leviton long e un pau jos eth braç. Qu'ère era portadura formidabla de Javert.

JeanValjean aurie pogut intentar tornar a veder-lo pera hièstra que daue tath baloard. Mès que l'auie calut daurir-la, e non gausèc.

Ère evident qu'aqueth òme auie entrat damb ua clau e coma ena sua casa. Qui l'auie dat aguesta clau? Qué significaue aquerò?

Tàs sèt deth maitin, quan era vielha entrèc pr'amor d'apraiar eth quarto, Jean Valjean li tachèc es uelhs, mès que non l'interroguèc. Era brava hemna hec coma tostemp.

Tant qu'escampaue, li didec:

- Auetz entenut, dilhèu, a bèth un qu'a entrat aguesta net?

En aquera epòca, e en baloard, es ueit dera net qu'ère net barrada.

- A!, plan, qu'ei vertat, responec eth, damb er accent mès naturau deth mon. Quí ère?
- Ei, didec era vielha, un nau logatari que i a ena casa.
- E com se cride?...
- Sabi pas de cèrt. Dumont o Daumont. Un nòm atau.
- E qué ei aguest senhor Dumont?

Era vielha l'examinèc damb es sòns uelhets de vop e responec:

- Un rendista coma vos.

Dilhèu aguestes paraules non auien cap segona intencion; mès Jean Valjean credec que l'auien.

Quan era vielha s'auec retirat, hec un rotlèu d'uns cent francs qu'auie en un armari, e se lo sauvèc ena pòcha. Per mès precaucions que cuelhec entà hèr aguesta operación sense que se l'entenesse remenar es sòs, se l'escapèc dera man ua moneda de cent sòus e rodolèc peth solèr hènt fòrça bronit.

En escurir baishèc e guardèc damb atencion eth baloard per toti es costats. Non vedec ad arrés: eth baloard semblaue complètaments desèrt. Qu'ei vertat que darrèr des arbes poirie amagar-se quinsevolh.

Tornèc a pujar.

- Vene, li didec a Cosette.

La cuelhec dera man e gesseren es dus amassa.

Libre cincau: a caça ara demora, canhada muda.

I.- Es marregades dera estrategia.

Que mos cau hèr aciu ua observacion, de besonh entà compréner es planes que seguissen ara seguida, e es de d'autes mès aluenhades.

Hè fòrça ans qu'er autor d'aguest libre, obligat aué a parlar de París, ei absent d'aguesta poblacion; e, dès que l'abandonèc, París que s'a transformat: a neishut ua naua ciutat desconeishuda enquia cèrt punt der autor. Mès li cau exprimir era afeccion qu'a per París: París qu'ei era patria deth sòn esperit. Per çò des esbauçaments e rebastiments, eth París dera sua joenesa, eth París que sauve tan religiosaments ena sua memòria, ei ara eth París ancian. Deishatz-me, donc, parlar d'aqueth París coma s'encara i siguesse. Qu'ei plan possible enes punts a on va a èster amiat eth lector, en díder "en tau carrèr i a tau casa" ja non i age tau casa ne tau carrèr. Es lectors verificaràn aguestes cites se vòlen hèr-se a vier semblable trabalh. Per çò que tanh ar autor, desconeish eth nau París: qu'escriu damb er ancian París dauant es sòns uelhs, coma dauant d'ua cara illusion; donques qu'ei ua consolacion creir qu'existís darrèr d'eth quauquarren de çò que vedie quan ère ena sua patria, e que non tot a despareishut. Mentre un viu en sòn país natau, se pense qu'es carrèrs li son indiferents; qu'es hièstres, es losats e es pòrtes non signifiquen arren; qu'es parets li son estranhes; qu'es arbes son coma quinsevolh auti; qu'es cases qu'eth lumedan non se caushigue son inutiles; qu'eth solèr que se caushigue ei solet pèira. Mès dempús, quan s'a abandonat era patria, un se'n sap de qué aqueri carrèrs son objècte d'afeccion; se sent era manca d'aqueres hièstres, d'aqueri losats e d'aqueres pòrtes; se ve qu'aqueres parets son de besonh; qu'aqueri arbes son estimadi; qu'en aqueres cases qu'eth sòn lumedan non se caushigaue, s'entraue cada dia, e qu'eth despatriat a deishat era sua sang e eth sòn còr en aqueth solèr. Toti aqueri lòcs que ja non se ven, que ja non se veiràn dilhèu jamès, e qu'era sua imatge s'a sauvat viua, cuelhen un encantament dolorós, se presenten damb era malenconia d'ua aparicion, hèn visibla era tèrra sagrada, e son, entà didè'c atau, era forma madeisha dera patria: se les estime; se les rebrembe tau que son, tau qu'èren; se rebremben tu per tu, e

non se ve qu'agen cambiat en arren, donques que se ve en eri eth ròstre dera mair.

Permetetz-mos, donc, parlar deth passat entath present. Dit aquerò, pregam ath lector qu'ac tengue en compde e seguim.

Jean Valjean auie abandonat de seguit eth baloard, e s'auie perdut pes carrèrs, traçant es linhes mès corbes que podie, e tornant entà darrèr fòrça viatges pr'amor d'assegurar-se de qué arrés lo seguie.

Aguesta manòbra qu'ei pròpia deth cèrvi acaçat. Enes terrens que se mèrque ben era peada, aguesta manòbra qu'a, entre d'auti auantatges, eth d'enganhar as caçaires e as gossets damb es peades en sens contrari. Aquerò ei çò qu'ena mautada se cride *emboscada faussa*.

Qu'ère ua net deth plen. Jean Valjean non ac sentie. Era lua, encara que pròcha ar orizon, mercaue enes carrèrs grani espacis d'ombra e de lum: Jean Valjean podie esguitlar-se ath long des cases e des parets peth canton escur e observar eth canton illuminat. Non pensaue dilhèu qu'era ombra s'anarie hènt mendre. Enes carrerons desèrts que desbocauen en carrèr de Poliveau, credec estar-ne segur de qué arrés lo seguie.

Cosette caminaue sense preguntar arren. Es patiments des sies prumèrs ans dera sua vida l'auien balhat ua cèrta passivitat ara sua natura. Ath delà d'aquerò, que ja auram era escadença de tornar a hèr aguesta observacion: que s'auie acostumat sense saber-se'n as causes estranhes deth brave òme e as capricis deth destin. Ath delà, en èster ath sòn costat, se credie segura.

Jean Valjean non sabie, mès que Cosette, entà on anaue, e botaue era sua confiança en Diu, atau coma Cosette la botaue en eth. Li semblaue qu'amiaue agarrat dera man quauquarren mès gran qu'ua mainada; credie sénter un èsser invisible que lo guidaue. Non amiaue cap idia meditada, cap plan, cap projècte. Tanpòc n'ère segur de qué siguesse Javert que lo perseguie, e enquia e tot podie èster Javert sense que se'n sabesse de qué eth ère Jean Valjean. Non anaue desguisat? Non lo credie mòrt? Ça que la, hège quauqui dies que l'arribauen causes estranhes. Que non auie besonh d'arren mès. Qu'auie decidit non entornar ena casa de Gorbeau. Tau qu'er animau hèt enlà dera sua tuta, cercaue un horat tà passar era net, demorant trapar a on lotjar-se.

Descriuec fòrça laberints en barri de Mouffetard, que jadie adormit coma s'auesse ath dessús encara era disciplina dera Edat Mejana e era joata deth

tòc de curbir eth huec. Combinèc de diuèrses manères, enes sabentes linhes estrategiques, eth carrèr de Censier e eth carrèr Copeau, eth carrèr de Battoir-Saint-Victor e eth carrèr de Puits-l'Ermite. Qu'auie aquiu aubèrges, mès que non entraue en eres, pr'amor que non trapaue era que li convenie. Ei a díder, dobtaue de qué se lo cercauen auessen perdut era tralha.

Quan sonèren es onze en Sant Esteve deth Mont, trauessaue eth carrèr de Pantoise per dauant deth comissariat de policia qu'ère en numèro 14. Quauqui instants dempús, er instint de qué auem parlat abans hec que se virèsse; e vedec claraments, gràcies ath fanau deth comissari que les venie, a tres òmes que lo seguien d'apròp, que passauen successiuaments peth dejós deth fanau peth cant escur deth carrèr. Un d'aguesti òmes entrèc en portau dera casa deth comissari.

Eth que venguie dauant li semblec decididaments sospechós.

- Vene, hilha, li didec a Cosette, e abandonèc ara prèssa eth carrer Pontoise.

Hec un aute torn, entornegèc eth passatge des Patriarques, qu'ère barrat per çò dera ora, mesurèc damb es sòns passi eth carrèr dera Espada de Husta e eth carrèr dera Arbalete, e se calèc en carrèr de Postas.

Que i a aquiu ua horcalhada qu'en era i a aué eth collègi de Rollin, a on desboque eth carrèr Nau de Santa Genoveva.

Diguem de passa, qu'eth carrèr Nau de Santa Genoveva ei un carrèr plan vielh, e qu'en dètz ans non passe ua cagira de pòsta peth carrèr Postas. Aguest carrèr de Postas ère abitat en sègle XIII per terralhèrs e eth sòn vertadèr nòm ei carrèr des Pòts.

Era lua illuminaue claraments era horcalhada. JeanValjean s'amaguèc en tohut d'ua pòrta, en tot calcular que s'aqueri òmes encara lo seguien, non poirie mens de veder-les quan trauessèssen aquera claretat.

Plan, donc, encara non auien passat tres menutes qu'apareisheren es òmes. Alavetz èren quate; toti nauts, vestidi damb longui levitons escurs, damb chapèu redon e gròssi bastons ena man. Que non èren mens sospechosi pera sua grana nautada e es sòns grani punhs, que pera sua marcha sinistra enes tenèbres. Se retirauen a quate hantaumes desguisadi d'òmes.

S'arturèren ath miei dera horcalhada e formèren un grop coma de gent que se consulte. Semblauen trantalhants. Eth que les dirigie, se virèc e

senhalèc viuaments damb era man dreta eth punt qu'ère Jean Valjean; un aute semblaue qu'indicaue damb cèrta obstinacion eth punt contrari. En moment qu'eth prumèr se virèc, era lua l'illuminèc eth ròstre. Jean Valjean arreconeishec a Javert.

II.- A on se veirà se guaire util ei que passen veitures peth pònt d'Austerlitz.

S'acabèc era incertitud entà Jean Valjean; mès, erosaments se tardaue entada aqueri òmes. Profitèc era sua trantalhada que siguec temps perdut entada eri e guanhat entada eth. Gessec dera pòrta que s'auie amagat e entrèc en carrèr de Pòstas de cap ath costat deth Jardin Botanic. Cosette començaue a cansar-se; la cuelhec en braça e l'amièc. Que non i auie ua soleta amna per aquiu; ne s'auien alugat es fanaus per çò dera lua.

S'esdeguèc ena marcha.

En quauques calhamardades arribèc ena terralha de Goblet, que sus era sua façada deishaue veir era lua, plan claraments, era anciana inscripcion:

Aciu se trape era fabrica

de Goblet, hilh,

a on i a florèrs, cantres,

tuèus, malons.

Tot s'encastre, dès es malons basti

enquias fines copes.

Deishèc ath sòn darrèr eth carrèr dera Clef, e dempús eth dera hònt de Sant Victor; entornegèc eth Jardin Botanic pes carrèrs baishi e arribèc enquiath cai. Aquiu se virèc. Eth cai qu'ère desèrt; es carrèrs èren desèrts; era net lo seguie. Alendèc.

Arribèc en pònt d'Austerlitz.

En aquera epòca encara se pagaue peatge.

Entrèc en quarto deth garda e paguèc un sòu.

- Que son dus sòus, didec er espeat deth pònt. Amiatz un mainatge que pòt caminar. Pagatz pes dus.

Paguèc, desengustat de qué eth sòn cas auesse dat lòc a ua observacion. Era hujuda que li cau èster inavertida.

Ath còp qu'eth, passaue eth Sena ena madeisha direccion ua voluminosa carreta. Aquerò li servic de molt, pr'amor que podec passar tot eth pònt ara sua ombra.

Tara mitat deth pònt, Cosette, qu'amiaue es pès holadi, volec caminar. La baishèc e la cuelhec dera man.

Quan passèc eth pònt, desnishèc, un shinhau entara dreta, es magasèms de husta e se filèc entà aquiu. Mès, entà arribar-i li calie trauessar un espaci pro gran, descubèrt e illuminat. Que non trantalhèc. Aqueri que l'acaçauen solide auien perdut era tralha, e Jean Valjean se credie dehòra de perilh. Cercat òc, mès seguit non.

Entre es dus magasèms enrodadi de tàpies se daurie eth carreron deth Camin verd e Sant Antòni. Aguest carrèr qu'ère estret, escur e coma hèt a mida entada eth. Mès abans d'entrar guardèc entà darrèr.

Deth lòc estant vedie en tota era sua extension eth pònt d'Austerlitz.

Quate ombres venguien d'entrar en pònt.

Aguestes ombres dauen era esquia tath Jardin Botanic e se filauen entara aurèra dreta.

Aguestes quate ombres qu'èren es quate òmes.

Jean Valjean s'estrementic dera fèra descubèrta.

Mès encara li restaue ua esperança; aqueri òmes dilhèu non auien entrat encara en pònt ne l'auien vist quan auie trauessat eth gran espaci illuminat amiant a Cosette dera man.

En aguest cas, entrant en carreron qu'auie ath dauant, s'artenhie arribar enes magasèms, es uarts, es semiats e es terrens que non i auie cases, poirie escapar-se.

Li semblèc, donc, que li calie entrar en aqueth carreron silenciós; e i entrèc.

III.- Vedetz eth plan de París de 1727.

Ath cap de tres cents passi arrivèc en un punt que se bifurcaue eth carrèr en d'auti dus, un entara dreta e er aute entara quèrra. Jean Valjean auie, donc, ath sòn dauant dus camins coma es dus braci d'ua Y. Quin li calie cuèlher?

Que non dobtèc: entara dreta.

Per qué?

Pr'amor qu'eth dera quèrra amiaue entara banlèga, ei a díder, entàs lòcs abitadi, e eth dera dreta entath camp, ei a díder entàs lòcs desèrts.

Mès qu'anaue a plaser. Eth pas de Cosette escuerçaue eth sòn.

La tornèc a cuélher en braça. Cosette emparaue era sua tèsta ena sua espatla e non badaue boca.

De quan en quan se viraue e guardaue, en tot tier compde d'estar-se tostemp en cant escur deth carrèr, que seguie dret ath sòn dauant. Es dus o tres viatges que se virèc non vedec arren; eth silenci qu'ère prigond, e seguic era sua marcha mès tranquil. Mès un còp, se virèc e credec veir ena part deth carrèr que venguie de passar, ena luenhor, ua causa que se botjaue.

S'esdeguèc entà dauant, mèsalèu que caminèc, demorant trapar quauque carreron laterau, entà húger per aquiu e hèr-les pèrder era pista.

Mès arribèc en ua paret.

Aguesta, ça que la, que non ère ua impossibilitat entà seguir mès enlà; qu'ère ua paret que costejaue un carreron transversau qu'en eth acabaue eth qu'auie seguit.

Aquiu qu'ère de besonh decidir-se de nauèth; cuélher era dreta o era quèrra.

Guardèc tara dreta; eth carrèr s'alongaue talhat per entre dues bastisses qu'èren cubèrts o bòrdes e dempús acabaue en un carreron sense gessuda. Se vedie claraments eth hons deth carreron, qu'ère ua nauta paret blanca.

Guardèc tara quèrra. Eth carrèr ère dubèrt per aguest costat e a uns tres cents passi acabaue en un aute que d'eth ère afluent. Per aqueth costat que i auie era sauvacion.

Mès, precisaments quan Jean Valjean anaue a virar entara querra pr'amor d'entrar en carrèr que i auie ath finau deth carreron, vedec, ena cantoada que se dirigie, ua espècia d'estatua nera, quieta.

Plan que òc, deuie èster un òme que venguie d'èster plaçat aquiu e que lo demoraue entà empedir-li eth pas.

Jean Valjean arreculèc.

Eth punt de París que se trapaue, plaçat ena banlèga de Sant Antòni e era Rapée, qu'ei un des qu'an estat transformadi complètaments, en tot enlaidir-les, sivans es uns, e apolidint-les sivans es auti. Es semiats, es magasèms e es edificis ancians an despareishut. Aué i a aquiu grani carrèrs naui, balhs, circs, ipodroms, gares de tren, e ua preson, era de Mazas; ei a díder, eth progrès damb eth sòn correctiu.

Hè miei sègle en aquera lengua populara formada pera tradicion, qu'encara s'encabòrnie en cridar ar institut es *Quate Nacions*, e ara opèra comica *Feydeau*; en aguest lengatge, donc, eth lòc qu'auie arribat Jean Valjean, se cridaue eth *Petit Picpus*. Era Pòrta de Santiago, era de París, era barralha des Sergents, des Porcherons, era Galiota, es Celestins, es Capuchins, eth Mail, eth Bourbe, er Arbe de Cracovia, era Polonia petita, eth petit Picpus, que son es nòms der ancian París que floten en nau. Era memòria deth pòble flote sus es rebrembes deth passat.

Eth petit Picpus, qu'ath delà a penes a existit, non siguec jamès qu'ua ombra de barri; e auie er aspècte monacau d'ua ciutat d'Espanha. Es camins qu'èren pòc suenhadi, es carrèrs pòc empeiradi: Exceptat es dus o tres carrèrs que vam a parlar, tot qu'èren tàpies e solitud: non i auie ne ua soleta botiga, ne ua veitura; a penes se vedie aciu e delà quauqua lum en ua hièstra; totes es lums s'amortauen tàs dètz. Tot qu'èren jardins, convents, magasèms de husta, uarts, cases baishes e granes tàpies tan nautes coma es cases.

Qu'atau ère er estat d'aguest barri en darrèr sègle. Era revolucion lo mautractèc; era republica l'esbaucèc, lo trauessèc, lo trauquèc. S'establiren aquiu depaus de ges. Hè trenta ans comencèc a desparéisher aguest barri jos eth traçat de naues construccions. Aué qu'ei despareishut complètaments.

Et petit Picpus, que d'eth non se trape tralha en cap plan modèrn, qu'ei mercat en plan de 1727, publicat en París ena casa de Dionisi Thierry, carrèr de Santiago, dauant deth carrèr deth Ges, e en Lyon, ena casa de

Joan Grin, carrèr Merciere, ena Prudence. Eth petit Picpus auie çò que venguem de cridar ua Y de carrèrs, formada peth deth Camin verd de Sant Antòni, en tot separar-se en dues branques que cuelhien, ara quèrra eth nòm de carreron de Picpus, e ara dreta eth de carrèr de Polonceau. Es dus braci dera Y s'amassauen en sòn cim coma per ua barra. Aguesta barra se cridaue carrèr de Droit-Mur. Eth carrèr Polonceau desbocaue aquiu; eth de Picpus seguie mès enlà e pujaue entath mercat de Lenoir. Vient deth Sena s'arribaue en extrèm deth carrèr Polonceau, e s'auie ena quèrra eth carrèr Droit-Mur, que viraue bruscaments en angle rècte; dauant dera paret d'aguest carrèr, e ara dreta, ua prolongacion torçada deth carrèr Droit-Mur, sense gessuda, cridada eth carreron de Genrot.

Aquiu ère a on se trapaue Jean Valjean.

Coma acabam de díder, en desnishar eth perfil nere der espion plaçat ena cantoada deth carrèr Doit-Mur e deth carreron de Picpus, arreculèc. Que ja non auie cap de dobte. Qu'ère susvelhat per aqueth hantauma.

Se qué hèr?

Ja non auie temps entà hèr repè. Çò qu'auie vist botjar-se ena ombra, a bèra distància ath sòn darrèr, ère, plan que òc, Javert e era sua escota; Javert, qu'estarie ja en principi deth carrèr, qu'en sòn extrèm se trapaue. Eth policièr que, sivans totes es aparences, coneishie aguest laberint, auie cuelhut es sues precaucions, enviant a un des sòns òmes a sauvar era gessuda.

Aguestes conjectures, tan semblables ara evidéncia, virèren, coma un sarpat de povàs qu'arrossègue ua volada de vent, en dolorit cervèth de Jean Valjean. Examinèc eth carreron Genrot; aquiu i auie era paret. Examinèc eth carreron Picpus; aquiu i auie un sentinèla. Vedie destacar-se era sua figura ombriua sus era claretat qu'era lua illuminaue eth solèr. Auançar qu'ère quèir enes mans d'aguest òme. Hèr repè qu'ère lançar-se enes braci de Javert. Jean Valjean se sentie cuelhut en un hilat qu'es sòns hius se sarren lentaments. Campèc entath cèu damb desesperacion.

IV.- Assagi d'evasion.

Entà compréner çò que seguís mos cau formar ua idia exacta deth carrèr Droit-Mur, e sustot der angle que se deishaue ena quèrra quan se gessie deth carrèr Polonceau entà entrar en aguest. Eth carrèr Droit-Mur ère lèu tot costejat ara dreta, enquiath carreron Picpus, per cases de prauba aparença; ara quèrra i auie un solet edifici de sevèr aspècte, compausat de diuèrsi còssi qu'auien graduauments un estatge o dus mès, a mida que s'apressauen ath carreron Picpus, de sòrta qu'aguest edifici, fòrça elevat peth costat deth carreron Picpus, ère plan baish peth costat deth carrèr Polonceau. Aquiu, en angle qu'auem parlat, descenie enquiath punt de non èster qu'ua petita tàpia. Aguesta paret non arribaue dret entath carrèr, diboishaue un plan rebaishat qu'amagaue es sòns dus angles a dus obervaires que siguessen, er un en carrèr Polonceau, e er aute en Droit-Mur.

A compdar d'aguesti dus angles, era paret s'alongaue peth carrèr Polonceau, enquia ua casa qu'amiaue eth numèro 49, e peth carrèr Droi-Mur, a on era sua extension ère plan mès cuerta, enquiar edifici ombriu qu'auem parlat, e qu'era sua façada talhaue formant en carrèr un nau angle entrant. Aguesta façada qu'ère de trist aspècte; non se vedie en era qu'ua hièstra, o mielhor dit, dus contravents revestidi d'ua capa de zinc e tostemp barradi.

Era pintura que hèm aciu d'aguesti lòcs qu'ei d'ua rigorosa exactitud e desvelharà solide un rebrembe fidèu enes ancians vesins deth barri.

Er angle rebaishat ère caperat d'ua causa semblabla a ua pòrta colossau e miserabla. Qu'ère ua vasta massa infòrme de hustes orizontaus, es de naut mès amples qu'es de baish, junhudes per longues anères gròsses de hèr transversaus. Ath costat i auie ua pòrta-cochera de dimensions normaus e qu'era sua construccion non se remontaue solide a mès de cinquanta ans.

Un telh estenie eth sòn ramatge per dessús der angle rebaishat e era paret ère caperada de gèdra peth costat deth carrèr Polonceau.

En imminent perilh que se trapaue Jean Valjean, aqueth edifici ombriu auie quauquarren de desabitat e de solitari que lo tirassaue. Lo recorrèc avidaments damb es uelhs. Se didie ath sòn laguens que s'artenhie penetrar en eth, dilhèu se sauvarie; concebec, donc, ua idia e ua esperança.

Ena part mieja dera façada d'aguest edifici que daue tath carrèr Droit-Mur i auie en totes es hièstres des diuèrsi estatges canòles en forma d'embuts de plom. Es variadi crotzaments des canòles, que anauen d'ua canòla centrau entad aguesti embuts, diboishauen sus era paret ua espècia d'arbe. Aguestes ramificacions des tuèus damb es sòns cent codes imitauen es arrominguères des.huelhades que se quilhen torçades dauant dera façada d'ua casa de camp.

Aguesta capriciosa trelha d'arrames, de plomb e de hèr siguec eth prumèr objècte que tirèc era atencion de Jean Valjean. Seiguec a Cosette damb era esquia emparada en un sauvacanton, en tot dider-li que s'estèsse carada, e correc entath lòc a on eth conduch arribaue en solèr. Dilhèu per aquiu poirie escalar-se era paret e entrar ena casa. Mès eth conduch ère esbauçat e inutil e a penes auie sòudadures. Ath delà, es hièstres d'aquera part der edifici, e enquia e tot es humaraus, auien espesses barres de hèr. A mès, era lua illuminaue complètaments era façada e l'aurie pogut veir escalar er òme que l'espiaue der aute extrèm deth carrèr. E qué aurie de hèr damb Cosette? Com la pujarie en ua casa de tres estatges?

Rononcièc, donc, a pujar peth conduch, e seguic era paret ath long, entà tornar en carrèr Polonceau.

Quan arribèc en plan der angle qu'auie deishat a Cosette, observèc que d'aquiu arrés lo podie veir. S'amagaue, coma viem de díer, a totes es guardades de quinsevolh costat que venguessen. Ath delà, ère ena ombra. Auie tanben aquiu dues pòrtes, e poirie forçar-les. Era paret que per dessús d'era vedie eth telh e era gèdra daue evidentaments entà un jardin a on poirie amagar-se aumens, encara qu'es arbes non auien huelhes, e passar aquiu era rèsta dera net.

Eth temps corrie mentretant. Que li calie decidir-se lèu per quauquarren.

Examinèc era pòrta-cochera, e se'n sabec de seguit qu'ère condemnada per laguens e per dehòra.

S'apressèc ena auta pòrta damb mès esperança. Ère fòrça maumetuda, era sua madeisha immensitat que la hège pòc solida; es hustes èren poirides; non auie que tres anères de hèr rolhades. Li semblèc possible traucar aquera barralha querada.

Mès, en examinar-la mès atentiuaments, desnishèc qu'aquera pòrta non ère ua pòrta. Ne auie gahons, ne relhetes, ne sarralha, ne huelhes. Es barres

de hèr la trauessauen de costat a costat sense solucion de continuitat. Pes henerecles des hustes entrevedec tarcums e pèires grossièraments cimentades, qu'es caminaires podien veir encara hè dètz ans. Se vedec, donc, obligat a conéisher, encara que plen de consternacion, qu'aquera aparença de pòrta ère simplaments un ornament de husta dera paret qu'ère unida. Qu'ère aisit arrincar ua husta, mès se traparie damb era paret.

V.- Aventura que serie impossible damb era enlumenada de gas.

En aguest moment comencèc a entener-se a ua cèrta distància un bronit sord e acompassat. Jean Valjean aventurèc ua guardada per dehòra dera cantoada deth carrèr. Un peloton de sèt o ueit soldats venguie de desbocar en carrèr Polonceau. Vedec lúder es baionetes que se dirigien entada eth.

Aguesti soldats, qu'ath sòn dauant se vedie era nauta figura de Javert, auançauen tot doç e damb precaucion. S'arturauen soent; qu'ère evident qu'explorauen es cornèrs dera paret e toti es uets des pòrtes.

Aquerò ère, e ja non se podie enganhar, que Javert auie trapat ua patrolha e les auie demanat ajuda.

Es dus acolits de Javert anauen ath sòn costat.

Ath pas qu'anauen, e damb es arturades que hègen, les calie emplegar un quart d'ora entà arribar en lòc qu'ère Jean Valjean. Que siguec aqueth un moment orrible. Solet quauqui menutes separauen a JeanValjean d'aqueth espaventós precipici que se daurie ath sòn dauant per tresau viatge. Era preson, ara, que non ère ja solet era preson; qu'ère pèrder a Cosette entà tostemp, ei a díder, ua vida plan semblabla ar interior d'ua hòssa.

Sonque restaue ua causa possibla.

Jean Valjean qu'auie ua particularitat, se podie díder qu'amiaue biaces de dues saques; en ua sauvaue es pensaments d'un sant, ena auta era temibla astúcia deth forçat; e cercaue en ua e ena auta sivans era escadença.

Entre d'auti recorsi e gràcies as sues repetides evasions dera preson de Tolon, auie, sivans auem dit ja, eth d'èster un mèstre avedat en art de lheuar-se, sense escala, sense ganchos, sonque pera fòrça musculara, emparant-se en cogòt, enes espatles, enes anques e enes jolhs, e ajudant-se des mès petites inegalitats dera pèira, per angle rècte d'ua paret, enquia un siesau estatge, se siguesse de besonh; art qu'a hèt tan temible e tan celèbre er angle deth pati dera Conserjaria de París, per a on s'escapèc, hège vint ans, eth condemnat Battemolle.

Jean Valjean mesurèc damb era vista era paret, que peth dessús vedie eth telh. Auie uns dètz-e-ueit pès de nautada. Er angle que formaue damb era façada deth gran edifici ère rebocat ena part interiora d'ua maçonaria massissa de forma triangulara, destinada probablaments a sauvar aqueth

comòde cornèr des arturades qu'en eth podessen hèr es hiemaires cridadi caminaires. Aguest preservatiu ei fòrça tengut enes cornèrs des carrèrs de París.

Eth prisma qu'auie cinc pès de nautada. Deth sòn cim restauen, donc, entà pujar en losat catorze pès.

Era tàpia ère coronada per ua pèira lisa sense losat.

Eth problèma qu'ère Cosette, que non sabie escalar ua paret. Jean Valjean non pensèc en absolut en abandonar-la, mès pujar damb era qu'ère impossible. Entà hèr aguestes ascencions son de besonh totes es fòrces d'un òme; eth mendre pes li harie pèrder eth centre de gravetat e lo precipitarie.

Qu'auie besonh d'ua còrda. Non l'auie. E a on podie trapar ua còrda a mieja net e en carrèr Polonceau? Plan que òc, s'en aguest moment Jean Valjean auesse auut un reiaume que l'aurie autrejat per ua còrda.

Totes es situacions critiques, qu'an un relampit que mos eishòrbe o mos illumine.

Era guardada desesperada de Jean Valjean trapèc eth braç deth fanau deth carreron Genrot.

En aquera epòca non auie encara enlumenada de gas enes carrèrs de París. En quèir era net s'alugauen fanaus plaçadi a ua cèrta distància er un der aute, que se pujauen e baishauen mejançant ua còrda que trauessaue eth carrèr de costat a costat e que s'ajustaue ena ranura d'un modilhon triangular. Eth torniquet que s'enrotlaue era còrda ère tengut ena paret dejós deth fanau en un tohut damb tapa de hèr, qu'era clau amiaue er alugaire e era còrda estaue tanben protegida per un tuèu de metau.

Jean Valjean, damb era energia d'ua luta suprèma, trauessèc eth carrrèr en un bot, hec sautar era sarralha deth calaishet damb era punta deth guinhauet e tornèc de seguit a on ère Cosette. Que ja auie era còrda. Aguesti ombrius manòbrèrs, que hèn lèu es sues operacions lutant contra era fatalitat.

Ja auem dit qu'aquera net non èren alugadi es fanaus. Eth deth carreron Genrot ère amortat coma es auti e se podie passar peth sòn costat sense veir que non ère ath sòn lòc.

Mès era ora, eth lòc, era escurina, er estat de Jean Valjean, es sòns gèsti particulars, tot començaue a enquimerar a Cosette. Un aute mainatge aurie cridat ja hège temps; Cosette se limitèc a tirar a Jean Valjean dera hauda

deth leviton. S'entenie cada còp mès claraments eth bronit dera patrolha que s'apressaue.

- Pair, didec en votz baisha, me cau pòur. Qui vie?
- Shiiist!, responec eth malerós. Qu'ei era Thenardier.

Cosette s'estrementic.

- Non parles, dèisha-me actuar, higec. Se crides, se plores, era Thenardier t'agarrarà. Que ven a cuelher-te.

Alavetz, sense precipitacion, mès sense pèrder temps, damb ua precision fèrma e brèu, plan mès notabla en aqueth moment, pr'amor qu'era patrolha de Javert podie arribar d'un moment en aute, se treiguec er corbata, la passèc ar entorn deth còs de Cosette per dejós des eishères, en tot tier compde de non hèr-li mau ara mainada; estaquèc era corbata en un extrèm dera còrda en tot hèr eth nud qu'es marinèrs criden nud d'irongleta, cuelhec er aute extrèm damb es dents, se treiguec es sabates e es garramaches, e les lancèc per dessús dera tàpia, pugèc en prisma de maçonaria e comencèc a quilhar-se per angle dera tàpia e dera façada damb era madeisha seguretat que s'apuèsse enes escales es pès e es codes. Mens de mieja menuta se tardèc en botar-se de jolhs sus era tàpia.

Cosette lo guardaue damb estupor sense badar boca. Era orde de JeanValjean e eth nòm dera Thenardier l'auien deishat gelada.

Dempús entenec era votz de JeanValjean que li didie en votz baisha.

- Apressa-te ena paret.

Era aubedic.

- Non parles ua soleta paraula ne ages pòur.

Cosette sentec que se quilhaue deth solèr. Abans qu'auesse temps de remeter-se, ère ja naut de tot dera tàpia.

Jean Valjean la cuelhec, se la botèc en braça, en tot tier-li es sues mans damb era quèrra, se metec capenjós e s'arrosseguèc per naut dera paret enquiar angle rebaishat. Coma auie sospechat i auie aquiu un cubèrt qu'eth sòn losat començaue naut de tot der acabament dera husta e baishaue enquia près deth solèr, per un plan leugèraments inclinat tocant en telh.

Erosa disposicion, pr'amor qu'era tàpia per aguest costat ère plan mès nauta que peth deth carrèr. Jean Valjean vedie eth solèr ath sòn dejós, e fòrça prigond.

Venguie d'arribar en plan inclinat deth losat, e encara non auie abandonat çò de naut dera partet quan un bronit violent anoncièc era arribada dera patrolha. S'entenec era votz cridaira de Javert.

- Escorcolhatz eth carreron. Eth carrèr Doit-Mur qu'ei vigilat, e eth carreron Picpus tanben. Vos asseguri qu'ei en carreron.

Es soldats se precipitèren en carreron Genrot.

Jean Valjean s'esguitlèc ath long deth losat, tient a Cosette, arribèc en telh e sautèc en solèr; Cosette non auie badat boca, ja siguesse per valentia ja per pòur. Qu'auie es mans un shinhau espelades.

VI.- Començament d'un enigma.

Jean Valjean se trapèc en ua sòrta de jardin plan gran e de singular aspècte: en un d'aguesti tristi jardins que semblen hèts entà èster guardadi ua net d'iuèrn. Auie ua forma oblonga e un carrèr de grani pibos blanqui ath hons, arberada pro nauta enes angles, un espaci sense ombra ath miei, a on se vedie un gran arbe isolat, e dempús quauqui arbes frutèrs torçadi e eriçadi coma gròssi matarrassi, quadres de legums, un melonar, qu'es sues campanes ludien ara lum dera lua, e un vielh potz. Aciu e enlà i auie quauqui bancs de pèira que semblauen neri, damb era mossa. Es carrèrs èren talhadi damb arbilhons ombrius e drets. Era èrba auie invasit era mitat e ua sòrta de mossa verda caperaue era rèsta.

Jean Valjean auie en un costat eth cubèrt, qu'eth sòn losat servic entà baishar, un modelhon de hèishi de lenha, e darrèr, apuada ena paret, ua estatua de pèira, qu'era sua cara mutilada non ère senon un masca infòrme que campaue vagaments ena escurina.

Eth cubèrt ère ua sòrta de roïnes qu'en eth se distinguien quartos desmanteladi, un des quaus semblaue servir de vertadèr cubèrt.

Eth gran edifici deth carrèr Droit-Mur, qu'enrodaue eth carreron Picpus, auie entad aguest jardin dues façades en esquaire. Aguestes façades interiores èren plan mès lugubres que per exterior. Totes es hièstres auien reishes. Non se vedie cap de lum. Enes estatges superiors i auie lucanes coma enes presons. Ua des façades projectaue era sua ombra sus era auta e queiguie en jardin coma ua immensa tela nera.

Non se vedie cap auta casa. Eth hons deth jardin se perdie ena broma e ena net. Ça que la, se distinguien confusaments tàpies que se bracauen coma se i auesse d'auti jardins mès enlà e es losats baishi deth carrèr Polonceau.

Qu'ei impossible imaginar-se arren mès espaventós e mès solitari qu'aguest jardin. Non i auie en eth arrés, çò qu'ère normau pera ora; mès semblaue qu'ère hèt entà qu'arrés caminèsse per eth, ne autanplan tà meddia.

Era prumèra causa que hec Jean Valjean siguec cercar es sues sabates e cauçar-se, e dempús entrar en cubèrt damb Cosette. Eth que hug, que non se cre jamès pro amagat. Era mainada seguie pensant ena Thenardier e participaue d'aguest desir d'amagar-se çò de mès posssible.

Cosette tremolaue e se sarraue ada eth. S'entenie eth bronit tumultuós dera patrolha qu'escorcolhaue eth carreron e eth carrèr, es còps des culasses contra es pèires, es votzes de Javert que cridaue as espions qu'auie botat e es sòns renecs barrejadi damb paraules que non se distinguien.

Ath cap d'un quart d'ora semblèc qu'aguesta espècia de bronit tumultuós començaue a aluenhar-se. Jean Valjean non alendaue.

Auie botat era sua man doçaments sus era boca de Cosette. Era solitud que se trapaue ère tant estranhaments prigonda qu'aqueth orrible bronit, tan furiós e tan pròche, a penes l'arribaue coma era ombra d'un bronit. Semblaue qu'aqueri murs èren bastidi damb es pèires mès sordes de qué parlaue era Escriptura.

De ressabuda, ath miei d'aguesta cauma prigonda, s'entenec un aute bronit; un bronit celestiau, divin, inefable, tan doç coma òrre ère er aute. Qu'ère un imne que gessie des tenèbres, un arrai d'oracion e d'armonia en escur e terrible silenci dera net; votzes de hemnes, mès votzes compausades ath còp der accent pur des vèrges e der accent simple des mainatges; d'aguestes votzes que non son dera tèrra, e que se retiren as qu'entenen encara es nauèth neishudi e as qu'entenen ja es moribonds. Aguest cantic gessie der ombriu edifici que dominaue eth jardin. En moment que s'aluenhaue eth tapatge des diables semblaue que s'apressaue un cor d'angels.

Cosette e Jean Valjean queigueren de jolhs.

Non sabien se qué ère, non sabien a on èren; mès se'n sabien ambdús, er òme e era mainada, eth penitent e era innocenta, qu'auien d'estar ajulhadi.

Aqueres votzes auien d'estranh que non empachauen qu'er edifici campèsse desèrt. Qu'ère coma un cant subernaturau en un ostau desabitat.

Tant que cantauen, Jean Valjean non pensaue en arren. Non vedie era net, vedie un cèu blu. Semblaue que sentie daurir-se es ales que toti amiam ath nòste laguens.

Eth cant s'amortèc. Que s'auie tardat dilhèu fòrça estona: Jean Valjean que non ac aurie pogut díder. Es ores d'extasi que son tostemp ua menuta.

Tot auie entornat en silenci. Arren s'entenie en carrèr, arren en jardin. Tot auie despareishut, autant aquerò que menaçaue coma aquerò qu'inspiraue confiança. Eth vent heregaue naut de tot dera tàpia quauques èrbes seques que costauen un sorrolh leugèr e lugubre.

VII.- Seguís er enigma.

S'auie quilhat era brisa maitiau, çò qu'indicaue que ja deuien èster era ua o es dues deth maitin. Era prauba Cosette non didie arren. S'auie seigut ath sòn costat e auie inclinat eth cap sus eth. Jean Valjean se pensaue qu'ère adormida. Se joquèc e la campèc; Cosette auie es uelhs totafèt dubèrts, e ua mina cogitosa, que li costèc ua dolorosa impression a Jean Valjean.

Era malerosa tremolaue de contunh.

- As dromilhon?, didec JeanValjean.
- Qu'è fòrça hered, responec.

Ath cap d'un moment higec:

- Ei encara aquiu?
- Qui?, didec Jean Valjean.
- Era senhora Thenardier.

Jean Valjean se n'auie desbrembat de çò que s'auie servit entà hèr sauvar silenci a Cosette.

- A!, didec. Que ja se n'a anat! Ja non cranhi arren.

Era mainada alendèc coma se li treiguessen un pes deth pièch.

Era tèrra ère umida, eth cubèrt dubèrt pertot; era brisa venguie mès fresca en cada moment. Valjean se treiguec eth leviton e abriguèc a Cosette.

- As mens hered, atau?, didec.
- Ò, òc, pair!
- Plan, donc, demora-me un instant. Qu'ara torni.

Gessec des roïnes e comencèc a recórrer eth gran edifici, cercant un arrecès mielhor.

Trapèc diuèrses pòrtes, mès qu'èren barrades. En totes es hièstres i auie reisha.

Quan passèc er angle interior der edifici vedec qu'es hièstres èren cintrades e desnishèc quauqua claror. Se quilhèc sus era punta des pès, e guardèc per ua des hièstres. Totes dauen entà ua grana sala, caperada de granes lòses, talhades per arcs e pilars; non se vedie qu'ua fèbla lum e fòrça ombres. Era lum venguie d'ua lampa alugada en un cornèr. Era sala ère desèrta; arren se botjaue en era. Mès a truca de guardar credec veir en solèr, sus era pèira, ua causa que semblaue caperada per un susari, e semblable ua

forma umana. Qu'ère estirada capenjós, eth ròstre contra eth solèr, es braci en crotz, ena immobilitat dera mòrt. S'aurie dit qu'ère ua sòrta de serpent que s'arrossegaue peth solèr, e qu'aquera figura sinistra amiaue era còrda en còth.

Era sala ère plia d'aguesta broma pròpia des lòcs pòc illuminadi, qu'aumente er orror.

Jean Valjean auie dit dempús, diuèrsi còps, que maugrat qu'auie presenciat ena sua vida fòrça espectacles lugubres, jamès n'auie vist un de tan glaciau e terrible coma aquera figura enigmatica, costant un mistèri desconeishut en aqueth lòc ombriu e entrevist de nets. Qu'ère orrible supausar qu'aquerò ère mòrt; mès, encara mès orrible pensar qu'ère viu.

Totun aquerò, auec eth valor de calar eth front en veire, e campar se se botjaue. Atau s'estèc ua estona que li semblèc plan longa: era figura que non hec cap movement. De ressabuda se sentec cuelhut per un terror inexplicable e se metec a córrer entath cubèrt sense gausar guardar entà darrèr. Se pensaue que se viraue eth cap veirie ad aquera figura ath sòn darrèr, en tot seguir-lo a granes calhamardades e agitar es braci.

Arribèc alendand ena roïna. Se li plegauen es jolhs; era sudor li baishaue per tot eth còs.

A on ère? Qui podie imaginar quauquarren semblable ad aguest sepulcre ath miei de París? Quina casa tant estranha ère aquera?

Edifici plen des mistèris dera net, que cridaue as amnes ena ombra damb era votz des angels, e quan acodien, les aufrie bruscaments aquera espaventosa vision; les prometie daurir era pòrta radianta deth cèu e daurie era pòrta orribla dera hòssa. E aquerò ère un edifici, ua casa qu'auie eth sòn numèro en carrèr! Que non ère un sòmi! Li calie tocar es pèires entà creir.

Eth hered, era ansietat, era inquietud, es emocions d'aquera net, li costauen ua vertadèra fèbre; e totes aguestes idies se tustauen en sòn cervèth.

S'apressèc a Cosette; Cosette dormie.

VIII.- Se duplique er enigma.

Era mainada auie apuat eth sòn cap en ua pèira e s'auie esclipsat.

Valjean se seiguec ath sòn costat e se metec a contemplar-la; de man en man, a mida que la guardaue s'anaue padegant, e aquerint era plia possession deth sòn esperit.

Se'n sabie pro ben qu'ena sua vida, tant qu'era visquesse, tant que siguesse damb eth, non aurie cap aute besonh ne cap temor senon per era. Non sentie ne tansevolhe hered dempús d'auer-se trèt eth leviton entà abrigar-la.

Mès a trauèrs dera meditacion qu'auie queigut, entenie, hège ua estona, un estranh bronit, coma eth d'ua campaneta o esquelha. Aguest bronit gessie deth jardin e s'entenie fèble, encara que claraments. Se retiraue ara vaga armonia que còsten es esquelhes des vegades pendent era net quan caminen peishent.

Jean Valjean se virèc en enténer un aute còp, de forma mès clara, aguest bronit.

Guardèc e vedec que i auie quauquarrés en jardin.

Un èsser semblable a un òme caminaue per miei des campanes deth melonar, lheuant-se, ajocant-se, arturant-se, damb un movement regular, coma s'arrosseguèsse e espargesse bèra causa peth solèr. Aguest èsser que semblaue espeat.

Jean Valjean tremolèc damb era tremolor contunha des criminaus. Tot que les ei ostil e sospechós: se maufiden dera lum, donques que servís entà veder-les; dera net, donques que servís entà susprener-les. Hège un moment tremolaue perque eth jardin ère desèrt; ara tremolaue, perque i auie quauquarrés.

Des temors quimerics venguec enes temors reaus. Pensèc que Javert e es sòns espions non se n'aurien anat dilhèu, qu'aurien deishat en carrèr gent en observacion, e que s'aguest òme lo descurbie en jardin, cridarie en pensar-se qu'ère un lairon e l'autrejarie. Cuelhec, donc, doçaments a Cosette que seguie adormida e se la hec a vier darrèr d'un molon de mòbles vielhs en cornèr mès desseparat deth cubèrt. Cosette non se botgèc.

D'aquiu estant campèc es movements der èsser que caminaue peth melonar, e trapèc estranh sustot qu'eth bronit dera esquelha seguie toti es

movements der òme. Quan aguest s'apressaue, s'apressaue tanben eth bronit; quan s'aluenhaue, s'aluenhaue eth bronit: se hège bèth movement precipitat, l'acompanhaue un *tremulo* d'esquelha; se se posaue, cessaue eth bronit. Semblaue, donc, evident qu'era esquelha ère junhuda ar òme; mès, qué podie significar aquerò? Qué ère aqueth òme qu'amiaue ua esquelha, madeish qu'un buèu o un anhèth?

En hèr-se aguestes preguntes, toquèc es mans de Cosette. Qu'èren gelades.

- Mon Diu!, didec.

E la cridèc en votz baisha.

- Cosette!

Era mainada non dauric es uelhs.

La secodic bruscaments.

Non se desvelhèc.

"Que serà mòrta!", se didec, e se lheuèc. Tremolaue de cap a pès.

Es idies mès orribles passèren confusaments peth sòn esperit. Que i a bèth moment qu'es suposicions mès òrres mos assetgen coma ua cohòrt de furies e mos fòrcen violentaments es nèrvis deth nòste cervèth. Quan se tracte des persones qui'estimam era nòsta prudéncia endónvie es temors mès lhòcos. Jean Valjean rebrembèc qu'eth sòmi pòt èster mortau en ua net hereda en aire liure.

Cosette, esblancossida, ère estirada en solèr, as sòns pès, sense movement.

Escotèc era sua respiracion; alendaue, mès d'ua manèra que li semblèc fèbla e pròcha a estenher-se.

Com entornar-li eth calor? Com desvelhar-la? Tot çò que non ère aquerò s'esfacèc deth sòn pensament. Se lancèc dehòra deth cornèr.

Qu'ère de besonh qu'abantes d'un quart d'ora Cosette auesse huec e lhet.

IX.- Er òme e era esquelha.

Jean Valjean se filèc de cap ar òme qu'ère en jardin, dempús d'auer trèt dera pòcha deth justet eth paquet de sòs qu'amiaue.

Er òme auie eth cap clin e non lo vedec apressar-se. JeanValjean se metec ath sòn costat, a quate canes, e li didec:

- Cent francs!

Er òme hec un bot e lheuèc era vista.

- Cent francs se me balhatz asil aguesta net!, didec Jean Valjean.

Era lua illuminaue eth sòn espaurit ròstre.

- Guarda! Qu'ètz vos, senhor Magdalena!, didec er òme.

Aguest nòm prononciat en aquera ora escura, en aqueth lòc solitari, per aqueth òme desconeishut hec arrecular a Jean Valjean.

Que s'ac demoraue tot, mens aquerò: Eth que li parlaue ère un vielh espeat e acorbaishat, vestit coma un campanhard, en jolh quèrre amiaue ua genolhièra de cuer, que d'era penjaue ua esquelha. Non se distinguie eth sòn ròstre qu'ère ena ombra.

Er òme s'auie trèt era casqueta e didie tremolant:

- A!, mon Diu!, com ei qu'ètz aciu, senhor Magdalena? Per a on auetz entrat? Jesús! Vietz deth cèu? Mès aquerò que non ei estranh; se bèth còp queiguetz, que serà d'eth cèu. Mès, com ei aquerò? Non amiatz corbata, ne chapèu, ne levita? Sabetz que auríetz hèt a cuélher pòur a qui non vos coneishesse? Sense levita! Senhor, mon Diu! S'an tornat hòls es sants? Mès com auetz entrat aciu?

Er òme parlaue damb ua volubilitat que non desnishaue cap inquietud; es sues paraules s'artenhien es ues damb es autes, parlaue en ua barrèja d'estonament e de simpla aunestetat.

- Qui ètz?, quina ei aguesta casa?, preguntèc Jean Valjean.

- A! Macareu! Aquerò òc qu'ei gran!, didec et vielh. Que sò eth qu'a estat emboishat aciu per vos, aguesta casa ei era casa que m'auetz plaçat. Se qué! Non m'arreconeishetz?

- Non, didec Jean Valjean. Com me coneishetz a jo?

- M'auetz sauvat era vida, didec er òme.

Alavetz se virèc e illuminèc eth sòn perfil un arrai de lua; Jean Valjean arreconeishec ar oncle Fauchelevent.

- A!, didec Jean Valjean. Qu'ètz vos? Plan, que vos coneishi.
- M'alègri fòrça, didec eth vielh en ton de repotec.
- E qué hètz aciu?, preguntèc Valjean.
- Que sò caperant es mèns melons.

Plan que òc, er oncle Fauchelevent auie ena man, en moment que Jean Valjean s'apressèc ada eth, era punta d'un tapís qu'anaue estenent sus eth melonar; e n'auie ja plaçat fòrça d'auti en ua ora que hège qu'ère en jardin. Aguesta operación l'obligaue a hèr es movements particulars qu'auie observat Jean Valjean deth cubèrt estant.

Eth vielh contunhèc:

- Que pensè: era lua ei plan ludenta, gibrarà; donques que les vau a hèr as mèns melons er abric.

De seguit higec guardant a Jean Valjean e arrint:

- Qu'auríetz hèt plan ben en hèr damb era vòsta persona madeish! Mès com ei qu'estatz atau?

JeanValjean, en veir qu'aguest òme lo coneishie, aumens peth senhor Magdalena, solet auançaue damb precaucion. Multiplicaue es preguntes. Causa estranha! Es papèrs qu'èren cambiadi! Er intrús qu'ère eth qu'interrogaue.

- E quina campaneta ei aguesta qu'amiatz en jolh?
- A!, didec Fauchelevent. Qu'ei entà qu'eviten era mia preséncia.

Er oncle Fauchelevent guinhèc un uelh de manèra inexplicabla.

- En aguesta casa non i a senon hemnes; que i a fòrça joenes e semble qu'era mia preséncia ei perilhosa. Era esquelha les avise, e quan m'aprèssi s'aluenhen.
- Quina casa ei, donc, aguesta?
- Tè! Pro que vo'n sabetz.
- Non, que non me'n sai.
- Donques qu'ei que non m'auetz plaçat aciu de jardinèr?
- Responetz-me coma se non sabessa arren.
- Plan, donc; aguest qu'ei eth convent deth petit Picpus.

Jean Valjean anaue coordinant es sòns rebrembes. Er edart, ei a díder, era Providéncia, l'auie amiat precisaments en convent de Sant Antòni que per recomanacion sua auie estat admetut hège dus ans er oncle Fauchelevent, espeat ena queiguda dera sua carreta. Repetic, donc, coma parlant damb eth madeish:

- Eth convent deth petit Picpus!

- Mès, viem ath cas, didec Fauchelevent. Com dimònis auetz entrat aciu, senhor Magdalena? Per mès sant que sigatz qu'ètz òme e es òmes non entren aciu.

- Donques com ei que vos i estatz?

- Que non i a arrés mès que jo.

- Ça que la, didec Jean Valjean, me cau demorar aciu.

- A!, mon Diu!, exclamèc Fauchelevent.

Jean Valjean s'apressèc ada eth e li didec en votz grèu:

- Oncle Fauchelevent, vos è sauvat era vida.

- Jo qu'è estat eth prumèr de rebrembà'c, responec Fauchelevent.

- Plan, donc; aué podetz hèr per jo çò que jo hi en ua auta escadença per vos.

Fauchelevent cuelhec enes sues arropides e tremoloses mans es dues robustes de Jean Valjean e s'estèc quauqui moments coma se non podesse parlar. A tot darrèr, didec:

- Ò!, que serie ua benediccion de Diu que jo podessa hèr quauquarren per vos! Jo, sauvar-vos era vida! Senhor alcalde, dispausatz d'aguest praube vielh.

Eth sòn ròstre s'auie transvestit per ua grana alegria: semblaue resplendent.

- Qué voletz que hèsca?, preguntèc.

- Ja vos ac diderè. Auetz ua cramba?

- Qu'è ua cabana isolada, aquiu darrèr des roïnes der ancian convent, en un cornèr, amagat de toti. Aquiu que i a tres crambes.

Era cabana ère, plan, tant amagada darrèr des roïnes, e tan ben prèsta entà non èster vista, que Jean Valjean non l'auie vist.

- Plan, didec Jean Valjean. Ara me cau demanar-vos dues causes.

- Quines son, senhor alcalde?

- Era prumèra ei que non digatz ad arrés çò que sabetz de jo. Era dusau, que non sagetz de saber mès causes.

- Coma volgatz: me'n sai de qué non podetz hèr arren que non sigue bon; e que tostemp seratz un òme de ben. Ath delà, vos que m'auetz emboishat aciu; que sò vòste; que sò as vòstes ordes.

- Plan ben. Ara vietz damb jo. Anem a cercar ara mainada.

- A!, didec Fauchelevent. Que i a ua mainada!

Non didec arren mès, e seguic a Jean Valjean coma un gosset ath sòn patron.

Mieja ora dempús Cosette, illuminada pera ahlama d'un bon huec, dormie en lhet deth jardinèr.

Jean Valjean s'auie tornat a botar era corbata e er abric e auie trapat eth chapèu lançat per dessús dera tàpia. Mentre Jean Valjean se botaue era levita, Fauchelevent s'auie trèt era genolhièra damb era esquelha, que penjada d'un clau, près d'un tistèr, ère un ornament dera paret. Es dus òmes se cauhauen emparadi es codes en ua taula, qu'en era Fauchelevent auie botat un bocin de hormatge, pan de civada, ua botelha de vin e dus veires. Eth vielh li didie a Jean Valjean en tot botar-li era man en jolh:

- Vai, senhor Magdalena! Que non m'auetz arreconeishut de seguit! Sauvatz era vida dera gent e dempús la desbrembatz! Ò!, aquerò està mau. Eri s'en bremben de vos! Qu'ètz un ingrat!

X.- A on s'explique se com Javert auie espiat en vaganaut.

Es eveniments que viem de descríuer en orde invèrs, entà didèc'atau, s'auien passat enes condicions mès simples.

Quan Jean Valjean, ena madeisha net qu'eth dia que Javert l'agarrèc ath cant deth lhet mortuari de Fantina, s'escapèc dera preson municipau de M… ara vòra deth M…, era policia supausèc que s'auie filat de cap a París. Pr'amor que París ei un *mare magnum* a on tot se pèrd, e tot despareish en sen deth mon, coma en sen deth mar. Que non i a espessor qu'amague a un òme autant coma era multitud. Es que s'amaguen se'n saben pro ben, e vien en Paris coma en un abisme: que i a abismes que sauven. Era policia qu'ac sap tanben, e atau, donc, cèrque en París, çò qu'a perdut en un aute lòc. Cerquèc, donc, aquiu ar exalcalde de M… ara vòra deth M… Javert siguec cridat en París pr'amor de qué ajudèsse ara policia ena persecucion, e eth gelós inspector ajudèc, plan que òc, fòrça ena persecucion de Jean Valjean. Eth senhor Chabouillet, secretari dera Prefectura en temps deth comde Anglés, se fixèc ena afogadura e intelligéncia de Javert, que ja auie protegit, e artenhec que siguesse incorporat ena policia de París; en era se hec, diuèrsi viatges, (diguem-ac, encara qu'era paraula semble estranha) aunorablaments util.

Que ja non se'n brembaue de Jean Valjean, (aguesti gossets, tostemp ara demora, desbremben eth lop d'ager peth lop d'aué) quan en mes de deseme de 1823 liegec un jornau, causa que non acostumaue a hèr; mès, coma òme monarquic, volec saber-se'n des detalhs dera entrada trionfau deth "prince generalissim"en Baiona. Quan acabèc er article que l'interessaue, cridèc era sua atencion ena darrèra plana, un nòm, eth nòm de Jean Valjean. Eth jornau anonciaue qu'eth forçat Jean Valjean auie mòrt; e publicaue era notícia damb tau formalitat que Javert non dobtèc un moment de creder-la, en tot limitar-se a díder: "Aguest qu'ei eth mielhor registre". Dempús deishèc eth jornau e non tornèc a pensar mès en aquerò.

Bèth temps dempús, era Prefectura deth Sena e Oise passèc ara Prefectura de París ua nòta sus eth panatòri d'ua mainada, verificat, sivans se didie, damb circonstàncies particulares, en pòble de Montfermeil. Didie aguesta nòta qu'ua mainada de sèt a ueit ans qu'auie estat autrejada per sa mair a un ostalèr deth país, auie estat panada per un desconeishut; era mainada responie ath nòm de Cosette e ère hilha d'ua tau Fantina, qu'auie mòrt en

espitau, non se sabie quan ne a on. Aguesta nòta passèc pera man de Javert e lo hec reflexionar.

Eth nòm de Fantina l'ère plan coneishut; e rebrembaue que Jean Valjean l'auie hèt arrir en demanar-li un tèrme de tres dies entà vier a cercar ara hilha dera malauta. Se'n brembèc de qué Jean Valjean auie estat detengut en París en moment que pujaue ena diligéncia de Montfermeil; e quauqui indicis auien hèt a pensar qu'ère eth dusau còp que pujaue en aquera diligéncia e qu'eth dia abans auie hèt ua excursion pes entorns de Montfermeil, donques que non auie estat vist peth bordalat. Qué auie de hèr en Montfermeil? Non s'auie pogut saber; mès Javert ac endonvièc alavetz. Aquiu i ère era mainada de Fantina. Jean Valjean que l'auie vengut a cercar. Aguesta mainada venguie d'èster panada per un desconeishut. Qui podie èster aguest desconeishut? Serie Jean Valjean? Jean Valjean auie mòrt. Javert, sense díder ua soleta paraula ad arrés, cuelhec era veitura deth Plat d'estanh, carreron de Planchette, e hec un viatge entà Montfermeil.

Se pensaue que traparie aquiu ua grana claretat e trapèc ua grana escurina.

Enes prumèrs dies, es Thenardier, desesperadi, auien charrat. Era desaparicion dera Lauseta qu'auie formar rambalh ena poblacion, e s'auien hèt mil versions dera istòria qu'auie acabat per presentar-se coma era istòria deth rapte dera mainada. D'aciu venguec era nòta dera policia. Ça que la, passada era prumèra impression, Thenardier damb eth sòn admirable instint auie comprenut de seguit que non ère convenent shordar massa ath fiscau de sa Majestat, e qu'es sues queishes sus eth *rapte* de Cosette aurien coma prumèr resultat atirar sus eth, e sus fòrça negòcis trebles qu'amiaue, era penetranta guardada dera justícia. Es uhons non vòlen jamès que se les aprèsse ena lum. Com se justificarien es mil cinc cents francs qu'auie recebut? Hec, donc, mieja virada, li metec ues mordasses ara sua hemna, e se hec er estonat quan li parlauen de *panatòri dera mainada*. Eth que non sabie arren; qu'ei vertat que s'auie planhut en moment de qué "li treiguien" tanlèu ara mainada tant estimada: qu'aurie volut auer-la damb eth, aumens dus o tres dies mès; mès, coma qu'eth sòn "pairin" auie vengut a cercar-la, arren i auie de mès naturau en mon. Auie hijut qu'eth pairin hège ben. Aguesta siguec era istòria qu'entenec Javert quan arribèc en Montfermeil. Dauant dera figura deth pairin s'esbugassèc era idia de Jean Valjean.

Javert, ça que la, hec quauques preguntes, a manèra de sondes, ena istòria de Thenardier. Qui ère e com se cridaue eth pairin? Thenardier responec damb simplicitat:

- Qu'ei un ric campanhard. È vist eth sòn passapòrt; e me pensi que se cride Guilhem Lambert.

Lambert qu'ei un bon nòm, plan tranquillizant. Javert entornèc en París.

"Jean Valjean ei indobtable qu'a mòrt, se didec; que sò un pèc".

Començaue ja a desbrembar aguesta istòria, quan en mars de 1824 entenec parlar d'un estranh personatge que s'estaue ena parròquia de Sant Medardo e ère coneishut coma "eth mendicant que balhaue aumòina". Qu'ère, sivans se didie un rendista qu'arrés sabie eth sòn nòm, que s'estaue solet damb ua mainada de ueit ans, que tanpòc se sabie d'era madeisha grana causa, senon qu'auie vengut de Montfermeil. Montfermeil! De nauèth aguesta paraula sonant enes aurelhes de Javert. Un vielh mendicant e policièr, qu'auie estat galinaire, ath que balhaue aumòina eth desconeishut, autregèc quauqui naui detalhs. Eth rendista ère un òme plan foreno; non gessie senon de nets; non parlaue damb arrés; sonque de quan en quan as praubi; non permetie qu'arrés se l'apressèsse. Vestie un leviton lèg, vielh e auriolenc que valie fòrça milions, pr'amor qu'ère folrat de bilhets de banc. Tot aquerò ahisquèc eth curiosèr de Javert; e per çò de veir d'apròp era cara d'aguest òme extraordinari, sense espaurir-lo, se botèc un dia eth vestit deth galinaire e ocupèc eth lòc qu'er espion s'arraulie totes es tardes, gasulhant oracions e espiant a trauèrs des prècs.

"Er individú sospechós" venguec, plan, entà Javert desguisat, e l'autregèc aumòina; en aguest moment, Javert lheuèc era vista, e era madeisha impression que costèc en Jean Valjean era vista de Javert, recebec Javert en arreconéisher a Jean Valjean.

Totun, era escurina l'auie pogut enganhar; era mòrt de Jean Valjean qu'ère oficiau. Li quedauen, donc, a Javert, grani dobtes, e, en dobte, Javert, òme escrupulós non agarraue ad arrés.

Seguic ath sòn òme enquiara casa de Gorbeau e hèc "cantar" ara vielha, causa que non ère de mau hèr. Aguesta li confrmèc çò deth leviton folrat de milions, e li condèc er episòdi deth bilhet de mil francs. Era qu'ac auie vist! Era qu'ac auie tocat! Javert loguèc un quarto e aquera madeisha net s'establic en eth. Venguec a escotar ena pòrta deth misteriós logatari,

demorant enténer eth son dera sua votz; mès Jean Valjean vedec era sua lum pera sarralha e decebec ar espion sauvant silenci.

A londeman, Jean Valjean se n'anèc dera casa. Mès eth bronit dera moneda de cinc francs que deishèc quèir siguec notada pera vielha, que, en enténer sonar sòs, s'en sabec que s'anaue a mudar, e s'apressèc tà avisar a Javert. Pera neth, quan gessec Jean Valjean, lo demoraue Javert darrèr des arbes deth baloard damb dus òmes. Javert auie demanat ajuda ara Prefectura, mès que non auie dit eth nòm der individú que pensaue agarrar.

Aguest qu'ère eth sòn secret, e se l'auie sauvat per tres rasons; prumèra, perque era mendre indiscrecion poirie desvelhar es sospeches de Jean Valjean; dusau, perque aganchar a un ancian forçat hujut, e tengut per mòrt, a un condamnat classificat entà tostemp pera justícia *entre es maufactors dera pejor espècia*, solide es ancians policièrs de París non l'ac deisharien a un nauèth vengut coma Javert, e cranhie que li treiguessen ath sòn ex forçat; e tresau, perque Javert ère artista, e auie eth gust de çò d'imprevist. Auie en òdi ad aguesti resultats anonciats que pèrden eth sòn merit parlant d'eri abans de temps. Li shautaue elaborar ena ombra es sues granes òbres e mostrar-les dempús, de còp.

Javert auie seguit a Jean Valjean d'arbe en arbe, dempús de cantoada en cantoada, e non l'auie deishat de uelh un solet instant, ne autanplan enes moments que Jean Valjean se credie ena màger seguretat. Mès, per qué non l'arrestaue? Perque encara dobtaue.

Mos cau rebrembar qu'en aquera epòca, era pòlicia non obraue damb plia libertat: era premsa liura l'auie en rega. Quauques detencions arbitràries denonciades pes jornaus, auien arribat enquias Crambes, e auien intimidat ara Prefectura. Atemptar contra era libertat individuau qu'ère un hèt plan grèu. Es agents cranhien enganhar-se, pr'amor qu'eth Prefecte les cargaue de responsabilitats e un error qu'ère ua destitucion. Imaginem-nos er efècte qu'aurie costat en París aguest brèu paragraf reprodusit per vint jornaus: "Ager un ancian de peus blanqui, respectable rendista que se passejaue damb ua mainada de ueit ans, arrèhilha sua, siguec detengut e amiat entara Prefectura coma desertor de preson."

Didem, ath delà, que Javert auie es sòns escrupuls, es objeccions dera sua consciéncia s'amassauen as prevencions deth prefecte. Que dobtaue.

Jean Valjean viraue era esquia e marchaue ena escurina.

Era tristor, era inquietud, era ansietat, eth cansament, eth nau malastre de veder-se obligat a húger de nets, e a cercar ar edart un asil en París entà Cosette e entada eth, eth besonh d'apraiar eth sòn pas ath d'ua mainada, tot aquerò auie cambiat er anament de Jean Valjean, e auie dat ath sòn còs tau aspècte de senectud qu'era policia, encarnada en Javert, podie enganhar-se, e s'enganhèc. Era impossibilitat d'apressar-se molt, eth sòn vestit de preceptor emigrat, era declaracion de Thenardier que lo hège pairin de Cosette e era credença dera sua mòrt ena preson, aumentauen era incertitud que creishie en esperit de Javert.

Qu'auec un moment era pensada de detier a Jean Valjean, còp sec, e demanar-li es sòns documents. Mès, s'aqueth òme non ère Jean Valjean; se non ère un aunèst rendista, serie probablaments quauque brigand prigondaments versat ena escura trama des crims de París, quauque cap d'ua banda perilhosa que balhaue aumòina entà amagar es sues causes, costum ja ancian. Qu'aurie, plan, amics, complices e refugis entà amagar-se. Es torns e revirades que balhaue semblauen indicar que non ère un bon òme. Agarrar-lo de pic, qu'ère "aucir era garia des ueus d'aur". Ath delà d'aquerò, quin inconvenent i auie en demorar? Javert n'ère solide fòrça de qué non se l'escaparie.

Lo seguie, donc, pro perplèx, en tot hèr-se ua sòrta de preguntes sus aqueth personatge enigmatic.

Solet en arribar en carrèr Pontoise, e de cara ara viua lum que gessie d'ua tauèrna, siguec quan arreconeishec sense cap de dobte a Jean Valjean.

Que i a en mon dus classes d'èssers que s'estrementissen prigondaments: era mair que trape ath sòn hilh perdut, e eth tigre que trape ara sua presa.

En aqueth moment Javert sentec aguesta estrementida prigonda.

Tanlèu ne siguec segur de qué aqueth òme ère Jean Valjean, eth terrible forçat, observèc qu'ena sua persecucion non l'acompanhauen que dues persones, e demanèc refòrci ath comissari de policia deth carrèr Pontoise. Abans de cuélher un pau d'arrominguera qu'ei de besonh botar-se es gants. Eth temps que se tardèc entad aquerò, e ua estona que hec pòsa ena horcalhada de Rollin pr'amor de dar instruccions as sòns agents li heren pèrder era pista. Mès se'n sabec de seguit que Jean Valjean sajarie de méter er arriu entre eth e es sòns persecutors. Joquèc eth cap e reflexionèc un moment coma un gosset conilhèr que flaire era tèrra entà desnishar era

corsèra, e, damb eth sòn poderós instint se filèc de tira entath pònt d'Austerlitz. Damb dues paraules qu'escambièc damb eth garda se metec ath pas.

- Auetz vist passar a un òme damb ua mainada?
- Li sò hèt a pagar dus sòus, didec eth garda.

Javert entrèc en pònt en moment avient entà veir a Jean Valjean en aute costat der arriu, trauessant, damb Cosette dera man, un espaci illuminat pera lua. Lo vedec entrar en carrèr deth camin verd de Sant Antòni; se'n brembèc deth carreron sense gessuda de Genrot, botat aquiu coma un param e dera soleta gessuda deth carrèr de Droit-Mur entath carrèr de Picpus. *Li cuelhec es virades*, coma diden es caçaires, e envièc de seguit a un des sòns agents tà que sauvèsse aguesta gessuda. Vedec a ua patrolha qu'anaue tath còs de garda der Arsenau, li demanèc ajuda e se hec escotar per era. En aguest jòc, soldats que son atots; es soldats que son entà tot. Entà enrodar ath sanglar que cau sciència de mautada e fòrça gossets. Combinat tot d'aguesta sòrta, en auer a Jean Valjean agarrat entre eth carreron pera dreta, eth sòn agent pera quèrra e eth peth darrèr, prenec un povàs de tabac.

Dempús se botèc a gaudir. Qu'auec un moment d'alegria infernau; deishèc anar ara sua presa ath sòn dauant, confiat de qué l'auie segura; desirant arrecular tot çò de possible eth moment d'agarrar-la, gaudint d'auer-la cuelhuda e veder-la liura, e caperant-la damb era guardada voluptuosa dera aranha que dèishe volar era mosca e deth gat que dèishe córrer er arrat. Era ungla e era garra qu'an ua sensualitat terribla, gaudís damb es movements confusi dera bèstia agarrada enes sues estialhes. Be n'ei de plasenta aguesta opression!

Javert gaudie en aqueth moment. Es hius deth sòn malhum qu'èren solidaments unidi. Auie era seguretat dera capitada, ja non auie de hèr senon sarrar era man.

Anaue de tau manèra escotat qu'ère impossible era idia dera resisténcia, quina que siguesse era energia, vigor e desesperacion de Jean Valjean.

Javert s'auancèc, donc, tot doç, en tot guardar e escorcolhar, ath pas, toti es cornèrs deth carrèr, coma se siguessen es pòches d'un panaire.

Quan arribèc en centre deth hilat non trapèc ar audèth.

Podetz calcular era sua desesperacion.

Preguntèc ath sentinèla qu'auie botat ena gessuda des carrèrs Droit-Mur e Picpus; aguest policièr, que s'auie estat quiet en sòn lòc, non auie vist passar ad arrés.

Se passe ena cacèra que fòrça còps un cèrvi s'escape, enquia e tot auent era canhada ath dessús, e alavetz es caçaires non saben se qué díder; alavetz, Duvivier, Ligniville e Desprez se demoren quiets. En un d'aguesti casi exclamèc Artonge: "Que non ei un cèrvi, ei un bruishòt".

Javert qu'aurie dit de boni talents madeish.

Era decebuda que venguie d'emportar-se l'aumplic per un moment de desesperacion e de ràbia.

Atau coma Napoleon cometec errors ena guèrra de Russia, Alexandre ena de India, Cesar ena d'Africa, Ciro ena de Escitia, Javert les cometec en aguesta campanha contra Jean Valjean. S'enganhèc dilhèu en trantalhar que siguesse Jean Valjean; que damb era prumèra guardada n'auie auut d'auer pro. Hec mau en non agarrar-lo ena sua casa. Hec mau en non agarrar-lo pura e simplaments quan l'arreconeishec en carrèr Pontoise. Hec mau en meter-se d'acòrd damb era sua gent ena horcalhada Rollin, illuminada pera lua. Es conselhs e es indicis son fòrça utils, qu'ei bon conéisher es des gossets de mòstra; mès eth caçaire non cuelherà jamès massa precaucions quan maute animaus tant astuts coma eth lop e er ex forçat. Javert, tient massa temps e compde en apostar as detectius, esforièc ara fèra, en tot hèr-li a vier eth vent de cara, e la horabandic. Hec mau sustot quan en auer trapat era tralha en pònt d'Austerlitz se predèc a seguir un jòc seriós e mainadenc, en tot auer a un òme semblable estacat damb un hiu. Se pensèc que valie plan mès, pensèc, poder jogar as arrats damb un leon, e ath còp se jutgèc massa fèble quan demanèc refòrci. Precaucion fatau, pèrta de temps preciosa. Javert cometec totes aguestes fautes, e ère, ça que la, un des espions mès astuts e prudents qu'an existit. Qu'ère, parlant en propietat, çò que se cride *gosset vielh*. Mès, qui ei perfècte?

Es grani estratègs qu'an eth sòn moment d'allucinacion. Es granes pegueries se hèn fòrça còps coma es còrdes, de fòrça hius. Cuelhetz un cable hiu a hiu, cuelhetz separadaments es motius determinants, les trincaratz ausidaments er un darrèr er aute e dideratz: "Aquerò que non vau arren". Mès teishetz e torçatz aguesti madeishi hius e vierà ua resisténcia enòrma: Atila que trantalhe entre Marcio en Orient e Valentiniano en

Occident; Anibal, que descanse en Capua; Danton, que s'adormís en Arcis der Aube.

Sigue çò que sigue, en moment que Javert coneishec que se l'escapaue Jean Valjean, non se trebolèc. En èster segur de qué eth forçat escapat non podie trapar-se plan luenh, botèc susvelhants, organizèc params e emboscades, e hec ua mautada peth barri pendent tota era net. Çò prumèr que vedec siguec era còrda trincada deth fanau, indici preciós, mès que lo hòravièc encara mès, donques que li hec dirigir totes es sues investigacions entath carreron de Genrot. Qu'auie en aguest carreron diuèrses tàpies pro baishes que dauen tà jardins qu'es sues barralhes acabauen en immensi terrens èrms. Per aquiu auie degut anar-se'n Jean Valjean; e plan que òc, s'auesse penetrat un shinhau mès entà dauant deth carreron ac aurie hèt probablaments, e s'aurie perdut, pr'amor que Javert escorcolhèc aqueri jardins e aqueri terrens coma eth que cerque ua agulha.

A punta de dia, deishèc a dus òmes intelligents en observacion, e tornèc entara Prefectura de policia avergonhat coma un policièr que l'auesse hèt presoèr un lairon.

Libre siesau: Eth petit Picpus.

I.- Carreron Picpus, numèro 62.

Arren i auie mès semblable, hè miei sègle, a quinsevolh pòrta-cochera, qu'era pòrta-cochera deth numèro 62 deth carreron de Picpus. Aguesta pòrta, normauments miei dubèrta dera manèra mès atrasenta, deishaue veir causes bric funèbres; un pati entornejat de tàpies caperades d'arradimères e era fesomia d'un portièr qu'estaue guiterós. Peth dessús dera paret deth hons se vedien grani arbes. Quan un arrai de solei illuminaue eth pati, quan un veire de vin illuminaue ath portièr, qu'ère de mau hèr passar per dauant deth numèro 62 deth carrèr Picpus sense recéber ua idia alègra. Ça que la, çò que se vedie qu'ère un lòc ombriu.

Eth solei arrie; era casa pregaue e ploraue.

Se s'artenhie depassar era portaria, çò que non ère aisit, e lèu impossible entà toti, donques que i auie un *Sesamo, dauris-te*, que calie saber; se se depassaue era portaria s'entraue ena dreta en un vestibul petit, que daue tà ua escala sarrada entre dues parets, e tant estreta que non podie passar per era senon ua persona ath còp; S'un non se deishaue espaurir pera mascaradura de color auriò-canari damb sòcle de chicolate que caperaue era escala; s'un gausaue pujar, passaue per un prumèr soleret, e dempús per un aute, e s'arribaue en prumèr estatge e en un correder qu'era pintura auriòla e era plinta chicolate acaçauen ath qu'entraue, damb pacific acarnament.

Escala e correder qu'èren illuminadi per dues beròies hièstres.

Eth correder hège un marrèc e ère escur. Se se viraue aguest tròç, dempús de hèr quauqui passi s'arribaue en un pòrta, autant mès misteriosa pr'amor que non ère barrada. Empossant-la s'entraue en ua cramba petita d'uns sies pès quarradi, enrajolada, neta, hereda, caperada de papèr de color de malon damb floretes verdes, d'a quinze sòus era pèça. Ua lum blanca e de color carbassa penetraue per ua grana hièstra de veires petiti qu'ère ena quèrra, e auie tota era amplada deth quarto. Se guardaue, non se vedie arren; se paraue era aurelha, non s'entenie ne un solet pas ne un mormolh uman. Era paret ère despolhada d'ornaments; eth quarto non ère moblat; non i auie ne ua cagira.

Se se tornaue a guardar se vedie ena paret deth dauant dera pòrta un trauc quarrat, coma d'un pè quarrat, caperat d'ua rèisha de hèr de barres crotzades, neres, nudoses, fòrtes, que formauen quarrats, mielhor dit, hilats, de mens de pecic e miei de diagonau. Es floretes verdes deth papèr auriò arribauen en orde enes barres de hèr, sense qu'aguest contacte funèbre les espaurisse, ne les estrementisse. En tot supausar qu'un èsser viuent auie estat tant excessiuaments prim qu'auesse pogut sajar d'entrar o de gésser per aqueth trauc quarrat, era rèisha que l'ac aurie empachat. Non deishaue passar eth còs, mès que deishaue passar es uelhs, ei a díder, er esperit. Mès semblaue qu'enquia e tot en aquerò s'auie pensat, donques qu'ère folrada de huelha de hèr calada ena paret, un shinhau mès entà laguens, e trauessada per mil traucs mès petiti qu'es d'un colador. Peth dejós d'aguesta huelha i auie ua dubertura plan semblabla a ua boèta. Un cordon de hiu, junhut a un viro-viro de campaneta, penjaue ena dreta d'aguest horat enreishat.

Se se tirassaue d'aguest cordon sonaue ua campaneta e s'entenie ua votz plan pròcha, que hège tremolar.

- Qui ei?, preguntaue era votz.

Qu'ère ua votz de hemna, ua votz doça, tan doça coma lugubra.

Aciu que tanben cau saber ua paraula magica.

Se non se sabie, era votz caraue e era paret demoraue silenciosa coma se der aute costat i siguesse era tenebrosa escurina deth sepulcre.

Se sabie era paraula, era votz responie:

- Entratz pera dreta.

E alavetz se vedie ua pòrta coronada per ua hièstra de veires e pintada de gris. Se quilhaue eth picapòrt, se passaue era pòrta e se sentie absoludaments era madeisha impression que quan s'entre en ua lòtja barrada damb suenh, abans qu'aguesta s'age baishat e s'age alugat era aranha. S'entraue, donc, en ua sòrta de lòtja de teatre illuminada a penes pera lum dera pòrta de veires, estreta, moblada damb dues cagires vielhes e damb un tapís rosigat, vertadèra lòtja damb era sua parabanda a ua nautada regulara qu'auie ua tauleta de husta nera.

Aguesta lòtja qu'ère enreishada, mès non damb ua rèisha daurada, coma ena opèra, senon damb un monstruós crotzament de barres de hèr

orriblaments entrelaçades e aganchades ena paret per enòrmes saudadures que semblauen punhs sarradi.

Passades quauques menutes, quan era vista començaue a avedar-se ara escurina d'aqueth quarto, se sajaue de trauessar era rèisha non podie passar mès enlà de sies pecics. Aquiu se trapaue ua barralha de contravents neri, arrefortilhadi e asseguradi per trauèsses de husta pintades d'auriò.

Aguesti contravents qu'èren divididi en longues plaques de metau primes e amagaue tota era rèisha. Tostemp èren barradi.

Ath cap de quauqui instants s'entenie ua votz que cridaue peth darrèr des contravents, e que didie:

- Que sò aciu. Se qué voletz?

Qu'ère ua votz estimada, en escadences ua votz adorada. Non se vedie ad arrés. A penes s'entenie eth bronit der alend. Semblaue ua evocacion que cridaue a trauèrs dera tapa dera hòssa.

S'eth qu'arribaue auie cèrtes condicions exigides, plan rares, se daurie era estreta huelha d'un contravent e era evocacion venguie a èster ua aparicion. Darrèr dera rèisha, e darrèr deth contravent, se vedie, autant coma deishaue veir er enreishat, un cap que d'eth solet se desnishaue era boca e era barba; era rèsta qu'ère caperat d'un susari nere. Aqueth cap vos parlaue, mès que non vos guardaue, ne arrie jamès.

Era lum qu'entraue peth darrèr ère dispausada de tau sòrta qu'eth visitaire vedie blanca aquera aparicion, e era lo vedie nere. Aguesta lum qu'ère un simbèu.

Era vista se calaue avidaments pera dubertura hèta en aqueth lòc barrat a totes es guardades. Ua vaga penombra entornejaue aquera figura endolada. Es uelhs escorcolhauen aquera penombra e sajauen de separar-la dera aparicion. Ath cap de pòc temps se coneishie que non se vedie arren; donques que çò que se vedie ère era net, eth uet, es tenèbres, ua broma d'iuèrn barrejada damb un bugàs dera hòssa, ua espècia de patz orribla, un silenci qu'en eth non se recuelhie arren, ne tan solet es alendades, ua ombra qu'en era non se distinguie arren, ne autanplan es hantaumes.

Çò que se vedie ère er interior d'un claustre.

Ère er interior d'aguesta casa trista e sevèra que se cridaue eth convent des Bernardes dera Adoracion Perpetua. Aquera lòtja qu'ère eth locutòri.

Era votz qu'auie parlat prumèr ère era votz dera tornèra, qu'ère tostemp seiguda, quieta e silenciosa, en aute costat dera paret, près dera dubertura quarrada, defenuda pera rèisha de hèr e pera placa de mil trauquets coma per ua dobla visera.

Era escurina venguie de qué eth locutòri auie ua hièstra deth costat deth mon, e non n'auie deguna deth costat deth convent. Es uelhs profans non auien de veir arren d'aqueth lòc sagrat.

Mès, mès enlà d'aguesta ombra, que i auie quauquarren; i auie ua lum; ua vida en aquera mòrt. Encara qu'aqueth convent ère eth mès amagat de toti, sajaram de penetrar en eth e de hèr entrar en eth ath lector, e dider-li, sense desbrembar era discrecion, causes qu'es narradors non an vist, e plan per aquerò arrés a condat.

II.- Era règla de Martin Vargas[7].

Aguest convent qu'en 1824 existie de hège ja fòrça ans en carreron de Picpus, ère ua comunautat de bernardes dera règla de Martin Vargas.

Aguestes bernardes depenien, donc, non de Claraval, coma es bernards, senon deth Cister, coma es benedictins. En autes paraules: seguien era règla, non de Sant Bernard, senon de Sant Benet.

Qui que sigue qu'age huelhetejat quauqui libres ancians se'n sap de qué Martin Vargas fondèc en 1425 ua congregacion de bernardes benedictines, qu'auien coma caplòc dera ordre a Salamanca, e coma sucursal a Alcalá.

Aguesta congregacion auie hèt arraïcs en toti es païsi catolics d'Euròpa.

Aguesti empeuts d'ua ordre en auta que non an arren d'extraordinari ena Glèisa latina. Entà non parlar mès que dera ordre de Sant Benet dideram qu'ada era pertanhien, sense compdar era règla de Martin Vargas, quate congregacions: dues en Italia, era de Montecassino e Santa Justina de Padua; dues en França, Cluny e Sant Mauro; e nau ordres, Valambrosa, Grammont, es celestins, es camadulensi, es cartrosi, es umiliadi, es der olivèr, es silvestrins e, fin finau, es cistercencs; pr'amor qu'eth madeish Cister, encara que soc de d'autes ordres, non ère senon ua rama de Sant Benet. Cister siguec fondat per Sant Robèrt, abad de Molesmes ena diocèsi de Langres, en 1098. En an 1529 eth diable, que s'auie retirat entath desèrt de Subiaco (ère vielh; s'aurie hèt eremita?), auie estat ja lançat der ancian temple d'Apolo a on demoraue, per Sant Benet, qu'auie alavetz dètz-e-sèt ans.

Dempús dera règla des carmelites, qu'amiauen es pès descauci, un aspre cordon de vime en còth e non se seiguien jamès, era mès dura qu'ère era des bernardes benedictines de Marin Vargas. Anauen vestides de nere damb un plastron, que sivans era prescripccion exprèssa de Sant Benet arribaue enquiara barba. Ua tunica de tela grossièra, de manja ampla, un gran vel de lan, eth plastron que pujaue enquiara barba e era tòca que baishaue enquias uelhs, talhada en quadre sus eth pièch, compausauen eth sòn abit. Tot ère nere, exceptat era tòca qu'ère blanca. Es novícies amiauen eth madeish abit, encara que blanc. Es profèsses amiauen un rosari ath costat.

7 Confessor e predicador deth papa Martin V en 1414. Reformèc era ordre deth Cister entà entornar-la ara sua praubetat e rectitud primitiues.

Es bernardes benedictines de Martin Vargas practicauen era Adoracion Perpetua, coma es benedictines cridades senhores deth Sant Sacrament, qu'ath principi d'aguest sègle auien en París dues cases, era ua en Temple e era auta en carrèr Nau de Santa Genoveva. Per çò d'aute, es bernardes benedictines deth petit Picpus, qu'anem parlant, èren ua ordre totafèt desparièra dera que seguien es senhores deth Sacrament, que s'estauen en carrèr Nau de Santa Genoveva e en Temple. Que i auie fòrça diferéncies ena règla, e tanben en abit. Es bernardes benedictines deth petit Picpus amiauen eth plastron nere, e es benedictines deth Sacrament deth carrèr Nau de Santa Genoveva l'amiauen blanc, e ath delà, en pièch, un Santissim Sacrament d'uns tres pecics de naut, e d'argent daurat o de coeire. Es religioses deth petit Picpus non amiauen ath Santissim Sacrament. Era Adoracion Perpetua, comuna ath petit Picpus e ath convent deth Temple, permetie, totun, que siguessen desparières es dues ordres. Solet se retirauen en aguesta practica entre es senhores deth Sacrament e es bernardes de Martin Vargas, madeish que l'auie en estudi e glorificacion de toti es mistèris restacadi damb era mainadesa, era vida e era mòrt de Jesucrist e araVèrge, entre dues ordres separades, e autanplan enemigues en escadences: era der Oratòri d'Italia, establida en Florencia per Felip Neri, e era der Oratòri de França, fondada en París per Pèir de Berulle. Er Oratòri de París volie era primautat, pr'amor que Berulle ère cardenau, e Felip non ère senon sant.

Mès tornem ena sevèra règla espanhòla de Martin Vargas.

Es bernardes benedictines d'aguesta règla mingen de diuendres tot er an, dejunen tot eth Quareme e fòrça d'auti dies, se lheuen en prumèr sòn, dera ua enquias tres, pr'amor de liéger eth breviari e cantar maitines, s'ajacen entre linçòs de tela grossièra en totes es sasons, e sus era palha, non se banhen, ne aluguen jamès huec, se disciplinen toti es diuendres, obsèrven era norma deth silenci, non parlen entre eres senon enes ores de léser, que son plan braques, e vestissen camises de bura sies mesi, deth 14 de seteme, qu'ei era exaltacion dera Santa Crotz, enquiara Pasca. Aguesti sies mesi que son ua gràcia, era règla ditz que tot er an; mès, aguesta camisa de bura, insuportabla en ostiu, costaue fèbres e espasmes nerviosi e les calec limitar eth sòn usatge. Autanplan damb aguesta modificacion, eth 14 de seteme, quan es monges se boten era camisa, qu'an fèbre tres o quate dies. Es sòns

vòts, qu'eth sòn rigor ei aumentat pera règla, son d'aubediéncia, praubetat, castetat e perpetuitat en claustre.

Era prioressa ei elegida cada tres ans pes mairs que se criden *vocaus*, pr'amor qu'an votz en capitol. Ua prioressa solet pòt èster elegida dus còps, de sòrta qu'eth sòn mandat non pòt tardar-se mès de nau ans.

Que non ven jamès ath prèire celebrant, que s'està amagat darrèr un ridèu, de nau pès de nautada. Enes sermons, quan eth predicador ei ena cadièra, se baishen eth vel tapant-se eth ròstre. An de parlar tostemp en votz baisha, caminar damb eth cap clin e es uelhs baishi. Solet un òme pòt entrar en convent: er arquebisbe diocesan.

Un aute pòt entrar tanben, qu'ei eth jardinèr, mès tostemp ei un vielh; e per çò d'estar-se de contuh solet en jardin, e de qué es religioses posquen evitar era sua preséncia, amie ua campaneta o cascavèl en jolh.

Son sometudes ara prioressa damb somission absoluda e passiua: damb somission canonica en tota era sua abnegacion. Viuen coma ara votz de Crist, *ut voci Christi*, ath gèst, ath prumèr senhau, *ad nutum, ad primum signum*; la seguissen damb alegria damb perseverància damb cèrta aubediéncia cèga, *prompte, hilariter, perseveranter, et caeca quadam obedientia,* coma era lima ena man deth menestrau, *quasi lima in manibus fabri*; non pòden ne liéger ne escríuer arren sense demanar permís, *legere vel scribere non addiscerit sine expressa superioris licentia.*

Totes s'altèrnen en çò que se cride *era reparacion*. Era reparacion qu'ei era oracion per toti es pecats, per totes es fautes, per toti es desordes, per totes es violacions, per totes es iniquitats, per toti es crims que se cometen ena superfícia dera tèrra. Pendent dotze ores seguides, des quate dera tarde enquias quate deth maitin, o des quate deth maitin enquias quate dera tarde, era fraia qu'ei de *reparacion* s'està de jolhs sus eth solèr dauant deth Santissim Sacrament, damb es mans junhudes e ua còrda en còth. Quan eth cansament se hè insuportable, s'ajòque estenuda, damb eth ròstre en solèr e es braci en crotz: aguest qu'ei tot eth sòn repaus. En aguesta actitud prègue per toti es pecadors der Univèrs. Aquerò, qu'ei gran; artenh çò de sublim.

Aguesta practica se hè dauant d'un pau, qu'ath sòn extrèm superior lutz un ciri, e se ditz indistintaments *hèr era reparacion* o *èster en pau*. Es monges s'estimen mès, per umilitat, aguesta darrèra expression, qu'enròde ua idia de suplici e d'umiliacion.

Era *reparacion* qu'ei un acte qu'absorbís tota era amna. Era fraia que lo practique non se virarie, enquia e tot se li queiguesse un pericle ena esquia.

Ath delà, i a tostemp ua auta monja de jolhs dauant deth Santissim Sacrament. Aguesta estacion que se tarde ua ora, e s'altèrnen coma es soldats que hèn de sentinèla.

Aguesta qu'ei era Adoracion Perpetua.

Es prioresses e es mairs tien tostemp nòms d'ua gravetat particulara, cuelhudi generauments non de sanst o de martirs, senon de moments dera vida de Jesucrist, coma era mair Nadau, era mair Concepcion, era mair Presentacion, era mair Passion. Ça que la, que non son enebidi es nòms de sants.

Quan se les ve, non se ve senon era sua boca.

Totes an es dents auriòs: jamès a entrat en convent ua bròssa de dents. Limpiar-se es dents qu'ei eth darrèr limit d'ua escala, mès enlà dera quau non i a qu'ua causa: era perdicion dera amna.

Jamès diden *mèn*; donques que non an arren sòn, ne an d'auer afeccion per arren. Diden tostemp *nòste*. Atau: eth nòste vel, eth nòste rosari; e se parlèssen dera sua camisa, diderien era *nòsta camisa*. A viatges s'aficionen a quinsevolh causeta, a un libre d'oracions, a ua reliquia, a ua midalha benedida; mès tanlèu se n'encueden de qué comencen a aficionar-se ad aguest objècte, l'an d'autrejar. Rebremben es paraules de Santa Teresa, que li didie ua grana senhora quan entrèc ena sua ordre: "Permetetz-me, mair mia, que mana a cercar ua santa biblia qu'è en fòrça apreci". "A!, apreciatz encara quauquarren! Alavetz non entretz ena nòsta casa."

Que les ei enebit embarrar-se e auer un *mèn quarto*, ua *mia cèla*. Viuen en cèles dubèrtes. Quan se trapen, ditz ua: "Bendit e laudat sigue eth Santissim Sacrament der autar". E conteste era auta: "Que sigue entà tostemp laudat e benedit". Paraules que se repetissen quan ua tuste ena pòrta dera auta. A penes a tocat era pòrta, que ja deth laguens s'enten ua votz doça que ditz: "Entà tostemp". Coma totes es practiques, aguesta que se hè maquinauments damb eth costum, e a viatges ua ditz: "Entà tostemp", abans qu'era auta age auut eth temps de díder aquerò qu'ei un shihau long: " Benedit e laudat sigue eth Santissim Sacrament der autar."

Es monges dera Visitacion diden en entrar: “Ave Maria”, e era qu’ei ath aguens respon: “Gratia plena”. Aguesta qu’ei era sua salutacion, qu’ei “plia de gràcia”, plan que òc.

En cada ora deth dia hè tres còps supletòris era campana dera glèisa deth convent. Ad aguest senhau, prioressa, mairs vocaus, profèsses, convèrses, novícies, postulantes, interrompen çò que diden, o çò que hèn, o çò que pensen, e diden totes ath còp, se son es cinc, per exemple: “tàs cinc e tà totes es ores sigue benedit e laudat eth Santissim Sacrament der autar”. Se son es ueit: “ tàs ueit e tà totes es ores… eca”. E atau tostemp, segontes era ora.

Aguest costum qu’era sua fin ei trincar eth pensament e dirigir-lo entà Diu, existís en fòrça comunautats: sonque càmbie era formula. Atau, ena deth Mainatge Jesús se ditz: “En aguesta ora e en quinsevolh auta, qu’er amor de Jesús alugue eth mèn còr”.

Es benedictines bernardes de Martin Vargas, que viuien hè cinquanta ans en petit Picpus, canten es oficis psalmodiant grèuments cant planèr pur, e en votz nauta tot eth temps que se tarde er acte. Quan trapen un asterisc en missau, hèn ua pòsa, e diden en votz baisha: “Jesús, Maria, Jusèp”. En ofici de difunts canten en un ton tan baish, que semble impossible que posque baishar tan baish era votz de hemna; que d’aquerò resulte un efècte tragic e susprenent.

Es monges deth petit Picpus auien manat hèr ua cripta, jos er autar major, entara sepultura dera comunautat. Eth *govèrn*, coma eres didien, non permetie que s’enterrèssen aquiu es còssi. Gessien, donc, deth convent quan morien; çò que les aclapaue e consternaue coma se siguesse ua infraccion.

Ça que la, auien artenhut èster acogades a ua ora especiau, e en un cornèr especiau der ancian cementèri Vauginard, qu’ocupaue un terren qu’auie estat dera comunautat.

Es dijaus assistien, coma es dimenges, ara missa major, as vrespres e a toti es oficis. Observauen escrupulosaments totes es hèstes petites, desconeishudes des mondans, qu’era Glèisa prodigaue antigaments en França, e prodigue encara en Espanha e en Italia. Eth temps que s’estauen ena capelha qu’ère interminable. Per çò deth nombre e duracion des sues oracions, non ne podem hèr-mo’n ua idia mielhor que mentant aguestes

paraules innocentes d'ua d'eres: "Es oracions des postulantes que son terribles, es des novícies ne son encara mès, es des profèsses son encara mès terribles."

Eth capitol hè rendetz-vos un còp per setmana; lo presidís era prioressa e i assistissen es mairs vocaus. Cada fraia vie, ath sòn torn, a ajulhar-se ena pèira, e cohèsse en votz nauta, en preséncia de totes, es fautes e pecats qu'a cometut ena setmana. Es mairs vocaus delibèren dempús de cada confession e impausen, tanben en votz nauta, era peniténcia.

Ath delà dera confession en votz nauta, qu'entada era se resèrven totes es fautes un shinhau grèus, qu'an entàs fautes veniaus çò que criden era *colpa*. Hèr era colpa qu'ei ajocar-se pendent era missa capenjós dauant dera prioressa, enquia qu'aguesta, que non criden jamès senon que *mair nòsta*, avise ara pacienta que se pòt lheuar, mejançant un còp ena husta dera cagira. Que se hè era *colpa* per causes plan petites: per trincar un veire, per estarnar un vel, per retardar-se sense voler en vier en missa, per cantar mau ua nòta ena glèisa, eca. Aquerò qu'ei motiu sufisent entà auer era *colpa*. Era *colpa* qu'ei voluntària: era *colpada* (aguesta paraula s'use aciu etimologicaments) se jutge e se castigue ada era madeisha. Es dimenges e dies de hèsta i a quate mairs cantaires que psalmodien es oficis dauant d'un cantussièr de quate pupitres. Un dia, ua mair cantaira entonèc un psalm que començaue per *Ecce,* e en sòra de *Ecce*, didec en votz nauta aguestes tres nòtes: *do, si, sol*. Pera sua distraccion, hec ua colpa que se tardèc tota era foncion. Çò qu'agreugèc enòrmaments era colpa siguec qu'eth capitol s'auie metut a arrir.

Quan cridauen ath locutòri a ua monja, encara que siguesse era prioressa, se baishaue eth vel de sòrta, sivans auem dit ja, que solet deishaue veir era boca.

Sonque era prioressa podie parlar damb es estranhs; es autes non podien veir senon ara sua familha, e aquerò pòqui còps. Se per edart volie quauquarrés veir a ua monja qu'auie coneishut o estimat en mon, li calie hèr lèu lèu un expedient. S'ère ua hemna podie, en bèri casi, autrejar-li-se era autorizacion: era monja anaue entath locutòri e parlaue entre es contravents, que solet se daurien entà ua mair o ua fraia. Que non mos cau díder qu'aguest permís se remie tostemp as òmes.

Tau ère era règla de Sant Benet, rigorizada per Martin Vargas.

Aguestes monges que non èren alègres, rosades, fresques coma ne son es de d'autes ordres religioses. Èren esblancossides e grèus. De 1825 a 1830 n'auec tres que se capvirèren.

III.- Rigors.

Es joenes les cau èster aumens dus ans postulantes; soent quate; e uns auti quate novícies. Qu'ei plan estranh que posque prononciar-se eth vòt definitiu abans des vint-e-tres o vint-e-quate ans. Es bernardes benedictines de MartinVargas que non admetien veudes ena sua ordre.

Es monges s'autregen enes sues cèles a maceracions desconeishudes, que d'eres non ne pòden parlar jamès.

Eth dia que profèsse ua novícia la vestissen damb es sòns mès polidi vestits, li ornen eth cap damb blanques ròses, la perhumen e crespen es peus, e dempús se prostèrne: s'esten sus era un gran vel nere, e se cante er ofici de difunts. Alavetz es religioses se dividissen en dues ringlères, e passen era ua darrèr era auta dident damb planhós accent: "Era nòsta fraia qu'ei mòrta", e era auta hilèra respon: "Mès que viu en Jesucrist".

Ena epòca que se passe aguesta istòria i auie annèx ath convent un collègi de mainades nòbles, riques era màger part, qu'entre eres se distinguien es senhoretes de Sainte-Aulaire e de Belissen, e ua anglesa qu'amiaue eth nòm catolic de Talbot. Aguestes joenes, educades pes religioses entre quate parets, creishien ena pòur ath mon e ath sègle. Ua d'eres mos didie un dia: "Veir er empeirat deth carrèr ei ua causa qu'estrementís de cap a pès". Anauen vestides de blu, damb chapèu blanc, e un Esperit Sant d'argent daurat peth dessús o damb coeire, en pièch. En certans dies de hèsta, e mès que mès eth dia de Santa Marta, se les autrejaue, coma extraordinària gràcia e felicitat suprèma, vestir-se de monges e complir es practiques de Sant Benet pendent tot eth dia. Enes prumèri tempsi, es religioses les deishauen es sòns vestits neri; mès dempús, en semblar aquerò ua profanacion, siguec enebit pera prioressa; e solet se permetec aguest prèst entàs novicies. Ei plan notable qu'aguestes representacions tolerades plan que òc, e afavorides en convent per un secret esperit de proselitisme, e entà dar ad aguestes mainades quauqua pròva, per auança deth sant abit, siguessen un plaser reau e ua diversion entàs educandes, que simplaments se divertien. *Ère ua causa naua, ua variacion*. Innocents motius dera mainadesa, que non pòden hèr compréner as mondans eth plaser d'auer ena man un isòp e estar-se de pès ores sanceres cantant a cor dauant d'un cantussièr.

Es educandes, a excepcion dera austeritat, se conformauen damb totes es practiques deth convent. Que i auec quauqua joena que, en entornar en mon, autanplan fòrça ans dempús de maridada, non podec pèrder eth costum de díder en votz nauta cada còp que picauen ena sua pòrta: "Entà tostemp". Es educandes, madeish qu'es monges, solet vedien ara sua familha en locutòri. Ne tansevolhe es sues mairs les podien abraçar! Enquia aguest punt arribaue era severitat. Un dia siguec visitada ua joena per sa mair acompanhada d'ua germaneta de tres ans. Era mainada ploraue pr'amor que volie abraçar ara sua fraia. Impossible. Alavetz supliquèc qu'aumens se li permetesse ara mainada passar era maneta entre es hèrs pr'amor de punar-la-se. Tanben aquerò li siguec remit lèu damb escandal.

IV.- Alegries.

Ça que la, aguestes mainades auien aumplit era casa d'embelinaires rebrembes.

A cèrtes ores era mainadesa ludie en aquera clausura. Sonaue era ora deth léser; se daurie ua pòrta e es audèths didien: "Plan! Que ja son aciu es mainades!" Un torrent de joenesa negaue aqueth jardin talhat per ua crotz, coma un susari. Fesomies radiantes, fronts blanqui, uelhs innocents plei d'alègra lum, aurères de tota sòrta s'espargien per aqueres tenèbres. Dempús des pregàries, des campanes, des tòcs, des clamors, des oficis, s'estarnaue de pic eth bronit que hègen es mainades, bronit mès doç qu'eth des abelhes. Se daurie eth grinhon dera alegria e cadua amiaue era sua mèu. Jogauen, se cridauen, s'amassauen, corrien; polidi dents blanqui parlauen enes cornèrs; es vels, de luenh estant, susvelhauen es arridalhes, es ombres vigilauen es arrais; mès, qu'ei parièr! Ludien e arrien. Aqueres quate lugubres tàpies qu'auien era sua menuta d'alegria; e assistien, vagaments illuminades peth reflèx de tant de plaser, ad aguest bronzinadís der eishame. Qu'ère aquerò coma ua ploja de ròses ath miei deth dòu. Es mainades alhocardien jos era guardada des religioses; era guardada impecabla que non incomodaue ara innocéncia. Gràcies ad aguestes mainades, entre tantes ores d'austeritat i auie un esvagament. Es petites sautauen e es granes dançauen. En aqueth claustre eth jòc ère barrejat damb eth cèu; e non i auie arren mès trende e sublim qu'aqueres amnes innocentes divertint-se. Homero qu'aurie arrit damb Perrault, i auie en aqueth nere jardin joenesa, santat, tapatge, crits, estavordiment, plaser, pro felicitat entà desarropir eth front de totes es mairies, atau dera epopeia coma deth conde, atau deth tron coma dera cabana, dès Hecuba enquiara mair Grand.

En aguesta casa s'an entenut, mès qu'en cap auta part, dilhèu, aguestes *pensades mainadenques* que hèn tanta gràcia e hèn arrir damb tanta meditacion.

Entre aqueres quate funèbres parets didie bèth dia ua mainada de cinc ans:

- Mair! Ven de dider-me ua grana que solet me cau estar aciu nau ans e dètz mesi. Quina alegria!

Aquiu tanben s'entenec aguest dialòg memorable:

UA MAIR VOCAU: per qué plores, hilh mia?

ERA MAINADA (sies ans), somicant: L'è dit a Alicia que sabia era istòria de França, e m'a dit que non me la sabia, e me la sai!

ALICIA (era grana, nau ans): Non; que non la sap.

ERA MAIR: Se com ei aquerò, hilha mia?

ALICIA; M'a dit que daurisca eth libre ar edart; que li hèsca ua pregunta de çò que pòrte eth libre e que me responerà.

- E qué?
- Que non a contestat.
- A veir, se qué l'as preguntat?
- È daurit eth libre ar edart, tau qu'era didie, e li è hèt era prumèra pregunta qu'è trapat.
- Quina pregunta ère?
- Aguesta: "Qué se passèc dempús?"

Aquiu se hec aguesta observacion prigonda sus ua agaça un shinhau goluda que pertanhie a ua educanda:

- *Qu'ei plan polida! Se minge eth bodèr des torrades coma ua persona*!

En ua des lòses d'aqueth convent s'entenec aguesta confession, escrita per auança pr'amor de non desbrembar-la, per ua pecadora de sèt ans:

- M'acusi, pair, d'auer estat avariciosa.

M'acusi, pair, d'auer estat adultèra.

M'acusi, pair, d'auer campat as òmes

En un des bancaus de potja d'aqueth jardin improvisèc ua boca de ròsa de sies ans aguest conde, seguit d'aurelha per uelhs blus de quate o cinc:

- I auie tres porics que s'estauen en un país a on i auie fòrça flors; cuelheren es flors e se les meteren ena pòcha. E dempús cuelheren es huelhes e les botèren enes sues jogalhes. E i auie un lop en aquera tèrra e fòrça bòsqui; eth lop qu'ère en bòsc, e se mingèc as porics.

E aguest aute poèma:

- Se passèc que Polichinela li fotèc un còp ath gat.

E non ac hec ben, senon mau.

Alavetz ua senhora metec ena preson a Polichinela.

Aquiu tanben didec ua mainada abandonada, recuelhuda peth convent e educada per caritat, aguesta frasa trenda e dolorosa. Entenie parlar as autes des sues mairs, e didie en un cornèr:

- *Era mia mair que non ère aquiu quan jo neishí.*

I auie ua tornèra plan gròssa que caminaue tostemp precipitada pes correders damb eth sòn manat de claus, e que se cridaue sor Agata. Es *granes, granes,* (de mès de dètz ans) la cridauen *Agatocles*[8].

Eth refectòri ère ua sala grana, longa, rectangulara que solet recebie era lum per un claustre de vòutes ath nivèu deth jardin; qu'ère escur e umid, e coma didien es mainades "ère plen d'animaus". Toti es lòcs deth costat l'aprovedien deth sòn contingent d'insèctes; e cadun des quate angles auie recebut, en lengatge des educandes, un nòm particular e expressiu. I auie eth cornèr des aranhes, eth cornèr des erugues, eth cornèr des babaus e eth cornèr des grilhs. Eth cornèr des grilhs ère près dera codina e ère eth mès cercat pr'amor qu'aquiu hège mens hered qu'enes auti. Deth refectòri auien passat es nòms ath collègi e servien entà distinguir, coma en ancian collègi de Mazarino, quate nacions. Cada educanda qu'ère ua d'aguestes quate nacions, sivans eth cornèr deth refectòri que se seiguie ara ora de minjar. Un dia, eth senhor arquevesque, hènt era visita pastorau, vedec entrar ena classa, per a on passaue, ua mainada plan ròia damb beròis peus ròis e preguntèc a ua educanda, bruna, embelinaira, de fresques caròles, qu'ère ath sòn costat:

- Qui ei aguesta?
- Qu'ei ua aranha, senhor.
- Bè! E aguesta auta?
- Ei un grilh.
- E aguesta?
- Ua eruga.
- De vertat?, e vos?
- Jo que sò un babau, monsenhor.

Cada casa d'aguest gènre qu'a es sues particularitats.

A començaments de sègle, Ecouen ère un d'aguesti lòcs graciosi e sevèrs, qu'en eri se desvolòpe, en ua ombra lèu augusta, era mainadesa des

8 Tiran de Siracusa (361-289 a. de C.)

mainades. En Ecouen, entà cuèlher sèti ena processon deth Corpus, se distinguie entre es vèrges e es floristes. I auie tanben “palis” e “encensèrs”; aqueres amiauen es cintes deth pali, e aguestes encensauen eth Santissim Sacrament. Es flors corresponien per dret as floristes. Dauant anauen “quate vèrges”. En aguest dia tan festiu, peth maitin non ère estranh enténer preguntar en dormitòri.

- Qui ei vèrge?

Era senhor Campan mente aguesta anecdòta d’ua “petita”de sèt ans a ua “grana” de setze qu’anaue ath cap dera processon, tant qu’era se demoraue ena coa:

- Tu qu’ès vèrge; mès, a!, jo que non ne sò!

V.- Distraccions.

Ath dessús dera pòrta deth refectòri i auie escrita en gròsses letres neres aguesta oracion, que cridauen eth *Pater-Noster blanc*, e auie era vertut de guidar es amnes de dret entath paradís.

"Pater-Nostre blanc, que hec Diu, que didec Diu, que Diu botèc en paradís. Pera net, en vier a ajaçar-me, è trapat tres angels en mèn lhèt estiradi, un as pès, e dus en cabeç, e ara Santa Vèrge Maria ath miei, que me didec que m'ajacèssa, e que d'arren me n'encuedèssa. Eth bon Diu qu'ei eth mèn pair, era santa Vèrge ma mair, es tres apostòls es mèns frairs, e es tres vèrges es mies fraies. Era camisa que Diu neishec, entorèc aguest mèn còs; era crotz de Santa Margarida en mèn pièch è escrita. Era santa senhora Vèrge que pes camps se n'a anat, plorant ath sòn hilh estimat, ath senhor sant Joan a trapat. "Senhor sant Joan, d'a on vietz?" "Que vengui der *Ave Salus*". "Auetz vist se i é Diu?" "Qu'ei en arbe dera Crotz, penjant qu'a es pès, clauades qu'a es mans, e ua corona d'espies eth sòn cap a ensagnat". Qui preguèsse aguesta oracion tres còps peth maitin e d'auti tants pera net guanharà eth cèu fin finau."

En 1827 auie desparesishut aguesta oracion, tan caracteristica, dera paret, jos ua triple capa de pintura auriòla; e ven d'esfaçar-se en aguest moment dera memòria de quauques joenes alavetz, e vielhes ara.

Un gran crucific penjat dera paret completaue era ornamentacion deth refectòri, qu'era sua soleta pòrta, sivans credem auer dit, daue tath jardin. Dues taules estretes damb dus bancs ath long de cada ua formauen dues linhes paralleles d'un extrèm en aute deth refectòri. Es parets èren blanques, es taules neres; colors ambdús de dò, que son eth solet ornament des convents. Es minjars qu'èren frugals, e enquia e tot eth regim des mainades fòrça sevèr. Un solet plat de carn e legums barrejades, o de peish salat, qu'ère tot eth luxe. Aguest plat ordinari, reservat solet entàs educandes, qu'ère ua excepcion dera règla. Es mainades minjauen e carauen jos era inspeccion dera mair qu'ère de setmana, que de quan en quan daurie e barraue damb sorrolh un libre de husta quan quauqua mosca sajaue de volar o de bronzinar contra era règla. Eth silenci qu'ère adobat damb quauque tròç dera vida d'un sant, leijut en votz nauta dera cagièra estant, plaçada dejós eth crucific. Era lectora qu'ère ua des educandes de mès edat e s'estaue en cargue ua setmana. Ena taula i auie, a cèrta

distància, gibrelhs envernissadi, qu'en eri es educandes lauauen eres madeishes eth sòn veire e eth cubèrt, e lançauen quauqui còps es rèstes de carn dura o de peish poirit: aquerò meritaue un castig. Aguesti gibrelhs se cridauen es cercles d'aigua.

Era educanda que trincaue eth silenci "hège ua crotz damb era lengua", a on? En solèr. Lecaue era tèrra. Eth povàs, finau de totes es alegries s'encargaue de castigar ad aguestes praubes huelhes de ròsa, colpades de mormolh.

Qu'auie en convent un libre, que d'eth non s'auie imprimit senon un *exemplar unenc*, e qu'ère enebit liéger. Ère era règla de Sant Benet; mistèri que non deuie penetrar cap uelh profan. *Nemo regulas, seu constitutiones nostras externis communicabit*.

Es educandes artenheren un dia cuélher eth libre e se meteren a liéger, avidaments, en tot interrómper era lectura per pòur d'èster susprenudes, çò que les hège barrar eth libre precipitadaments. Mès de tota aguesta pòur non ne treigueren qu'un mejan plaser. "Çò de mès interessant" que trapèren sigueren quauques planes inintelligibles sus es pecats des joeni.

Es educandes jogauen en un carrèr deth jardin format d'arbes frutèrs. A maugrat dera extremada vigilància e dera severitat des castigs, quan eth vent auie secodit es arbes, quauques ues podien cuèlher ua poma verda, o un albricòt macat, o ua pèra damb vermes. Ara que vau a deishar parlar a ua carta qu'è ath dauent, escrita hè vint-e-cinc ans per ua antiga educanda, qu'aué ei duquessa de… e ua des hemnes mès elegantes de París. Còpii textuauments:"S'amague era pèra o era poma coma se pòt, e quan pujam a deishar eth vel sus eth lhet e demorar era ora de sopar, aquera que l'a cuelhut l'amague jos eth coishin, e pera net se la minge en lhet, e quan ne tansevolh aquerò ei possible, en privat". Aguest qu'ère un des plasers mès grani.

Un viatge, en èster de visita er arquevesque, ua des educandes, era senhoreta Bouchard, qu'auie quauques relacions de parentiu damb es Montmorency, apostèc a que li demanarie un dia de hèsta; demana extraordinària en ua comunautat tant austèra. Era escomesa siguec acceptada, mès deguna des que l'auien apostat s'ac credie. Vengut eth moment, quan passaue er avesque per dauant des educandes, era senhoreta Bouchard, damb indescriptible estonament des sues companhes, gessec

dera hila, e didec: “Monsenhor, un dia de hèsta”. Era senhoreta Bouchard ère fresca e nauta, e auie era cara ròsa mès beròia deth mon: Er arquevesque arric, e didec: “Tè, hilha mia, un dia de hèsta! Tres dies se vòs; t’autregi tres dies”. Era priorèssa que non podie hèr arren: auie parlat er arquevesque. I auec escandal en convent, e grana alegria en collègi. Jutjatz er efècte.

Aguest claustre tan sevèr non ère, totun, tan barrat qu’era vida des passions deth mon, eth drama, e enquia era novèla non entrèssen en eth. Entà demostrà’c mos limitaram a consignar aciu e a indicar brèuments un hèt reau e incontestable que, ça que la, arren a a veir damb era istòria qu’anem condant. Mentam aguest hèt entà completar era fesomia deth convent.

En aguesta epòca viuie en convent ua hemna misteriosa que non ère monja e ère tractada damb un gran respècte; se cridaue era *senhora Albertina*. Non se sabie d’era senon qu’estaue hòla, e que passaue per mòrta en mon. I auie, sivans se didie, jos eth vel d’aguesta istòria, apraiaments d’interèssi de besonh entà un gran maridatge.

Aguesta hemna, qu’a penes auie trenta ans, bruna, fòrça beròia, guardaue vagaments damb es sòns grani uelhs neri. Vedie? Que non se sabie de cèrt. S’esguitlaue mèsalèu que caminaue; non parlaue jamès, e non ère segur qu’alendèsse. Auie eth nas picat e livid, coma dempús de deishar anar era darrèra alendada; tocar era sua man qu’ère tocar era nhèu. Qu’auie ua gràcia estranha e sepulcrau; a on entraue, se sentie hered. En passar un dia ath cant d’ua fraia, didec aguesta:

- Passe per mòrta.
- Dilhèu n’ei, responec ua auta.

Se hègen mil suposicions sus era senhoreta Albertina, qu’ère er etèrn tema de curiosèr des educandes. I auie ena capelha ua tribuna que se cridaue dera *lucana*; en aguesta tribuna, que non auie senon un horat circular, ua lucana, qu’ère a on era senhora Albertina assistie as actes deth culte. Aquiu solet entraue era, pr’amor que en èster plaçada en prumèr estatge se podie veir ath predicador e ath celebrant, çò qu’ère enebit as religioses. Un dia ocupaue era sagrada cagièra un joen prèire de naut linatge, eth duc de Rohan, *par* de França, oficiau de mosquetèrs ròis en 1815, quan ère prince de Leon, e cardenau-arquevesque de Besançon

dempús de 1839, quan moric. Qu'ère eth prumèr còp que predicaue eth duc de Rohan en convent deth petit Picpus. Era senhora Albertina assistie ordinàriaments as sermons e as oficis damb perfècta cauma e completa immobilitat. Aqueth dia, en veir ath duc de Rohan, miei se lheuèc e didec en votz nauta que s'entenec ath miei deth silenci dera capelha: "Cara!, August!" Tota era comunautat, plia d'estonament, virèc eth cap; eth predicador lheuèc es uelhs, mès era senhora Albertina auie tornat ja ara sua immobilitat. Per aquera figura amortada, gelada, auie passat còp sec ua bohada deth mon exterior, un relampit dera vida, dempús tot que s'esbugassèc: era hòla tornèc a convertir-se en mòrta.

Aguestes dues paraules, ça que la, heren a parlar tot çò que se podie parlar en convent. Guairi mistèris, guaires revelacions embarraue aqueth "Cara! August!". Eth duc de Rohan se cridaue plan que òc August. Qu'ère ja evident qu'era senhora Albertina procedie dera nauta societat, donques que coneishie ath duc Rohan; que viuie en sègle en nauta posicion donques que parlaue familiaraments de tan gran senhor, e qu'auie damb eth relacions de parentiu, dilhèu, mès plan intimes probablaments, pr'amor que lo cridaue damb eth sòn nòm de batièg.

Dues senhores fòrça austères, es duquesses de Choiseul e de Serent visitauen soent ara comunautat, qu'en era entrauen sens dobte per çò deth privilègi de *Magnates mulieres*, e costauen grana pòur en collègi. Quan passauen es dues vielhes totes es educandes tremolauen e baishauen es uelhs.

Eth duc de Rohan ère, totun, sense saber-se'n, er objècte deth curiosèr des joenes. Venguie d'èster nomentat coma escala entar arquevescat de París, e auie per costum vier a cantar es oficis ena capelha deth petit Picpus. Deguna des recluses lo podie veir per çò deth ridèu de vime, mès qu'auie ua votz doça e un shinhau prima que ja coneishien e distinguien perfèctaments. Auie estat mosquetèr, se didie qu'ère plan elegant, que se pientaue damb suenh es sòns beròis peus castanhi formant retortilhs ar entorn deth front, qu'amiaue un gran cinturon de seda, e qu'era sua sotana nera ère talhada plan elegantaments. Tot aquerò hège qu'ocupèsse era atencion d'aqueres imaginacions de setze ans.

En convent non se calaue cap bronit exterior. Ça que la, un an s'entenec eth son d'ua flaüta; eveniment que se'n bremben encara es educandes d'aqueth temps.

Quauque vesin tocaue aquera flaüta, que tostemp repetie eth madeish ritme, un ritme desbrembat ja aué: *Zetulbe mia, vie a regnar en mèn pièch*, e que s'entenie dus o tres còps ath dia. Es joenes se passauen es ores escotant, es mairs vocaus èren dehòra de se, es imaginacions trabalhauen, ploiguien es castigs. Aquerò se tardèc quauqui mesi. Es educandes èren totes, quina mès, quina mens, encamardades deth musician desconeishut: cadua d'eres se credie Zetulbe. Era musica venguie deth costat deth carrèr Droit-Mur. Es educandes qu'ac aurien dat totac, aurien comprometut, ac aurien sajat tot entà veir, autanpan per ua segonda, pr'amor de entreveir, d'aubirar, ath "joen" que tocaue tan deliciosaments era flaüta, e sense saber-se'n, esmoiguie ath còp a toti aqueri còrs. N'auec quauques ues que s'escapèren per ua pòrta amagada e pugèren en tresau estatge deth carrèr Droit-Mur entà sajar de veir a trauèrs des clarulhes des rèishes. Impossible. Ua arribèc enquiath punt de botar eth braç per dessús deth cap a trauèrs dera reisha e agitar eth sòn mocador blanc. D'autes dues sigueren encara mès atrevides: trapèren era manèra de pujar enquiath losat, se risquèren, e artenheren veir ath "joen". Qu'ère un vielh emigrat, cèc a arroïnat que tocaue era flaüta en sòn humarau entà padegar-se.

VI.- Eth convent petit.

I auie en recinte deth petit Picpus tres edificis complètaments desparièrs; eth convent gran a on abitauen es religioses, eth collègi que s'estauen es educandes e eth convent petit. Aguest qu'ère un departament damb jardin, a on viuien en comun totes es religioses de diuèrses ordres, rèstes des claustres esbauçadi pera revolucion; amassa de toti es abits neri, grisi e blanqui, de totes es comunautats e de totes es varietats possibles qu'ère çò que poiríem díder, se mos permetessen ua estranha combinason de paraules, un convent-arlequin.

Deth temps der Emperi s'auien permetut ad aguestes maleroses, esparjudes e despatriades, acuelher-se jos era proteccion des benedictines bernardes, a on recebien ua cuerta pension deth govèrn. Es religioses deth petit Picpus les auien acuelhut fòrça ben. Qu'ère, donc, aquerò, ua confusion estranha. Cadua seguie era sua règla. A viatges se permetie as educandes, coma en un léser, tier-les ua visita; e aguestes joenes an sauvat, entre d'auti rebrembes, es dera mair Santa Basilia, dera mair Santa Escolastica e dera mair Jacob.

Ua d'aguestes religioses lèu podie díder qu'ère en çò de sòn. Auie apertengut ara ordre de Santa Aura e ère era soleta que suberviuie dera sua comunautat. Er ancian convent de Santa Aura ocupaue, de principis deth sègle XVIII, precisaments era madeisha casa deth petit Picpus, que dempús apetenguec as benedictines de Martin Vargas. Aguesta monja, massa prauba entà poder amiar er abit magnific dera sua ordre, qu'ère un mantèl blanc damb escapulari escarlata, auie vestit, damb eth, un manequin que mostraue a toti damb satisfaccion, e que leguèc ara casa quan moric.

En 1824 non restaue d'aguesta ordre qu'ua religiosa; aué ja non rèste senon ua pipa.

Ath delà d'aguestes dignes monges, i auie quauques vielhes deth sègle, qu'auien obtengut eth permís dera mair prioressa, coma era senhora Albertina, entà retirar-se en convent petit. Ad aguest nombre apertenguien era senhora Beauford de Haupolt e era marquessa de Dufresne. N'auie ua auta que solet ère coneishuda en convent peth formidable tapatge que formaue en sonar-se eth nas. Es educandes la cridauen era senhora Entrepitini.

Entà 1820 o 1821, era senhora Genlis, que publicaue un jornau, titolat *Intrepid*, demanèc permís entà víuer en convent deth petit Picpus. La recomanèc eth duc d'Orleans. Aquerò costèc un gran bronzinadís en brinhon; es mairs vocaus tremolauen: era senhora Genlis auie escrit romans; mès declarèc qu'ère era prumèra a condemnar-les. Ah delà auie arribat en punt qu'era devocion se hè intransigenta; e plan, damb era ajuda de Diu e era deth prince, entrèc; mès se n'anèc ath cap de sies o sèt mesi, en tot dar coma rason qu'eth jardin non auie ombres. Es religioses se n'alegrèren fòrça. Era senhora Genlis, encara qu'ère ja vielha, tocaue era arpa fòrça ben.

En partir, deishèc un rebrembe ena cèla. Qu'ère supersticiosa e latina, que damb aquerò eth lector se pòt hèr ua idia sus era, pròcha ara realitat. Hè quauqui ans se vedien encara aganchadi en interior d'ua limanda a on se sauvaue es sòs e es jòies, aguesti cinc vèrsi latins, redigidi pera sua pròpia man damb tinta ròia en papèr auriò; vèrsi qu'ena sua opinion auien er in d'enquimerar as panaires:

Imparibus meritis pendent tria
corpora ramis;
Dismas et Gesmas, media est divina
potestas;
Alta petit Dusmas, infelix, infima,
Germas.
Nos et res nostras conservet summa
potestas.
Hos versus dicas, ne tu furto tua
perdas.

Aguesti vèrsi escriti en latin deth sègle VI, prebotgen era question de s'es dus lairons deth Calvari se cridauen, coma se cre abituauments, Dimas e Gestas, o Dismas e Gesnas. Aguesta ortografia qu'aurie pogut contrariar es pretensions qu'auie en sègle passat eth viscomde de Gestas de descéner deth mau lairon. Ath delà d'aquerò, era vertut benefica que s'atribuís ad aguesti vèrsi qu'ei un article de fe ena ordre des ospitalàries.

Era glèisa dera casa, bastida de sòrta que separaue eth convent gran deth collègi, qu'ère comuna ath collègi, ath convent gran e ath petit; e en era

s'admetie tanben ath public a trauèrs d'ua espècia d'entrada de latzarèt que daue tath carrèr. Mès que tot ère premanit de manèra que deguna des que viuien en claustre podesse veir un ròstre des de dehòra. Pense eth lector ua glèisa qu'eth sòn cor auesse estat cuelhut pera man d'un gigant e plegat de manèra que formèsse, non coma totes es glèises, ua prolongacion darrèr der autar, senon ua espècia de sala o tuta escura ena dreta, dauant deth celebrant; aguest espaci ère barrat per un ridèu de sèt pès de nautada, que ja n'auem parlat; e aquiu, negades ena ombra deth ridèu, en sètis de husta, es religioses deth cor ara quèrra e es educandes ara dreta, es convèrses e novícies en centre, assistien ath culte divin. Aguesta tuta, que se cridaue eth cor, se comunicaue damb eth clautre per un correder. Era glèisa recebie era lum deth jardin. Quan es monges assistien as foncions qu'era sua règla manaue silenci, eth public solet notaue era sua preséncia peth patat des tauletes des sètis, que lheuauen e baishauen damb sorrolh.

VII.- Quauqui perfils d'aguesta ombra.

Enes sies ans que i a de 1819 tà 1825 auie estat prioressa deth petit Picpus era senhoreta de Blemeur, qu'en religion se cridaue era mair Innocenta. Qu'ère dera famiha de Margarida Blemeur, autora dera *Vida des sants dera ordre de Benet*, auie estat reelegida en sòn cargue. Ère ua hemna de seishanta ans, baisha, gròssa, "que cantaue coma ua ola macada", sivans ditz era carta qu'auíem mentat. Ath delà d'aquerò, ère ua hemna excellenta, era soleta alègra que i auie en convent, per çò qu'ère estimada per toti.

Era mair Innocenta se retiraue en quauquarren ara sua pairsénher Margarida, era Dacier dera ordre. Ère instruida, erudita, competenta, sabenta, istoriana curiosa, claufida de latin, plia de grec e plia d'ebrèu; e mèsalèu benedictin que benedictina.

Era viceprioressa ère ua religiosa espanhòla de fòrça edat, lèu cèga; se cridaue era mair Cineres.

Es mès notables entre es mairs vocaus èren: era mair Santa Honirina, tresaurèra; era mair Santa Gertrudis, prumèra mèstra de novícies; era mair Sant Angel, dusau mèstra; era mair Anonciacion, sacristana; era mair Sant Agustin, infermièra (era soleta que non auie bona santat en convent); era mair Santa Mectilde (senhoreta Gauvain, plan joena, damb ua admirabla votz); era mair des Angels (senhoreta Drouet, qu'auie estat en convent des hilhes de Diu, e en eth deth Tresaur, entre Gisors e Magny; era mair Sant Jusèp (senhoreta de Cogolludo); era mair Santa Adelaida (senhoreta d'Auverny); era mair Misericòrdia (senhoreta de Cifuentes, que no podec tier tanta austeritat); era mair Pietat (senhoreta de Miltiere, qu'entrèc en convent tàs seishanta ans, a maugrat de çò que dispausaue era règla, e qu'ère plan rica); era mair Providéncia (senhoreta de Laudiniere); era mair Presentacion (senhoreta de Sigüenza, que siguec prioressa en 1847); e, fin finau, era mair Santa Cecilia (fraia der escultor Caracchi) que se capvirèc; e era mair Chantal (senhoreta de Suzon) que tanben se capvirèc.

I auie, ath delà, entre es mès beròies, ua encantadora joena, de vint-e-tres ans qu'ère dera isla de Borbon, descendenta deth cavalièr Roze, que se cridèc en mon senhoreta Roze e en claustre mair Assumpcion.

Era mair Santa Mectilde, encargada deth cant e deth cor, emplegaue en eth as educandes, en tot ocupar diadèraments ua gamma completa, ei a díder, sèt educandes des dètz enquias dètz-e-sèt ans, votzes e còssi a

prepaus, que les hège cantar de pès, alinhades per edats dès era mendre enquiara màger, çò qu'aufrie un aspècte capriciós coma ua flaüta de joenes, ua espècia de flaüta de Pan viua e formada d'angels.

Es fraies convèrses qu'estimauen mès es educandes, èren sor Santa Eufrasia, sor Santa Margarida, sor Santa Marta, qu'ère ua mainada, e sor Sant Miquèu, qu'eth sòn long nas ère tostemp motiu d'arrir.

Totes aguestes hemnes èren amables entàs mainades; solet èren sevères damb eres madeishes. Non s'alugaue huec senon en collègi; e eth sòn minjar, en comparèr damb eth deth convent, ère fòrça superior. Ath delà d'aquerò, auien damb es educandes mil detalhs. Solet quan ua mainada passaue ath cant d'ua monja e li parlaue, era monja non responie jamès.

Aguesta règla deth silenci auie costat un efècte estranh en convent; era paraula que se remie as creatures umanes s'autrejaue as objèctes inanimats. Uns còps parlaue era campana dera glèisa, d'auti era campaneta deth jardinèr. Un timbre plan sonor qu'era tornèra auie ath son costat e s'entenie en tota era casa, indicaue damb diuèrsi còps, qu'ère ua sòrta de telegrafia acustica, toti es actes dera vida materiau que les calie executar, e cridaue entath locutòri quan ère de besonh, a tau o quau abitant dera casa. Cada persona e cada causa qu'auie eth sòn tòc particular. Era prioressa un e un; era viceprioressa un e dus; sies e cinc cridauen a classa; de sòrta qu'es educandes non les calie entrar en classa jamès, senon tàs sies e cinc. Quate e quate qu'ère eth tòc que responie era senhora Genlis; e s'entenie soent: "qu'ei eth diable a quate", didien es qu'auien pòca caritat. Dètz-e-nau campanades anonciauen un gran eveniment: era dubertura dera *pòrta dera clausura*, enòrma pòrta de hèr, claufida de barrulhs que solet viraue sus es sòns gahons dauant der arquevesque.

Aguest e eth jardinèr, sivans auem dit ja, èren es solets òmes qu'entrauen en convent. Es educandes ne vedien a d'auti dus: eth capelhan, qu'ère er abat Banes, vielh e lèg, e que podien contemplar, deth cor estant, a trauèrs d'ua rèisha, e eth professor de diboish, senhor Ansiaux, cridat ena carta que n'auem copiat quauques linhes, senhor Anelot, e qualificat de *orrible vielh gibós*.

Toti es òmes èren, donc, escuelhudi.

Qu'atau ère aguesta curiosa casa.

VIII.- *Post corda lapides.*

Dempús d'auer diboishat era figura morau deth convent, que mos cau parlar en brèus paraules dera configuracion materiau; eth lector que ja n'a quauqua idia d'era.

Eth convent deth petit Picpus de Sant Antòni ocupaue, lèu totafèt, eth vast trapèci que formauen es interseccions des carrèrs Polonceau, Droit-Mur, eth petit de Picpus, e deth carreron condemnat, qu'enes ancians plans se cridaue carrèr Aumarais. Aguesti quate carrèrs enrodauen eth trapèci coma se siguessen ua prigonda trencada. Eth covent se compausaue de diuèrsi edificis e un jardin. Er edifici principau, ena sua totalitat, qu'ère ua juxtaposicion de bastisses ibrides, que guardades a vista d'audèth semblauen un esquaire plaçat en solèr. Eth braç màger d'aguest esquaire ocupàue tot eth tròç deth carrèr Doit-Mur comprenut entre eth carrèr de Picpus e eth carrèr Polonceau; eth braç mendre ère ua façada nauta, grisa, sevèra, damb rèishes, que daue entath carrèr Picpus: ena sua extremitat i auie era pòrta-cochera, numèro 62. Tath miei d'aguesta façada, eth povàs e eth cendre auien emblanquit ua porteta vielha, corbada, qu'en era es aranhes trabalhauen era sua tela e que solet se daurie ua ora o dus es dimenges e en aqueres rares escadences que gessie deth covent eth taüt de quauqua religiosa: qu'ère era entrada publica dera glèisa. Er angle der esquaire ère ua sala quarrada que servie entà sauvar eth servici, e qu'es religioses cridauen *era recodina*. En braç màger i auie es cèles des mairs e des fraies, e eth noviciat: en mendre, es codines, eth refectòri entornejat deth claustre e era glèisa. Entre era pòrta numèro 62 e er extrèm deth carreron Aumarais i auie eth collègi, que non se vedie de dehòra. Era rèsta deth trapèci formaue eth jardin, qu'ère a plan mès baish nivèu deth carrèr Polonceau, çò que hège qu'era tàpia siguesse plan mès nauta peth laguens que peth dehòra. Eth jardin, leugèraments convèx, auie en centre d'ua petita nautada un polit auet agudent e conic, que d'eth partien coma dera punta centrau d'un escut quate grani carrèrs, e d'auti ueit de menors, plaçadi dus a dus entre es prumèrs, de manèra que s'eth recinte auesse estat circular, eth plan geometric d'aguesti carrèrs aurie semblat ua crotz botada sus ua arròda. Toti es carrèrs anauen a acabar enes tàpies irregulares deth jardin; e per tant, èren de desparièra longitud. Qu'èren caperades d'agrassòls. Ath hons, un carrèr de grani pibos anaue des pardies der ancian convent, qu'ère en angle deth carrèr Droit-Mur, entara casa deth convent

petit qu'ère en angle deth carreron Aumarais. Abantes d'arribar en convent petit se trapaue çò que se cridaue eth jardinet. Mos cau ahíger ad aquerò un pati, infinitat d'angles desparièrs, formadi pes crambes interiores; parets de preson, e per tota perspectiua e vesiat era nera e extensa linha des losats que corrie en aute costat deth carrèr Polonceau, e se poirà auer ua idia completa de çò qu'ère hè quaranta cinc ans eth convent de bernardes deth petit Picpus. Aguesta santa casa auie estat bastida precisaments en lòc qu'ocupaue un jòc de pilòta celèbre deth sègle XIV ath XVI, e cridat eth *jòc des onze mil diables.*

Toti aguesti carrèrs qu'èren des mès ancians de París. Es nòms Droit-Mur e Aumarais son plan vielhs; mès es carrèrs que les amiauen, encara èren mès vielhs. Eth carreron Aumarais se cridèc abantes eth carrèr Maugout, e eth carrèr Droit-Mureth, carrèr des Rosèrs silvestri pr'amor que Diu daurie es flors abantes qu'er òme laurèsse es pèires.

IX.- Un sègle jos ua tòca.

Donques qu'èm en tot balhar detalhs de çò qu'ère en d'aute temps eth convent deth petit Picpus e qu'auem gausat daurir ua hièstra en aguest discret asil, eth lector mos permeterà encara ua cuerta digression, autú ath hons d'aguest libre, encara que caracteristica e utila, pr'amor de demostrar qu'enquia e tot eth claustre a es sòns tipes originaus.

I auie en convent petit ua hemna centenària qu'auie vengut aciu dera abadia de Fontevrault. Abantes dera revolucion auie viscut en mon. Parlaue fòrça deth senhor Miromesnil, sauva-sagèths de Loís XVI, e d'un tau Duplat, president, qu'auie coneishut plan ben. Tota era sua vantaria, tot eth sòn plaser, qu'ère rebrembar aguesti nòms en cada moment. Condaue meravilhes dera abadia de Fontevrault, qu'ère coma ua ciutat e qu'auie carrèrs laguens deth monastèri.

Parlaue damb un accent picard qu'embelinaue as educandes. Cada an renauie solemnaments es sòns vòts, e en moment de hèr eth jurament, li didie ath prèire: "Monsenhor, Sant Francés de Sales lo hec dauant de monsenhor Sant Julian; monsenhor Sant Julian lo hec dauant de monsenhor Sant Eusebi; monsenhor Sant Eusebi, dauant de monsenhor Sant Procopi, eca, eca; atau, jo lo hèsqui dauant vòste, pair mèn". E es educandes se n'arrien jos eth vel. Encantadores e estofades arridalhes que hègen arroncilhar es celhes as mairs vocaus.

D'auti viatges, era centenària racondaue istòries. Didie qu'ena sua joenesa es bernardi non cedien as mosquetèrs. Qu'ère un sègle parlant; mès qu'ère eth sègle XVIII. Descriuie eth costum des quate vins de Champanha e Borgonha abans dera revolucion. Tostemp que passaue pes ciutats d'aguestes províncies un gran personatge, un mariscau de França, un prince, un duc o un par, er ajuntament lo vantaue e li presentaue quate sanches d'argent plies de quate vins desparièrs. Ena prumèra se liegie aguesta inscripcion: *vin de monard*; ena dusau, *vin de leon*; ena tresaue, *vin de mardan*; ena quatau, *vin de porcèth.* Aguestes quate inscripcions exprimien es quate grads que passe er embriac: eth prumèr alègre, eth dusau irrite, eth tresau geine, eth quatau enlordís.

Auie en un armari, barrat damb clau, un objècte misteriós, que li professaue fòrça afècte. Era règla de Fontevrault non l'enebie. Non lo volie mostrar ad arrés. S'embarraue ena cèla tot çò que li permetie era règla, e

s'amagaue tostemp que lo volie contemplar. S'entenie passi en correder, barraue er armari tan lèu coma podien es sus aflaquides mans. E tanlèu se parlaue d'aquerò, caraue; era, qu'ère tan charraira! Es mès curioses se vederen decebudes dauant d'aguest silenci, es mès tenaces dauant dera sua obstinacion. Qu'ère, donc, aguest objècte un motiu de comentaris entà totes aqueres qu'èren esvagades o engüejades en convent. Qué podie èster aguesta causa tan preciosa, tan sauvada, qu'ère eth tresaur dera centenària? Serie, dilhèu, quauque libre sant? Quauqui rosari unenc? Quauqua reliquia experimentada? Totes se perdien en suposicions. Quan moric era prauba hemna, vengueren ara prèssa en armari e lo dauriren. Trapèren er objècte estropat en un triple teishut de lin coma ua patena benedida. Qu'ère ua sièta de porcelana, qu'es sues figures representauen uns amors que hugien perseguidi per uns sirvents de potecari armadi d'enòrmes seringues. Era persecucion ère abondosa en gèsti e en comiques postures. Un des amors qu'ère ja calat. Pelege, agite es sues ales e sage de volar; mès eth sòn caçaire arrís sarcasticaments. Moralitat; er amor vençut pera colica. Aguesta sièta, plan curiosa ath delà, e qu'a eth merit dilhèu d'auer dat ua idia a Molière, existie autaplan en seteme de 1845 e ère ara venda ena casa d'un vendeire de ròba vielha en baloard Beaumarchais.

Aguesta brava vielha non volie recéber cap visita de dehòra deth convent, "pr'amor que, didie, eth locutòri ei plan trist."

X.- Origina dera Adoracion Perpetua.

Eth locutòri lèu sepulcrau que venguem de mentar qu'ei un hèt locau que non a era madeisha severitat enes auti convents. En eth deth carrèr deth Temple, qu'ère de ua auta ordre, ei vertat, es contravents neri èren remplaçadi per petiti ridèus escurs, e eth madeish locutòri qu'ère un salon ben moblat qu'es sues hièstres auien ridèus de mossolina blanca e qu'es sues parets admetien tota sòrta de quadres: un retrait d'un benedictin damb era cara descubèrta, florèrs e enquia un cap de turc.

En jardin deth convent deth carrèr deth Temple i auie aqueth castanhèr d'indies que passaue coma eth mès polit e mès gran de França, e qu'amiaue fama, en pòble bravàs deth sègle XVIII, d'èster *eth pair de toti es castanhèrs deth reiaume*.

Ja auem dit qu'eth convent deth Temple ère ocupat pes benedictines dera Adoracion Perpetua, desparières des que depenien deth Cister. Aguesta ordre dera Adoracion Perpetua non ei guaire antiga: compde solet uns dus cents ans. En 1649 siguec profanat dus còps eth Santissum Sacrament, damb pòqui dies d'intervau, en dues glèises de París; en Sant Sulpici e en Sant Joan en Greve, sacrilègi orrible e rar qu'esmoiguec a tota era poblacion. Eth senhor prior, vicari màger de Sant German des Prados, dispausèc ua solemna processon de tot eth sòn clergat, qu'en era oficièc eth nunci deth Papa. Mès aguesta expiacion non semblèc pro a dues dignes hemnes, era senhora Courtin, marquesa de Boics, e era comdessa de Chateauvieux. Er escarni hèt ar "august sacrament der autar" encara que passatgèr, non se borraue dera amna d'aguestes dues santes hemnes e crederen que non se podie reparar senon per ua "Adoracion Perpetua" en quauqui convents de monges. E ambdues, era ua en 1652 e era auta en 1653 heren donacion de granes somes ara mair Caterina de Bar, cridada deth Santissm Sacrament, religiosa benedictina, entà fondar damb aguesta fin pietosa un monastèri dera ordre de Sant Benet. Eth prumèr permís entad aguesta fondacion s'autregèc ara mair Caterina de Bar peth senhor avesque de Metz, abat de Sant German, "damb era condicion de qué non se podesse admèter deguna joena que non amièsse tres centes liures de renda, que hèn sies mil liures de capitau". Dempús der abat de Sant German eth rei autregèc reiaus cedules; e tot amassa, es licéncies abaciaus e es reiaus se registrèc en 1654 en Tribunau de Compdes e en Parlament.

Aguesta siguec era origina e era consagracion legau der establiment des benedictines dera Adoracion Perpetua deth Santissim Sacrament en París. Eth prumèr convent se “bastic de nauèth”en carrèr Cassette, damb es donacions des senhores de Boucs e Chateauvieux.

Aguesta règla, donc, qu’ère desparièra dera que seguien es benedictines cridades deth Cister e depenien der abat de Sant German des Prados, dera madeisha manèra qu’es monges deth Sagrat Còr depenen deth generau des jesuïtes, e es fraies dera Caritat deth generau des latzèristes. Qu’ère tanben desparièra dera ordre des bernardes deth petit Picpus, qu’eth sòn interior viem de descríuer. En 1657, eth Papa Alexandre VII autorizèc, mejançant un brèu especiau, as bernardes deth petit Picpus a practicar era Adoracion Perpetua coma es benedictines deth Santissum Sacrament. Mès es dues ordres, no per aquerò, deishèren d’èster mens desparières.

XI.- Era fin deth petit Picpus.

Eth convent deth petit Picpus ère en tot agonizar dès eth principi dera Restauracion, coma ua part dera mòrt generau dera ordre, que va despareishent coma totes es autes, a compdar deth sègle XVIII. Era contemplacion ei, madeish qu'era oracion, un besonh uman; mès que se transformarà, coma tot aquerò qu'a tocat era revolucion, e se convertirà d'ostil ath progrès, en favorable.

Era casa deth petit Picpus se despoblaue ara prèssa. En 1840, eth convent petit e eth collègi auie ja despareishut; que non abitauen ja es sòns claustres ne es vielhes, ne es joenes; Es ues auien mòrt e es autes se n'auien anat. *Volaverunt.*

Era règla dera Adoracion Perpetua qu'ei d'ua rigidesa espaventosa, qu'ath sòn dauant es vocacions arreculen e era ordre non trape novícies. En 1845 auie encara esparjudes quauques religioses convèrses; de cor, deguna. Hè quaranta ans i auie mès de cent religioses; hè quinze ans non n'auie que vint-e-ueit. Guaires n'a aué? En 1847, era prioressa ère joena, encara non auie quaranta ans, senhau de qué era eleccion s'auie hèt en un cercle plan petit. A mida qu'amendrís eth nombre, qu'aumente eth trabalh, eth servici de cadun qu'ei mès penible e se demoraue d'alavetz eth moment que ja non serien qu'ua dotzena de muscles adoloridi e corbaishadi entà amiar tot eth pes dera terrible ordre de San Benet. Era carga qu'ei plan pesanta; e ei era madeisha entà pòqui o entà multi. Eth sòn pes estronhe; es monges morissen. En tot víuer er autor d'aguest libre en París ne moriren dues; ua de vint-e-cinc ans, era auta de vint-e-tres. Aguesta que pòt díder coma Julia Alpinula: *Hic jaceo. Vixi annos viginti et tres.* Per tòrt d'aguesta decadéncia eth convent a renonciat ara educacion de mainades.

Que non auem pogut passar dauant d'aguesta casa extraordinària, desconeishuda, escura, sense entrar en era, e sense hèr a entrar taben as que mos acompanhen e que mos entenen aué racondar dilhèu damb utilitat entà quauqui uns, era istòria melancolica de Jean Valjean. Mos auem calat en aquera comunautat, qu'es sues ancianes practiques mos semblen aué plan naues; aquiu que i é eth jardin barrat: *hortus conclusus*. Auem parlat d'aguest lòc singular peth menut, mès damb respècte, aumens enquiath punt qu'es detalhs e eth respècte son conciliables. Que non ac comprenem tot, mès non repotegam ad arren; mos plaçam ara madeisha distància der

Hosanna de Jusèp de Maistre qu'arribe enquiara consagracion deth borrèu e dera burla de Voltaire, qu'arribe enquiar acarnissament deth Crucific. Manca de logica de Voltaire, mos ac cau díder, pr'amor qu'auesse defenut a Crist coma defenec a Calas. Qué represente eth Crucific encara entàs madeishi que remissen era Encarnacion suberumana? Eth sabent assassinat.

Era idia religiosa qu'a passat ua grana crisi en nòste sègle. Se desbrenben fòrça causes; e està ben, se en tot desbrembar-les se n'apren de naues. Eth còr uman refuse eth uet. Qu'ei bon hèr quauques demolicions, mès damb era condicion de qué les seguissen naues construccions.

Mentretant, estudiem es causes que ja non existissen. Que mos cau coneisher-les encara que non sigue qu'entà evitar-les. Es faussificacions deth passat cuelhen nòms faussi, e se senhoregen entada eres er avier; eth passat qu'ei un viatjaire que pòt faussificar eth passapòrt: sigam prevengudi, maufidem-mos. Eth passat qu'a ua fesomia, era supersticion; ua masca, era ipocresia. Denonciem era fesomia e arrinquem era masca.

Per çò que tanh as convents, mos presenten ua question complèxa; era civilizacion les condemne; era libertat les protegís.

Libre setau: Parentèsi

I.- Eth convent coma idia abstracta.

Aguest libre qu'ei un drama, qu'eth sòn prumèr personatge ei er infinit.

Er òme qu'ei eth dusau.

En aguesta suposicion, en auer trapat un convent en nòste camin, mos a calut calar-mos en eth. Per qué? Pr'amor qu'eth convent, tan pròpi der orient coma der occident, dera antiquitat coma dera epòca modèrna, deth paganisme, deth budisme e deth mahometisme, coma deth cristianisme, qu'ei un d'aguesti esturments d'optica qu'er òme dirigís entar infinit.

Que non ei aguest eth lòc avient entà desvolopar extensaments certanes idies; ça que la, sauvant era nòsta reserva, es nòstes restriccions e enquia e tot era nòsta indignacion, dideram, pr'amor que mos ac cau díder, que tostemp que trapam en òme er infinit, ben o mau comprenut, mos sentem possedidi de respècte. I a ena sinagòga e ena mesquita, ena pagòda e en *wigwam*, un costat òrre qu'execram, e un costat sublim qu'adoram. Quina contemplacion entar esperit! Eth reflèx de Diu ena paret umana!

II.- Eth convent coma hèt istoric.

Eth monaquisme ei condemnat peth triple judici dera istòria, dera rason e dera vertat.

Es monastèris, quan abonden en ua nacion, son trebucs entara circulacion, establiments qu'obstruissen, centres de guitèra botadi aquiu a on aurie d'auer lòcs de trabalh. Es comunautats monastiques son, respècte dera grana comunautat sociau, çò qu'eth vesc entara ausina; çò qu'era vorruga entath còs uman. Era sua prosperitat e eth sòn apogèu son er apraubiment deth país. Eth regim monastic, bon ena mainadesa dera civilizacion, util ena òbra de dominacion dera brutalitat menjançant çò d'espirituau, qu'ei dolent entara virilitat des pòbles. Ath delà, quan se rosigue e entre en periòde de desordre, coma que seguís estant d'exemple, ei dolent pes madeishes rasons que lo hèn salutós enes periòdes de puretat.

Es claustres qu'an acabat era sua mission. Utils entara prumèra educacion dera civilizacion modèrna, an estat un obstacle entath sòn creishement, e son damnatjosi entath sòn desvolopament. Coma institucion, coma manèra de formacion entar òme, es monastèris, bons en sègle X, de discutibla utilitat en sègle XV, que son detestables en sègle XIX. Era lepra monacau a querat, lèu enquiara esqueleta, a dues granes nacions, Espanha e Italia, esplendor era ua e lum era auta d'Euròpa pendent sègles. Enes nòsti tempsi aguesti dus pobles illustri comencen a guarir-se gràcies solet ara sana e vigorosa igiena de 1789.

Eth convent, er ancian convent de monges especiauments, coma existie encara a començament deth sègle en Italia, en Austria e en Espanha ei ua des mès ombriues concrecions dera edat mejana. Eth claustre, aguest claustre, qu'ei eth punt d'interseccion des terrors. Eth claustre catolic pròpiaments dit, qu'ei plen der ombriu esplendor dera mòrt.

Eth convent espanhòu ei funèbre, mès que toti. Aquiu se lheuen ena escurina, jos vòutes plies de broma, jos copòles vagues a truca de ombra, massissi e gigantesqui autars, tan nauti coma ua catedrau; Aquiu pengen des cadies, en miei des tenèbres, immensi crucifics blanqui; aquiu se destaquen nudi sus er ebèn grani Crists d'evòri, mès que sagnant, vessant sang, ombrius e magnifics, mostrant es uassi peth code, es teguments pera vertelha, era carn pes nafres, coronadi d'espies d'argent, clauadi damb claus d'aur, damb gotes de sang de robins en front e lèrmes de diamants

enes uelhs. Es diamants e es robins semblen banhadi, e hèn a plorar, dejós, ena ombra, a èssers caperadi damb un vel qu'an eth còs martirizat damb eth cilici e es disciplines de hiu de hèr, eth pièch espelat damb es canisi, es jolhs espelats damb era oracion, a hemnes que se cren esposes, a espèctres que se cren serafins. Pènsen dilhèu aguestes hemnes? Non. Volen quauquarren? Non. Estimen? Non. Viuen? Non. Es sòns nèrvis an vengut a èter uassi; es sòns uassi an vengut a èster pèira. Eth sòn vel ei ua net teishuda. Eth sòn alend jos eth vel semble ua tragica respiracion dera mòrt. Taus èren es ancians monastèris d'Espanha.

Era Espanha romana ère mès catolica qu'era madeisha Roma; eth convent espanhòu ère eth convent per excelléncia; es castigs impausadi as maleroses que bèth còp mancauen as sòns vòts èren terribles; er *in pace* venguie a sepultar-les.

Aué es defensors deth passat, en non poder remir aguestes causes, an cuelhut era decision d'arrir. Que s'a metut de mòda ua manèra comòda e estranha de suprimir es revelacions dera istòria, d'aflaquir es comentaris dera filosofia, d'esfaçar toti es hèts desvaforables e totes es questions ombriues. *Matèria de declamacions*, diden es adreits; declamacions, repetissen es pècs. Joan Jacobo ère un declamador; Diderot un declamador; Voltaire, en tractar-se de Calas, Labarre e Sirvent, declamadors.

Sabi pas se qui a descubèrt darrèramenst que Tacit ère un declamador, que Neron ère ua victima, e que vertadèraments auríem de planher-mos de "aguest praube Holofernes".

Es hèts, totun, qu'ac desconcèrten tot e son plan testudi. Er autor d'aguest libre a vist damb es sòns pròpis uelhs a ueit lègues de Brusselles, un rebrembe dera edat mejana, que toti pòden tocar, ena abadia de Villers: eth horat d'ua capa en miei deth prat que siguec pati deth convent; e ara vòra deth Dyle, quate crotons de pèira, era mitat jos era tèrra e era auta mitat jos era aigua. Qu'ère es *in pace*. Cadun d'aguesti crotons a encara tralhes d'ua pòrta de hèr, un privat e ua lucana enreishada que per dehòra ei a dus pès der arriu, e per laguens a sies pès jos eth solèr. Quate pès d'aigua corren per dehòra dera paret. Eth solèr qu'ei tostemp banhat. Eth que viuie en *in pace* auie coma jaça aguest solèr. En un des crotons i a un tròç d'anera soudada ath mur; en un aute se ve ua sòrta de caisha quarrada hèta de quates lauses de pèira de barrina, massa cuerta entà ajaçar-se e massa baisha entà èster

seigut. Aquiu se botaue un èsser uman damb ua lausa ath dessús. Qu'èren atau; encara se ven; encara se tòquen. Aguesti *in pace,* aguesti crotons, aguesti gahons de hèr, aguestes aneres, aguesta lucana qu'ath sòn nivèu cor er arriu, aguesta caisha de pèira barrada damb ua lausa madeish qu'ua hòssa damb era soleta diferéncia de qué eth mòrt ère un viu, aguest solèr de hanga, aguest horat deth privat, aguestes tàpies regolejades, qué declamadors!

III.- Jos quines condicions se pòt respectar çò de passat.

Eth monaquisme, tau qu'existie en Espanha, e tau qu'existís en Tibet, qu'ei ua espècia de tisi entara civilizacion; arture era vida. D'un patac, despòble sense mès ne mès. Claustracion qu'ei madeish que crestacion. Eth monaquisme a estat eth foèt d'Euròpa. Ad aguest mau li cau ahíger era coaccion exercida soent sus es consciéncies, es vocacions forçades, eth feudalisme apuant-se en un claustre; er eretatge embarrant en claustre er excès de familha; es rigors atròci que viem de parlar, es *in pace*, es boques mudes, es cervèths tapiadi e tantes maleroses intelligéncies embarrades ena hòssa des vòts etèrns, sometudes ara cuelhuda der abit, acogaments des amnes viues. Ahigetz es suplicis individuaus damb era degradacion nacionau, e tremolaratz, quinsevolh que siguen es vòstes idies, dauant dera capucha e deth vel, dus susaris d'invencion umana.

E, ça que la, en quauqui punts, e en quauqui lòcs, a maugrat dera filosofia e deth progrès, persistís er esperit deth claustre ena mitat deth sègle XIX, e estone ath mon civilizat ua estranha recrudescéncia ascetica. Era testudaria que manifèsten en perpetuar-se es institucions envielhides se retire ara obstinacion deth perhum ranci que vò embaumar es nòsti peus, ara pretencion deth peish poirit que vò ocupar un lòc ena taula; ara persecucion des borrassetes deth mainatge que vò vestir-se coma òme; ara trendesa des cadavres que tornen entà abraçar as vius.

"Desarregraïts!, diden es borrassetes. Vos è protegit contra eth mau temps. Per qué non mos tietz?". " Que vengui deth mar", ditz eth peish. "È estat ua ròsa", ditz eth perhum. "Vos è estimat", ditz eth cadavre. "Vos è civilizat", ditz eth convent.

A tot aquerò non i a qu'ua responsa: "Òc, en d'auti tempsi".

Pensar ena prolongacion indefinida des causes que ja s'an mòrt, e en govèrn des òmes per embaumament; restaurar es principis antics en mau estat; daurar de nauèth es urnas; emblanquir es claustres; tornar a benedir es relicaris; remoblar es supersticions; balhar aliment ath fanatisme; agarrar eth mange des aspersors e des sabres; rebastir eth monaquisme e eth militarisme; creir ena sauvacion dera societat mejançant era multiplicacion des parasits; impausar eth passat sus eth present, que son causes plan estranhes. E i a, totun, teorics que tien aguestes teories. Aguesti teorics, òmes intelligents, plan que òc, qu'an un sistèma plan simple. Apliquen sus

eth passat un vernís que criden orde sociau, dret divin, morau, familha, respècte as pair-sénhers, anciana autoritat, santa tradicion, legitimitat, religion, e criden: “Guardatz, cuelhetz aquerò, òmes aunèsti!” Aguesta logica qu’ère ja coneishuda des antics. Es aruspici la practicauen. Heregauen damb greda blanca un vedèth nere, e didien: “qu’ei blanc”. *Bos creatus.*

Per çò que tanh a nosati, respectam en quauqui punts e perdonam en tot açò de passat, damb era condicion de que s’estongue mòrt. Se vò víuer, l’escometem e sajam d’aucir-lo.

Supersticions, ipocresia, devocion simulada, copacaps; aguestes larves, per mès larves que siguen, vòlen víuer tu per tu; qu’an ungles e dents ena sua ombra e ei de besonh destrusir-les còs a còs, e hèr-les era guèrra sense pòsa, pr’amor qu’ua des fatalitats dera umanitat ei víuer condemnada ara luta etèrna damb hantaumes. Qu’ei de mau hèr cuélher ara ombra peth còth e amorrar-la en solèr.

Un convent en França, ath miei deth sègle XIX, qu’ei un collègi de ihons que hèn cara ath dia. Un claustre en flagrant delicte d’ascetisme en miei dera ciutat de 1789, de 1830, e de 1848; Roma, en demorar laguens de París, qu’ei un anacronisme. En tempsi normaus, entà dissòler un anacronisme e hèr-lo desparéisher non mos cau senon hèr letrejar er an d’ua moneda. Mès ara, que non èm en tempsi normaus. Lutem.

Lutem; mès distingam. Eth caractèr pròpi dera vertat s’està en non èster jamès extremat. Quin besonh n’auem d’exagerar? I a causes que les cau esbauçar; i a causes que solet les cau illuminar e examinar. Er examen benevòl e grèu, quina fòrça tant immensa! Non apressem era ahlama a on solet i manque lum.

En èster, donc, en sègle XIX, mos opausam, coma tèsi generau, en toti es pòbles, autant en Asia coma en Euròpa, ena India coma en Turquia, ara claustracion ascetica. Díder convent, qu’ei madeish que díder restanca. Era sua putrefaccion ei evidenta; eth sòn estancament mausan, era sua fermentacion emmalautís as pòbles e les passís; era sua multiplicacion qu’ei era plaga d’Egipte. Non podem pensar, sense estrementir-mos, en aguesti païsi qu’es faquirs, es bonzes, es santons, es *caloièrs, es morabits, es talapons e es dervichi* hormiguègen coma un molon de vèrmes.

Dit aquerò, mos rèste encara era question religiosa. Aguesta question qu'a un cèrt costat misteriós, lèu temible. Permetetz-mos de guardar-lo cara a cara.

IV.- Eth convent jos eth punt d'enguarda des principis.

Uns quants òmes s'amassen entà víuer en comunautat. Damb quin dret? Damb eth dret dera associacion.

Viuen embarradi. Damb quin dret? Damb eth dret qu'a quinsevolh òme entà daurir o barrar era sua pòrta. Non gessen jamès. Damb quin dret? Damb eth dret qu'a quinsevolh òme entà anar e vier liuraments, çò qu'implique eth dret de demorar-se ena sua casa.

E ena sua casa, se qué hèn?

Parlen en votz baisha; baishen es uelhs, trabalhen. Renóncien ath mon, ara vida des granes poblacions, ara sensualitat, as plasers, as vanitats, ar orgulh, ar interès. Van jargadi damb teles e ròbes rustes. Arrés possedís arren. Eth ric se hè praube en entrar aquiu, pr'amor que çò que possedís ac autrege a toti. Eth qu'ère çò que cridam nòble, cavalièr e senhor, qu'ei parièr ath que se cride campanhard. Era cèla, qu'ei parièra entà toti. Toti passen pera madeisha tonsura, amien era madeisha capucha, mingen eth madeish pan nere, dormissen ena madeisha palha, morissen en madeish cendre, amien era madeisha saca ena esquia, era madeisha correja ena cintura. Se decidissen anar descauci, toti van descauci. Entre eri que i poirà auer un prince; mès aguest prince serà ua ombra coma es auti. Aquiu que non i a titols; enquia es cognòms de familha despareishen; solet son coneishudi peth nòm. Toti son acorbaishadi jos era egalitat deth nòm de batièg. Qu'an dissòlut era familha carnau e an bastit ena sua comunautat ua familha espirituau. Es sòns parents son toti es òmes; ajuden as praubi e suenhen as malauts; escuelhen ad aqueri que les cau prestar aubediéncia e es uns as auti se criden frairs.

Aciu m'interrompetz en tot díder: "Aquerò qu'ei eth convent ideau!"

Qu'ei pro que sigue eth convent possible, entà que sigue eth que me cau considerar.

Aguesta ei era rason de qué en libre anterior aja parlat d'un convent damb respècte. Deishant de costat, donc, era Edat Mejana, Asia, e era question istorica e politica que mos auem reservat tractar; en condiderar aguesta question jos eth punt d'enguarda estrictaments filosofic, dehòra dera esfèra dera polemica militanta, e damb era condicion de qué era vida monastica sigue absoludaments volontària e solet entren en era aqueri qu'an vocacion, guardarè tostemp as comunautats religioses damb atentiua gravetat, damb

deferéncia en quauqui punts. A on i a comunautat, que i a associacion; a on i a associacion, que i a dret. Eth monastèri qu'ei eth producte dera formula: egalitat, fraternitat. Ò!, be n'ei de grana era libertat! Be ne son d'esplendides es transfiguracions que realize! Era libertat qu'ei pro entà convertir eth monastèri en republica.

Seguim.

Mès aguesti òmes o aguestes hemnes que viuen embarradi entre quate parets, que se jarguen rudes baietes, que son egals, que se criden frairs, hèn quauquarren mès?

Òc.

Qué?

Dirigissen era sua guardada entara ombra ilimitada, se boten de jolhs, sarren es mans.

Qué vò díder aquerò?

V.- Era oracion.

Preguen.

A qui?

A Diu.

Pregar a Diu; qué vò díder aguesta paraula?

I a un infinit dehòra de nosati? Aguest infinit, ei unenc, immanent, permanent; de besonh substanciau donques qu'ei infinit, e se li manquèsse era matèria, aguesta serie ua limitacion; de besonh intelligent pr'amor qu'ei infinit, e se le manquèsse quauquarren d'intelligéncia, serie finit?; aguest infinit, desvelhe en nosati era idia d'esséncia, tant que non mos pogam atribuir a nosati madeshi senon era idia dera existéncia? En d'autes paraules: ei çò d'absolut, qu'ath sòn respècte èm nosati çò de relatiu?

Ath còp que i a un infinit dehòra de nosati, non i a un aute infinit laguens de nosati? Aguesti dus infinits (estonat plurau!) non se suberpausen er un en er aute? Eth dusau infinit, non ei, entà didè'c atau, subjacent ath prumèr? Non ei eth sòn miralh, eth sòn reflèx, eth sòn resson, abisme concentric de un aute abisme? Ei intelligent tanben aguest dusau infinit? Pense? Estime? Vò? S'es dus infinits son intelligents, cadun d'èri qu'a un principi *volent*, en cadun i a un jo, atau en infinit superior coma en inferior. Eth jo d'aguest mon qu'ei era amna; eth jo de naut qu'ei Diu.

Plan, donc, pregar ei botar mentauments er infinit d'aciu baish en contacte damb er infinit de naut.

Non treiguem arren ar esperit uman; pr'amor que trèir tostemp ei dolent. Çò que mos cau hèr ei reformar e transformar. Cèrtes facultats der òme se dirigissen entà çò desconeishut: eth pensament, era meditacion, era oracion. Çò deconeishut qu'ei un ocean. E quina ei era bossòla d'aguest ocean? Era consciéncia. Eth pensament, era meditacion e era oracion son treslusi misteriosi. Respectem-les. Entà on van aguestes irradiacions majestuoses dera amna? Entara ombra, ei a díder, entara lum.

Era granor dera democràcia s'està en non remir arren, en non renegar d'arren dera umanitat. Près deth dret der Òme, aumens ath sòn costat, place eth dret dera Amna.

Eth nòste resumit se contie en aguesta frasa: esbauçar eth fanatisme, venerar çò d'infinit: tau ei era lei.

Non mos limitem a prosternar-mos dauant der arbe Creacion e a contemplar es sues immenses arrames claufides d'esteles. Qu'auem un déuer mès naut: trabalhar en per dera amna umana, deféner eth vertadèr mistèri contra eth faus miracle, adorar çò d'incomprensible e refusar çò d'absurd, non admèter en matèria de causes inexplicables senon çò que sigue de besonh, purificar era credença, escampar es supersticions sus era religion, netejar de vèrmes era idia de Diu.

VI.- Bontat absoluda dera oracion.

Per çò que tanh ara manèra de pregar, pensam que totes son bones se son sincères. Barratz eth libre que liegetz e calatz-vos en infinit.

Sabem que i a ua filosofia que remís er infinit; mès que tanben i a ua filosofia, classificada patologicaments, que remís eth solei. Aguesta filosofia se cride ceguetat.

Cuélher un sentit, que d'eth èm mancadi, coma critèri de vertat, qu'ei certaments ua gessuda de cèc.

E çò de mès curiós ei era mina capinauta, de superioritat e de pietat que cuelh, dauant dera filosofia que ve a Diu, aguesta filosofia que camine a cègues. Mos semble qu'entenem cridar a ua bohèra: "Que me hè dò deth vòste solei!"

Sabem que i a illustri e poderosi atèus; mès ath hons, encaminadi entara vertat peth sòn pròpi poder, non ne son segurs d'èster atèus; era question vie a èster lèu de nòm, e en tot cas, se non cren en Diu, demòstren qu'existís en èster òmes de talent.

Nosati saludam en eri ath filosòf; mès qualificam inexorablaments era sua filosofia.

Seguim.

Que non ei mens admirabla era facilitat que molti se'n hèn de sues paraules. Ua escòla metafisica deth nord, un shinhau nebulosa, s'a pensat que hège ua revolucion en enteniment uman en tot substituir era paraula Fòrça damb era parala Volentat[9].

Díder: era planta vò, en sòrta de díder era planta creish, serie ua frasa fecunda, se se ahigesse: er Univèrs vò. Pr'amor que d'aciu se dedusís que s'era planta vò, pr'amor qu'a un jo, er univèrs vò; Alavetz, donc, qu'a un jo, qu'ei Diu.

Nosati, que contrariaments ad aguesta escòla, non remim arren *a priori*, credem qu'admèter ena planta ua volentat, coma hè aguesta escòla, ei plan mès dificil qu'admèter era volentat que remís er univèrs.

Remir era volentat der infinit, ei a díder, remir a Diu, ei ua causa que solet se pòt hèr remint er infinit; e qu'er infinit existís, ja ac auem demostrat.

9 Hè referéncia a Arthur Schopenhauer e ara tèsi presentada ena sua òbra *Die Welt as Wille und Vorstellung*, 1819.

Era negacion der infinit mos amie dret de cap ath niilisme e alavetz tot vie a èster "un pur concèpte der esperit."

Damb eth niilisme non i a cap discussion possibla; pr'amor que s'eth niilista ei logic, remís qu'eth sòn interlocutor existisque e tanpòc n'ei segur dera sua pròpia existéncia.

En tot aplicar era sua doctrina qu'ei possible que non sigue entada eth madeish qu'un "pur concèpte der esperit".

Mès que non se n'encuede que tot aquerò que remís ac admet ar ensems sonque prononciant era paraula: "esperit".

Ad aguest monosilab sonque se pòt respóner damb un òc.

Eth niilisme que non a cap de transcendéncia.

E er arren non existís, eth zèro non existís. Tot qu'ei quauquarren; donques qu'er arren ei non arren.

Er òme viu d'afirmacions mès que de pan.Veir e ensenhar que non ei pro. Era filosofia li cau èster un poder viu, e li cau auer per esfòrç e per efècte eth melhorament der òme. Socrates a d'entrar en Adan e costar a Marco Aurelio; en d'autes paraules, li cau hèr der òme dera felicitat, er òme dera sabença: transformar er Eden en Licèu[10]. Era sciéncia a d'èster corau. Sonque gaudir! Quin objècte tan trist! Quina ambicion tan petita! Es bèsties gaudissen. Mès pensar! Aguest qu'ei eth vertadèr trionf der esperit. Era mission dera filosofia reau ei hèr córrer eth pensament a posita dera set des òmes; autrejar-les a toti, en elixir, era nocion de Diu; júnher frairauments en eri era consciéncia e era sciéncia, e hèr-les justi mejançant aguesta union misteriosa. Era morau qu'ei un floret de vertats e era contemplacion mos amie entara accion. Çò d'absolut li cau èster practic; çò d'ideau, li cau èster respirable, potable, comestible ar esperit uman. Solet çò d'ideau pòt díder: *Cuelhetz, aguesta ei era mia carn; cuelhetz, aguesta ei era mia sang*. Era sabença ei ua comunion sagrada. Sonque jos aguesta condicion dèishe d'èster un amor estèrle dera sciéncia entà convertir-se en biais unenc e sobeiran dera union umana, e passar d'èster filosofia a èster religion.

Era filosofia non a d'èster un edifici bastit sus eth mistèri entà guardar-lo aisidaments sense cap aute resultat qu'ua distraccion deth curiosèr. Encara que deishem entà ua auta escadença eth desvolopament deth nòste pensament, dideram aciu que non comprenem ne er òme coma punt de

10 Gimnàs a on Aristoteles ensenhaue era sua filosofia.

partença ne eth progrès coma fin sense aguestes dues fòrces, que son es dus motors: crear e estimar.

Eth progrès qu'ei era fin; çò d'ideau, ei eth tipe.

Qué ei çò d'ideau? Diu.

Çò d'ideau, çò d'absolut, çò de perfècte, çò d'infinit; tot aquerò qu'ei madeish.

VII.- Precaucions que s'an de cuélher en condemnar.

Era istòria e era filosofia qu'an dèuers etèrns, encara que simples, entà complir: Combàter a Caifàs, pontifex; a Dracon, jutge; a Trimalcion[11], legislador; a Tibèri, emperaire. Aquerò qu'ei clar, dirècte, explicit, e non aufrís era mendre escurina; Mès eth dret de víuer a despart, autanplan damb es sòns inconvenents e es sòns abusi, a d'èster arreconeishut e respectat. Eth cenobitisme qu'ei un problema uman.

Quan se parle des convents, d'aguesti lòcs d'error, mès d'innocéncia; de desviacion, mès de bona volentat; d'ignorància, mès de sacrifici; de suplici, mès de martiri, que mos cau lèu tostemp díder òc e non.

Un convent qu'ei ua contradiccion. A coma fin era sauvacion mejançant eth sacrifici; ei eth suprèm egoïsme que da coma resultat era suprèma abnegacion. Er emblèma deth monaquisme semble èster: abdicar entà regnar.

En claustre se patís entà gaudir. Se vire ua letra de cambi sus era mòrt. Se descompde ena net dera tèrra era lum celèsta; s'accèpte eth lunfèrn per auança, demorant er eretatge deth paradís.

Cuélher eth vel o er abit ei un suicidi que se pague damb era eternitat.

Mos semble, donc, qu'aquerò non ei causa de burla. Tot en aquerò qu'ei seriós, autant eth ben qu'eth mau.

Er òme just arroncilhe es celhes, mès que non arrís de dolenteria. Comprenem era colèra, non era malignitat.

11 Personatge deth *Satiricon* de Petroni.

VIII.- Era fe, era lei.

Digam encara quauques paraules.

Hèm colpabla a ua religion quan ei saturada d'intrigues; menspredam çò d'espirituau quan s'opause a çò de materiau; mès aunoram pertot ar òme que medite.

Saludam ath que s'ajulhe.

Era fe qu'ei de besonh entar òme. Malerós aqueth que non l'age!

Er òme non ei esvagat quan s'extasie; pr'amor que i a trabalhs visibles e trabalhs invisibles.

Contemplar, qu'ei trabalhar; pensar qu'ei hèr. Es braci crotzadi trabalhen, es mans sarrades actuen. Era guardada que se dirigís entath cèu qu'ei ua òbra.

Tales s'estèc quate ans immobil. Tales fondèc era filosofia.

Entà nosati, es cenobites que non son guiterosi; es solitaris non son esvagadi.

Pensar ena ombra qu'ei ua causa grèu.

Sense amendrir en arren tot aquerò qu'auem dit, credem qu'ei convenent entàs viui un perpetuau rebrembe dera hòssa; e en aguest punt eth prèire e eth fisosòf son d'acòrd. *Morir qu'auem*. Eth fondador dera Trapa responec a Horacio.

Barrejar damb era vida quauqua idia dera mòrt qu'ei era lei deth sabent; mès que tanben ei era lei der ascèta: ambdús convergissen en aguest punt.

I a un creishement materiau, lo volem; mès i a tanben ua perfeccion morau, la respectam.

Es persones irreflexiues e leugères se diden:

- De qué servissen aguestes figures immobiles contemplant eth mistèri? Qué ei çò que hèn?

A!, en preséncia dera escurina que mos enròde e que mos demore; sense saber çò que harà de nosati era dispersion immensa que mos demore, les responem: non i a dilhèu ua causa mès sublima qu'era que hèn aguesti èssers. E ahigem: non i a dilhèu un trabalh mès util.

Que hèn ua bèra manca es que preguen tostemp pes que non preguen jamès. Entà nosati, donc, tot s'està ena quantitat de pensament qu'entre ena oracion.

Leibnitz pregant qu'ei gran; Voltaire adorant qu'ei magnific. *Deo erexit Voltaire.*

Èm partidaris dera religion en contra des religions.

Credem ena misèria dera pregària e ena sublimitat dera oracion.

Ath delà d'aquerò, en aguest moment que trauessam en mon, moment qu'erosaments non estamparà eth sòn sagèth ath sègle XIX; en aguest moment, que tanti òmes amien eth front umiliat, e era amna pòc mens; entre tanti òmes qu'an coma norma morau eth plaser e tien compde solet des causes peribles e defòrmes dera matèria, eth que se despàtrie ada eth madeish deth mon mos semble venerable. Eth monastèri ei un gran despatriament; e eth sacrifici que mos amie entar error, non dèishe d'èster un sacrifici. Cuélher coma déuer un error austèr ei ua enganha qu'alende granesa.

Eh monastèri, condiderat en eth madeish e ideauments, e guardat jos toti es sòns aspèctes entà hèr un examen imparciau, mès que mès eth convent de monges (pr'amor qu'ena nòsta societat era hemna patís mès e hè ua sòrta de protèsta en despatriament deth claustre), eth convent de monges, didem, a sense cap de dobte ua cèrta majestat.

Era vida deth claustre, tant austèra e tan monotòna, sivans auem hèt a veir en quauques pincelades, non ei era vida, pr'amor que non ei era libertat; non ei era hòssa, pr'amor que non ei era plenitud; qu'ei eth lòc estranh a on se desnishe, coma de naut dera montanha estant, en un costat er abisme que demoram e en aute er abisme que queiram; qu'ei er estret e bromós limit que separe dus mons, illuminat e escurit pes dus ath còp, eth punt que se confonen eth pericle aflaquit dera vida e eth pericle ombriu dera mòrt; ei era penombra dera hòssa.

Per çò que tanh a nosati, que non credem çò qu'aguestes hemnes cren, mès que viuem coma eres pera fe, non auem pogut pensar jamès, sense un cèrt temor religiós e pietós, sense ua cèrta pietat envejosa, en aguestes creatures plies d'abnegacion, tremoloses e confiades; en aguestes amnes umiles e sublimes que gausen víuer ena vòra madeish deth mistèri, demorant entre eth mon que les ei barrat e eth cèu qu'encara non lo tien

dubèrt, virant eth ròstre entara claretat invisibla, padegant-se damb era conviccion de saber a on ei, aspirant entar abisme e entà çò desconeishut, damb era guardada tachada ena escurina immobila, ajulhades, extasiades, contemplatiues, tremoloses e lèu agarrades a certanes ores pera bohada prigonda dera eternitat.

Libre ueitau: Es cementèris cuelhen çò que les autregen.

I.- A on se tracte de com se pòt entrar en un convent.

En aguesta casa auie "queigut deth cèu" JeanValjean, sivans didie Fauchelevent.

Auie sautat pera paret deth jardin que formaue er angle deth carrèr Polonceau; er imne angelic qu'auie entenut ath miei dera net qu'ère eth cant de maitines des monges; era sala qu'auie vist ena escurina, ère era capelha; eth hantauma estirat en solèr, qu'ère era fraia en acte de reparacion e era campaneta qu'eth sòn bronit l'auie estonat tant, qu'ère era esquera deth jardinèr ajustada ara cama der oncle Fauchelevent.

Ajaçada ja Cosette, Jean Valjean e Fauchelevent auien sopat, coma auem dit, un bocin de hormatge e ua copa de vin ath cant d'un bon huec; e coma eth solet lhet ère ocupat per Cosette s'auien estirat cadun en un hèish de palha. Jean Valjean abans de clucar es uelhs auie dit: "Me cau demorar aciu", e aguestes paraules auien estat rodant tota era net en cervèth de Fauchelevent.

En realitat, ne er un ne er aute auien dormit.

Jean Vajean, en veder-se descubèrt e perseguit per Javert, comprenie qu'autant Cosette coma eth, èren perduts se tornauen a entrar enes carrèrs de París. Donques qu'eth còp de vent que l'auie possat l'auie amiat en aqueth claustre, que non auie senon un solet pensament: demorar-se aquiu. Entà un malerós ena sua posicion eth convent qu'ère ath còp eth refugi mès perilhós e mès segur: eth mès perilhós pr'amor que, en non poder entrar aquiu cap òme, s'ère desnishat ne serie en flagrant delicte, e non li calerie demorar entà vier ena preson; eth mès segur, perque s'artenhie demorar-se, qui l'auie de vier a cercar aquiu? Víuer en un lòc inaccessible qu'ère era sauvacion.

Fauchelevent, ath sòn torn, se copaue eth cap, e acabaue reconeishent que non comprenie ua soleta paraula de çò que se passaue. Com ei que se trapaue aquiu eth senhor Magdalena en tot auer eth jardin tant inaccessible apròp? Es parets que non se sauten. Com ei qu'amiaue ad aquera mainada?

Ua paret verticau non s'escale damb ua mainada en braça. Qui ère aquera mainada? D'a on venguien es dus? Dès que Fauchelevent entrèc en convent non auie entenut a parlar de M… ara vòra deth M…e non sabie arren de çò que s'auie passat. Eth senhor Magdalena auie un aspècte qu'evitaue totes es preguntes; e, ath delà, Fauchelevent se didie: "a un sant que non se li pregunte", pr'amor qu'er alcalde auie sauvat tot eth sòn prestigi entath jardinèr. Sonque per bères paraules que se l'auien escapat a Jean Valjean, eth jardinèr credec poder dedusir qu'eth senhor Magdalena auie hèt falhita e que lo perseguien es sòns creditors o que s'auie comprometut en quauque ahèr politic e li calie amagar-se, çò que non repugnaue a Fauchelevent que, coma lèu toti es campanhards deth nord de França, auie un hons bonapartista. En amagar-se, donc, eth senhor Magdalena auie cercat un asil en convent, e ère normau que volesse demorar en eth. Mès çò d'inexplicable, çò que venguie a parar tostemp Fuchelevent, çò que li copaue eth cap, ère qu'auesse entrat aquiu damb era mainada. Fauchelevent les vedie, les tocaue, les parlaue e non s'ac credie. Çò d'incomprensible s'auie assetat tu per tu ena cabana de Fauchelevent, qu'anaue a paupes ath miei de suposicions, e solet vedie clar qu'eth senhor Magdalena l'auie sauvat era vida. Aguesta certitud unenca que l'ère pro, e ère, entada eth, rason sufisenta. Se didec ada eth madeish: "Ara que me tòque a jo" E higec ena sua consciéncia: "Eth senhor Magdalena non s'ac pensèc tant quan se metec jos era carreta entà sauvar-me". Decidic, donc, que sauvarie ath senhor Magdalena.

Aquerò non siguec cap trebuc entà que se hesse quauques preguntes, e se balhèsse era responsa: "Dempús de çò que hec per jo, se siguesse un lairon, lo sauvaria? Plan que òc. Se siguesse un assassin, lo sauvaria? Exactaments madeish. Donques en èster un sant, lo sauvarè? Madeish".

Mès, demorar-se en convent, be n'ère de mau hèr! Dauant d'aguesta possibilitat, lèu irrealizabla, non arreculèc Fauchelevent, praube companhard picard, sense mès mejans qu'era sua intencion e bona voluntat, e quauquarren d'aguesta astúcia de campanhard botada aqueth còp ath servici d'ua intencion generosa: se prepausèc escalar es impossibilitats deth claustre e es dures asprors dera règla de Sant Benet. Er oncle Fauchelevent qu'ère un vielh qu'auie estat egoïsta tota era sua vida e qu'enes sòns darrèrs dies, coish, malaut, sense cap ligam damb eth mon, trapèc un plaser en er arregraïment; e en veir que podie hèr ua accion vertuosa se lancèc coma un

òme qu'en moment dera mòrt trapèsse jos era sua man un bon veire de vin que non auesse tastat jamès e lo beuesse avidaments. Que podem híger tanben qu'er aire qu'alendaue ja hège bèth temps en aqueth convent auie esbauçat era sua personalitat e auie acabat per hèr-li de besonh ua bona accion, quina que siguesse.

Cuelhec, donc, era sua resolucion: consagrar-se ath senhor Magdalena.

Venguem de cridar-lo praube campanhard, e aguesta qualificacion ei justa, mès incompleta. En punt qu'èm en aguesta istòria ei plan facil dar quauqua idia fisiologica der oncle Fauchelevent. Ère campanahard, mès auie estat curiau, çò que barrejaue era astúcia curiau damb era sua naturau astúcia e cèrta penetracion damb era sua simplicitat. En auer demorat mau en sòn destin, per tòrt de diuèrses causes, passèc de curiau a petit industriau e dempús a carretèr e a bracèr. Ça que la, deishant de cornèr es juraments e foetades qu'an de besonh es shivaus, per çò que semble, ath sòn laguens auie seguit estant curiau. Qu'auie bèth talent naturau; non didie "anca" ne "hujam"; tenguie ua convèrsa, causa estranha en pòble, e es sòns paisans didien d'eth: "Parle lèu coma un senhor de levita". E plan segur, Fauchelevent apertenguie ad aguesta classa qu'eth vocabulari impertinent e superficiau deth passat sègle lo cridaue *entre mercé e vilan* e qu'es metafòres que queiguien deth palau entara cabana qualificauen de un *shinhau vilan e un shinhau ciutadan; sau e pebe.*

Fauchelevent encara que fòrça provat, e autanplan rosigat pera sòrt, esperit usat que mostraue ja era trama, qu'ère un òme capable d'un prumèr movement, e plan espontanèu; qualitat preciosa qu'empedís èster tostemp dolent. Es sòns defèctes e es sòns vicis, pr'amor que les auie, qu'èren suberpausadi; en resumit, era sua fesomia ère d'aqueres que d'apròp simpatizauen damb er observador. Eth sòn ròstre non auie deguna d'aguestes arrupes sinistres, naut de tot deth front, qu'indiquen mauvestat o brutalitat.

A punta de dia, dempús d'auer meditat fòrça temps, er oncle Fauchelevent dauric es uelhs e vedec ath senhor Magdalena, que seigut sus eth sòn hèish de palha guardaue com dormie Cosette. Fauchelevent, s'incorporèc e li didec:

- E ara qu'ètz aciu, com vos ac haratz entà entrar?

Aguestes paraules resumien era question e treigueren a Jean Valjean dera sua meditacion.

Es dus òmes celebrèren ua sòrta de conselh.

- Auetz de començar, didec Fauchelevent, per non botar es pès dehòra d'aguest quarto, ne vos ne era mainada. Un pas en jardin que mos perderie.

- Qu'ei vertat.

- Senhor Magdalena, seguic Fauchelevent, auetz arribat en un moment fòrça bon, voi díder, fòrça dolent: que i a ua monja malauta de gravetat, çò que serie encausa de qué non se passègen guaire per aguest costat. Semble que s'està morint; que son en tot pregar es quaranta ores; tota era comunautat ei en suspens, e non pense senon en aquerò. Era que se va a morir qu'ei ua santa; non ei estranh, donques qu'aciu toti n'èm; era diferéncia entre eres e jo solet s'està en qué eres diden: "era nòsta cèla", e jo digui: "era mia cabana". Ara se va a díder era oracion des agonizants e dempús era des mòrts. Aué que podem èster tranquils; mès que non sai se qué arribarà deman.

- Totun, didec Jean Valjean, aguesta cabana ei un cornèr dera paret; ei amagada pes pardies e pes arbes e non se ve deth convent estant.

- E jo ahigi ad aquerò qu'es monges non s'aprèssen jamès aciu.

- Alavetz?..., didec Jean Valjean.

Agueth "alavetz" signifique: "Me semble que podem demorar aciu amagadi". Ad aquerò responec Fauchelevent:

- Mès que i a es mainades.

- Quines mainades?, preguntèc JeanValjean

Quan Fauchelevent daurie era boca entà explicar çò que venguie de díder, s'entenec ua campanada.

- Era religiosa qu'a mòrt, didec. Aguest qu'ei eth clamor.

E hec un senhau a JeanValjean entà qué parèsse era aurelha.

Alavetz sonèc ua naua campanada.

- Qu'ei eth clamor, senhor Magdalena. Era campana seguirà tocant de menuta en menuta pedent vint-e-quate ores enquia que treiguen eth còs dera glèisa. Per çò des mainades, ja vo'n sabetz que les cau jogar. Enes ores de léser qu'ei pro qu'ua pilòta ròde un shinhau mès enlà, entà que venguen

enquia aciu, a maugrat des proïbicions, a cercar-la e recórrer tot aquerò. Que sòn uns dimònis aguesti querubins.

- Quini?, preguntèc JeanValjean.

- Es mainades. Vos desnisharien de seguit, e cridarien: “Un òme!”. Mès aué, que non vos cau pòur, donques que non i a léser. Eth dia s’aumplirà de pregàries. Entenetz era campana? Coma vos è dit, balharà ua campanada per menuta. Qu’ei eth clamor.

- Ja’c compreni, oncle Fauchelevent; que i a collegiales.

Jean Valjean pensèc: “Atau traparè educacion entà Cosette”

Fauchelevent exclamèc:

- Redena, be n’a de collegiales! E pro que cridarien en veder-vos! E que non hugirien! Pr’amor qu’aciu èster òme ei madeish qu’èster empestat. Ja vedetz qu’a jo me hèn a hèr a portar ua campaneta ena cama coma ua fèra.

Jean Valjean seguie meditant cada còp mès prigondaments.

- Aguest convent que poirà èster era nòsta sauvacion, gasulhèc.

E dempús lheuèc era votz e didec:

- Òc; çò de mau hèr ei demorar-se.

- Non, didec Fauchelevent, çò de mau hèr qu’ei gésser.

Jean Valjean sentec que li venguie era sang en còr.

- Gésser!

- Òc, senhor Magdalena; entà tornar a entrar qu’ei de besonh que gescatz.

E dempús d’auer deishat passar ua campanada, seguit:

- Que non podetz seguir aciu atau. D’a on vietz? Entà jo qu’auetz queigut deth cèu, pr’amor que vos coneishi; mès entàs religioses ei de besonh que s’entre pera pòrta.

S’entenec en aguest moment un tòc pro complicat de ua auta campana.

- A!, didec Fauchelevent, criden as fraies vocaus a capitol. Tostemp que morís quauqu’ua criden a capitol. Que s’a mòrt de maitiada, qu’ei era ora que se sòl morir. Mès, non podetz gésser per a on auetz entrat? A veir, e non ac digui per preguntar, per a on auetz entrat?

Jean Valjean s'esblancossic. Solet era idia de tornar en aqueth carrèr temible lo hège tremolar. Gessetz d'ua sèuva de tigres, e en èster ja dehòra pensatz en efècte que vos balharie un conselh d'amic que vos convidèsse a entrar un aute còp. JeanValjean se figuraue veir a tota era policia escorcolhant eth barri, as agents observant, sentinèles pertot, orribles garres estenudes entath sòn còth, e ath madeish Javert en extrèm dera horcalhada.

- Impossible!, didec. Oncle Fauchelevent, supausatz qu'è queigut deth cèu.

- Òc, ja m'ac pensi, m'ac creigui, responec Fauchelevent. Que non vos cau dider-m'ac. Diu vos aurà cuelhut dera man entà guardar-vos d'apròp e dempús vos aurà deishat. Solet que, solide, deuie voler deishar-vos en un convent d'òmes e s'a enganhat. Tè, un aute tòc. Aguest qu'ei entà dider-li ath portièr que vage a tier-li ua visita ara municipalitat tà que vage a avisar ath mètge des mòrts pr'amor de qué vengue a veir eth cadavre. Tot aquerò qu'ei ua ceremònia de besonh entara mòrt, mès ad aguestes senhores non les shauten guaire aguestes visites. Un mètge non cre en arren. Ven, lhèue eth vel e a viatges ua auta causa. Quina prèssa an auut aguest còp entà avisar ath mètge! Per qué deu èster? Era vòsta mainada dormís. Com se cride?

- Cosette.

- Ei hilha vòsta? O çò qu'ei madeish, ètz eth sòn pairin?

- Òc.

- Ada era que li serà aisit gésser d'aciu. I a ua pòrta amagada que da tath pati. Truqui, eth portièr daurís; jo amii eth mèn tistèr ena espatla; era mainada vie laguens e gèsqui. Er oncle Fauchelevent que ges damb eth sòn tistèr, aquerò qu'ei plan simple. Li dideratz ara mainada que s'estongue quieta jos era tapa. Dempús la dèishi eth temps que calgue ena casa d'ua vielha frutèra, amiga mia, sorda, que s'està en carrèr Camin Verd, a on a un petit lhet. Li diderè ara aurelha qu'ei ua neboda mia, que la tengue aquiu enquia londeman; e dempús era mainada entrarà damb vos; donques que jo facilitarè era entrada. Qu'aurà d'ester atau. Mès, com gesseratz?

Jean Valjean botgèc eth cap.

- Tot s'està en qu'arrés me veigue, oncle Fauchelevent. Cercatz ua manèra de qué gèsca, coma Cosette, en un tistèr e jos ua tapa.

Fauchelevent se gratèc era punta dera aurelha damb eth dit deth miei dera man quèrra, senhau evident d'un gran embolh.

S'entenec un tresau tòc.

- Eth mètge des mòrts se'n va, didec Fauchelevent. Qu'aurà guardat e aurà dit: "qu'ei mòrta, tè". Tanlèu eth mètge a dat eth passapòrt entath paradís, era administracion de pompes funèbres envie un taüt. S'eth mòrt ei ua mair, l'enlençòlen es mairs, s'ei ua fraia, l'enlençòlen es fraies e dempús claui jo era caisha. Aquerò que forme part des mies obligacions de jardinèr, pr'amor que jardinèr a quauquarren d'enterraire. Se bote eth cadavre en ua sala baisha dera glèisa que da tath carrèr, e a on non pòt entrar cap òme senon eth mètge des mòrts; donques que non compdi coma òmes as enterraires e a jo. En aguesta sala ei a on claui era caisha. Es enterraires vien a cuelher-la, e entà dauant, menaire! Se hèn a vier ua caisha ueda, e aciu s'aumplís. Ja vedetz se qué ei un enterrament. *De profundis.*

Un arrai de lum orizontau illuminaue eth ròstre de Cosette dormida, que daurie vagaments era boca e semblaue un àngel beuent era lum. Jean Valjean se metec a contemplar-la. Que ja non escotaue a Fauchelevent.

Eth hèt de non èster escotat que non ei rason entà carar-se. Eth celèbre jardinèr seguic pacificaments era sua parlòta.

- Que hèn eth clòt en cementèri Vaugirard, que, sivans diden, serà suprimit. Ei un cementèri plan ancian, qu'està dehòra des reglaments, que non a unifòrme e va a cuélher era retirada, e ei un malastre pr'amor qu'ei fòrça comòde. Qu'è aquiu a un amic, er oncle Mestienne, er enterraire. Es monges d'aguest convent qu'an eth privilègi d'èster acogades en escurir. I a un decret dera Prefectura balhat exprèssaments entada eres. Mès, be n'a arribat d'eveniments dès ager! Qu'a mòrt era mair Crucifixion. Eth senhor Magdalena a…

- Qu'ei acogat, didec Jean Valjean, arrint tristaments.

Fauchelevent hec un bot en enténer aguesta paraula.

- Diable! Reauments se vos demoratz aciu ei coma se vos acoguèssen.

S'entenec alavetz un quatau tòc. Fauchelevent cuelhec ara prèssa, deth clau, era genolhèra damb era esquera e se la botèc ena cama.

- Aguest còp eth tòc ei entà jo. Me cride era mair prioressa. Vai, m'è punchat damb era punta dera fibèla. Senhor Magdalena, non vos botgètz, e

demoratz-me. Que i a bèra nauetat. S'auetz hame, aquiu traparatz vin, pan e hormatge.

E gessec dera cabana, dident: "Que ja vau, ja vau!"

Jean Valjean lo vedec trauessar eth jardin tant ara prèssa coma li permetie era sua cama torçada, en tot guardar de passa es sòns melons.

Ues dètz menutes dempús, er oncle Fauchelevent, qu'era sua campaneta metie en hujuda as religioses, trucaue leugèraments en ua pòrta; ua votz doça responec: *Tà tostemp, tà tostemp; ei a díder, entratz.*

Aguesta pòrta qu'ère era deth locutòri reservat ath jardinèr entàs besonhs deth servici, qu'ère ath costat dera sala capitulara. Era prioressa, seiguda ena soleta cagira qu'auie en locutòri demoraue a Fauchelevent.

II.- Fauchelevent en preséncia dera dificultat.

Er aire agitat e grèu enes escadences critiques qu'ei plan pròpi de cèrti caráctèrs e de cèrtes professions, e especiauments de prèires e fraires. En moment qu'entrèc Fauchelevent qu'ère estampat aguest doble senhau dera meditacion ena fesomia dera prioressa qu'ère era embelinaira e illustrada senhoreta de Blemeur, mair Innocenta, qu'ère lèu tostemp alègra.

Eth jardinèr hec ua salutacion timida e s'arturèc en lumedan dera cèla. Era prioressa, que passaue es compdes d'un rosari, lheuèc era vista, e didec:

- A! Qu'ètz vos, oncle Fauven?

Tau ère era abreviacion tenguda en convent.

Fauchelevent repetic era sua salutacion

- Oncle Fauvent, vos è cridat.
- Que sò acium reverenda mair.
- Me cau parlar-vos.
- E jo tanben, didec Fauchenlevent damb ua audàcia que l'espairie interioraments, me cau tanben dider-vos ua causa, reverenda mair.

Era prioressa lo guardèc.

- A!, m'auetz de díder quauquarren?
- Ua suplica.
- Plan, donc, parlatz.

Eth brave de Fauchelevent, ex-curiau, pertanhie ara categoria de campanhards qu'an fòrça seguretat. Ua cèrta ignorància qu'ei ua fòrça: non se maufide d'era e enganhe. Pendent es dus ans e quauquarren mès que Fauchenlevent amiaue en convent s'auie guanhat er afècte dera comunautat. Tostemp solitari e tostemp autrejat ath sòn jardin, non li calie en realitat hèr senon èster curiós. Ara distància qu'ère de totes aqueres hemnes, qu'anauen e venguien caperades damb eth sòn vel, non vedie ath sòn dauant senon ua agitacion d'ombres. A truca d'atencion e de penetracion auie arribat a supausar era carn en toti aqueri hantaumes, e atau aqueri cadavres viuien entada eth. Qu'ère coma un sord qu'era sua vista s'alongue, o coma un cèc qu'era sua aurelha se hè mès agudenta. S'auie tengut a compréner eth significat de quauqui tòcs, e ac auie artenhut; de sòrta qu'aqueth claustre enigmatic e taciturn non auie arren amagat entada eth: aquera esfinx li didie ara aurelha toti es sòns secrets. Fauchelevent, en

saber-se'n de tot, ac amagaue tot. Aguest qu'ère eth sòn sistèma. Tot eth convent lo hège estupid, gran merit en religion. Es mairs vocaus hègen cabau d'eth. Qu'ère un mut curiós; bohaue confiança. Ath delà ac hège tot damb fòrça regularitat; e non gessie jamès senon entàs besonhs demostrats deth jardin e deth uart. Aguesta discrecion de gessudes se l'auie fòrça en compde. Non per aquerò auie deishat de hèr a parlar a dus òmes; en convent, ath portièr, que per eth se'n sabie des particularitats deth locutòri; e en cementèri, ar enterraire, que per eth se'n sabie des particuaritats dera sepultura; de sòrta qu'auie, respècte as religioses, ua dobla lum, era ua sus era vida e ua auta sus era mòrt. Mès que non abusaue d'arren. Era congregacion l'estimaue. Vielh, coish, lèu cèc, probablaments un shinhau sord, quines qualitats! Deficilaments se l'aurie pogut remplaçar.

Eth praube, damb era seguretat de senter-se apreciat, comencèc cara a cara dera reverenda prioressa ua arenga de campannhard, pro difusa, e plan prigonda. Parlèc longaments dera sua edat, des sues malauties, deth pes des ans en tot compdar-les dobles des exigéncies, coma era darrèra, per exemple, qu'auie auut de caperar damb tapisi es melons pr'amor d'evitar es efèctes dera lua e acabèc dident qu'auie un frair (era prioressa hec un movement, encara que movement de tranquillitat); que se se lo permetie porie vier a víuer damb eth e ajudar-lo; qu'ère un excellent jardinèr; qu'era comunautat se poirie profitar des sòns bons servicis, mès utils qu'es sòns; que de ua auta manèra, se non s'admetie ath sòn frair, eth, qu'ère eth màger e se sentie ablasigat e inutil entath trabalh se veirie obligat a anar-se'n, e qu'eth sòn frair auie ua mainada que se harie a vier damb eth, e s'educarie ena casa de Diu, e poirie, dilhèu, èster monja bèth dia. Quan auec acabat, era prioressa interrompec eth pas des compdes deth rosari entre es dits, e li didec:

- Vos poiríetz hèr-vos a vier d'aciu enquiara net ua barra fòrta de hèr?
- Entà qué?
- Enà que servisque de palanca.
- Òc, reverenda mair, responec Fauchelevent.

Era prioressa, sense badar boca, se lheuèc e entrèc en quarto deth costat qu'ère era sala de capitol qu'estauen amassades probablaments es mairs vocaus.

Fauchelevent se demorèc solet.

III. Era mair Innocenta.

Passèc apuprètz un quart d'ora. Era prioressa tornèc e se seiguec ena cagira.

Es dus interlocutors semblauen cogitosi. Vam a descríuer çò de milhor pòssible eth dialòg que se formèc:

- Oncle Fauvent.
- Reverenda mair.
- Coneishetz ben era capelha?
- Qu'è en era ua sòrta de horat entà audir era missa e assistir as oficis.
- Auetz entrat en cor quauque viatge?
- Dus o tres còps.
- Se tracte de quilhar ua pèira.
- Pesanta?
- Era lausa deth solèr qu'ei ath cant der autar.
- Era que barre era vòuta?
- Òc.
- Qu'ei un trabalh qu'entada eth mos calerie dus òmes.
- Era mair Ascension, qu'ei fòrta coma un òme, vos ajudarà.
- Ua hemna jamès ei un òme.
- Que non auem senon ua hemna entà ajudar-vos. Cadun hè çò que pòt. Perque Mabillon amie quate centes dètz-e-sèt epistòles de Sant Bernard e Merlonius non n'amie que tres centes seishanta sèt, jo que non mensprèdi a Merlonius Horstius.
- Ne jo tanpòc.
- Eth merit s'està en trabalhar sivans es fòrces. Eth claustre non ei un talhèr.
- E ua hemna non ei un òme. Eth mèn frair òc que n'ei de fòrt!
- Ath delà auratz ua palanca.
- Òc, aguesta ei era soleta clau que va ben entad aguestes pòrtes.
- Era pèira qu'a un anèth.
- Passarè per eth era palanca.
- Era pèira ei plaçada de sòrta que se pòt virar.

- Plan ben, reverenda mair, daurirè era vòuta.
- Es quate mairs cantaires vos ajudaràn.
- E quan sigue dubèrta era tuta?
- Que serà de besonh tornar-la a barrar.
- Arren mès?
- Òc.
- Balhatz-me es vòstes ordes, reverenda mair.
- Fauchelevent, qu'auem confiança en vos.
- Que sò aciu entà aubedir.
- E entà carar.
- Òc, reverenda mair.
- Quan sigue dubèrta era vòuta…
- La tornarè a barrar…
- Mès abans…
- Qué, reverenda mair?
- Que vos calerà baishar quauquarren.

I auec un moment de silenci. Era prioressa dempús de hèr un movement damb eth pòt inferior que semblaue indicar dobte, lo trinquèc:

- Oncle Fauvent?
- Reverenda mair?
- Sabetz qu'aguest maitin a mòrt ua mair?
- Non.
- Non auetz entenut era campana?
- En jardin que non s'enten arren.
- De vertat?
- A penes enteni jo eth mèn tòc.
- Que s'a mòrt en trincar eth dia.
- Ath delà, aguest maitin eth vent que m'ère contrari.
- Qu'a estat era mair Crucifixion, ua benedida.

Era prioressa carèc, botgèc es pòts pendent quauqui moments coma se hèsse oracion mentau, e seguic:

- Hè tres ans que solet per auer vist pregar ara mair Crucifixion, ua jansenista, era senhora Bethume, se hec ortodòxa.
- A!, òc; ara enteni eth clamor, reverenda mair.
- Es mairs l'an amiat entath depaus des mòrts que da tara glèisa.
- Que ja me'n sai.
- Cap òme senon vos pòt, e li cau, entrar en depaus. Susvelhatz ben. Que serie bon veir entrar a un òme en depaus des mòrts!
- Damb mès feqüéncia…
- E?
- Damb mès feqüéncia!
- Qué didetz?
- Digui que damb mès freqüéncia!
- Damb mès feqüéncia que qué?
- Reverenda mair, non digui damb mès freqüéncia que, senon damb mès freqüéncia.
- Non vos compreni. Per qué didetz damb mès freqüéncia?
- Entà díder madeish que vos, reverenda mair.
- Mès jo que non è dit damb mès freqüéncia.
- Non ac auetz dit; mès ac è dit jo entà díder madeish que vos.

En aguest moment sonèren es nau.

- Tàs nau deth maitin, e a tota ora, laudat e adorat sigue eth Santissim Sacrament der autar, didec era prioressa.
- Amen, responec Fauchelevent

Era ora sonèc oportunaments e braquèc eth "damb mès feqüencia". Qu'ei plan probable que damb aguesta interrupcion era prioressa e Fauchelevent non aurien desendravat jamès aguesta madèisha.

Fauchelevent se shuguèc eth front.

Era prioressa gasulhèc un aute còp, coma pregant, e dempús dídec en votz nauta:

- Era mair Crucifixion, en vida, hège fòrça conversions; dempús dera mòrt harà miracles.

- Que les harà!, responec Fauchelevent, en tot hèr-se segur en terren, e esdegant-se entà non tornar a estramuncar.

- Oncle Fauvent, era comunautat qu'a estat benedida ena mair Crucifixion. Sens dobte que non ei entà toti morir coma eth cardenau de Berulle, celebrant era santa missa, e autrejar era amna a Diu prononciant aguestes paraules: *Hanc igitur oblationem*. Mès sense demorar tanta felicitat, era mair Crucifixion a auut ua bona mòrt. Qu'a conservat eth coneishement enquiath darrèr moment; mos parlaue a nosates, e dempús parlaue as angels; que mos a balhat es sues darrères ordes. S'auèssetz mès fe e auéssetz estat ena sua cèla, vos aurie guarit era cama sonque tocant-la. Non hège qu'arrir; se'n sabie qu'auie de ressuscitar en Diu. Era sua mòrt qu'a estat ua glòria.

Fauchelevent credec qu'acabaue ua oracion e didec:

- Amen.

- Oncle Fauvent, mos cau complir era volontat des mòrts.

Era prioressa passèc uns quants compdes deth sòn rosari. Fauchelevent carèc.

Era seguic:

- È consultat sus aguest punt a fòrça gleisèrs que trabalhen ena vinha deth Senhor, que se tien ar exercici dera vida clericau e recuelhen fòrça fruits.

- Reverenda mair, d'aciu estant s'entenen es clamors fòrça mielhor que deth jardin.

- Ath delà d'aquerò, aguesta qu'ei mès qu'ua mòrta, ei ua santa.

- Coma vos, reverenda mair.

- Dormie en taüt de hège vint ans per un brèu exprès deth nòste sant pair Pius VII.

- Eth que coronèc ar em… a Bonaparte.

Entà un òme esdegat coma Fauchelevent, aguest rebrembe ère plan malerós. Erosaments era prioressa, autrejada as sòns pensaments, non l'entenec.

- Oncle Fauvent?, li didec.

- Reverenda mair?

- Sant Diodor, arquevesque dera Capadòcia, volec qu'ena sua sepultura solet s'escriuesse aguesta paraula: *Acarus,* que vò díder vèrme de tèrra; e se hec atau, non ei vertat?

- Òc, reverenda mair.

- Eth benaurat Mezzocane, avesque d'Aquila, volec èster enterrat jos era horca; e atau se hec.

- Qu'ei vertat.

- Terenci, avesque de Porto, ena desbocadura deth Tibet, demanèc que s'escultèsse en sòn sepulcre eth signe que botauen ena sepultura des parricides, damb er in de qué es caminaires escopissen ena sua hòssa. E atau se hec. Que mos cau aubedir as mòrts.

- Amen.

- Eth còs de Bernard Guidonis, francés, naturau de Roche-Abeille, siguec, sivans auie dispausat, e maugrat ara oposicion deth rei de Castelha, transportat ena glèisa des dominics de Limòges, encara que Bernard Guidonis auie estat avesque de Tuy en Espanha. Se pòt díder çò de contrari?

- Non, reverenda mair.

- Eth hèt, qu'ei testificat per Plantavit de la Fosse.

Tornèren a passar quauqui compdes deth rosari silenciosaments.

Era prioressa seguic:

- Fauvent, era mair Crucifixion serà sepultada en taüt que i a dormit pendent vint ans.

- Qu'ei just.

- Ei ua continuacion deth saunei.

- L'embarrarè en aguest taüt e la clauarè?

- Òc.

- E deisharam enlà era caisha de pompes funèbres?

- Plan que òc.

- Que sò as ordes dera plan reverenda comunautat.

- Es quate mairs cantaires vos ajudaràn.

- A clauar era caisha? Que non me hèn cap manca.

- Non; a baishar-la.

- A on?
- Ara cripta.
- Quina cripta?
- Dejós der autar.

Fauchelevent hec un bot.

- Ara cripa de dejós der autar!
- Dejós der autar.
- Mès…
- Amiaratz ua barra de hèr.
- Òc; mès…
- Quilharetz era pèira metent era barra de hèr en anèth!
- Mès…
- Mos cau aubedir as mòrts. Eth desir suprèm dera mair Crucifixion a estat d'èster enterrada ena cripta, dejós der autar dera capèra, non anar en tèrra profana; demorar mòrta en madeish lòc qu'a pregat en vida. Atau mos ac a demanat, ei a díder, mos ac a manat.
- Mès aquerò qu'ei proïbit.
- Proïbit pes òmes; manat per Diu.
- E se s'arribe a saber?
- Qu'auem confiança en vos.
- Ò, jo sò coma ua pèira d'aguesta paret.
- S'a amassat eth capitol. Es mairs vocaus, que vengui de consultar, e que delibèren encara, an decidit que, d'acòrd damb es sòns desirs, era mair Crucifixion sigue enterrada en sòn taüt e dejós der autar. Guardatz, oncle Fauvent, se s'arribésse a hèr miracles aciu! Quina glòria, en Diu, entara comunautat! Es miracles que gessen des sepulcres.
- Mès, reverenda mair, s'er inspector dera comission de salubritat…
- Sant Benedicte II en matèria de sepultures s'opausèc a Constantin Pogonato.
- Ça que la, eth comissari de policia…
- Chonodemaire, un des sèt reis alemans qu'entrèren enes Gallies jos er empèri de Constanci, arreconeish exprèssaments eth dret des religiosi d'èster enterradi en religion, ei a díder, jos er autar.

- Mès er inspector dera Prefectura…

- Eth mon que non ei arren dauant dera crotz. Martin, onzau generau des cartrossi, balhèc aguesta nòrma ara sua ordre: *Stat crux dum volvitur orbis*.

- Amen, didec Fauchelevent, que seguie imperturbablements eth sòn costum d'esquivar era question tostemp qu'entenie parlar en latin.

Eth que s'a estat sense parlar fòrça temps qu'a besonh de quinsevolh auditòri. Quan eth retoric Gymnastoras gessec dera preson, amiant en còs milenats de dilèmes e silogismes arcaïcs, s'arturèc dauant deth prumèr arbe que trapèc, l'arenguèc e hec grani esfòrci entà convencer-lo. Era prioressa, estacada tostemp ath tribut deth silenci, auie eth còs massa plen e se lheuèc e exclamèc damb ua loquacitat pròpia d'ua martelièra que se quilhe:

- Ara mia dreta qu'è a Benet e ara mia quèrra a Bernard. Qui ei Bernard? Eth prumèr abad de Claraval. Fontaines en Borgonha qu'ei un país benedit per auer-lo vist nèisher. Sa pair se cridaue Tecelino, e sa mair Alethe. Comencèc en Cister entà arribar en Claraval; siguec ordenat abad per avesque de Chalons deth Saona, Guilhèm de Champeaux; auec sèt cents novicis e fondèc cent seishanta monastèris; en.honsèc a Abelardo en concili de Sens en 1140, madeish qu'a Pèir de Bruys e Enric eth sòn disciple, e a ua auta sècta de hòraviadi que se cridauen es apostolics; confonec a Arnald de Brescia; hec sucombir ath monge Raul, aucidor de judius; dominèc en 1148 eth concili de Reims; hec condemnar a Gilbert dera Porée, avesque de Poitiers, e a Eon dera Estela; apraièc es diferéncies des princes; illuminèc ath rei Loís eth Joen; conselhèc ath Papa Eugeni III; apraièc eth Temple; prediquèc era crotzada, hec dus cents cinquanta miracles en vida, e trenta nau en un solet dia. Qui ei Benet? Eth patriarca de Montecassino, eth dusau fondador dera santetat claustrau, eth Basili d'occident. Dera sua ordre an gessut quaranta papes, dus cents cardenaus, cinquanta patriarques, mil sies cents arquevesques, quate mil cinc cents avesques, quate emperaires, dotze emperairitzes, quaranta sies reis, quaranta ua reines, tres mil sies cents sants canonizadi, e perdure encara, dempús de mil quate cents ans. D'un costat Sant Bernard, der aute er agent dera salubritat! D'un costat Sant Benet, der aute er inspector des carrèrs! Er Estat, era policia urbana, es pompes funèbres, es reglaments, era

administracion, qué èm a veir damb tot aquerò? Quinsevolh s'indignarie en veir se com mos tracten. Ne tansevolh auem eth dret de balhar es nòsti cendres a Jesucrist. Era vòsta salubritat qu'ei ua invencion revolucionaria. Diu subordinat ath comissari de policia! Atau ei eth sègle! Silenci, Fauvent!

Fauchelevent, jos aguest torrent, que non ère guaire a gust.

Era prioressa seguic:

- Eth dret deth monastèri ara sepultura que non ei dobtós entad arrés. Non pòden remir-lo senon es fanatics e es hòraviats. Viuem en uns tempsi d'orribla confusion. S'ignòre çò que cau saber, e se sap çò que calerie ignorar. Dominen era ignorància e era impietat. Que i a en aguesta epòca persones que non distinguissen entre eth plan gran Sant Bernard e eth Bernard cridat des praubi catolics, malerós gleisèr que viuie en sègle XIII. D'auti renèguen enquiath punt de comparar eth cadafalc de Loís XVI damb era crotz de Jesucrist. Loís XVI non ère qu'un rei. Tiem compde damb Diu. Non i a ja arren just ne injust. Mo'n sabem deth nòm de Voltaire, e non mo'n sabem deth de Cesar Bus. E totun açò, Cesar de Bus ei un benaurat e Voltaire un malerós. Eth darrèr arquevesque, eth cardenau de Perigord, ne tansevolh sabie que Carles de Condren succedic a Berulle, e Francés de Bourgoin a Condren, e Joan Francés Senault a Bourgoin, e eth pair Santa Marta a Joan Francés Senault. Se sap eth nòm deth pair Coton, non perque siguec un des fondadors que contribusiren ara fondacion der Oratòri, senon perque siguec encausa de juraments entath rei uganaut Enric IV. Era encausa de qué Sant Francés de Sales semblèsse amable ara gent deth sègle ei que sabie hèr jòcs de mans. Ath delà, s'ataque ara religion. E per qué? Perque i a auut maus prèires; perque Sagitari, avesque de Gap, ère frair de Salone, avesque d'Embrun, e ambús seguiren a Mommol. E qué se passe damb aquerò? Dilhèu empedís que Guilhèm de Tours siguesse un sant, e autregèsse era mitat dera capa a un praube? Se perseguís as sants, se barre es uelhs ara vertat; se hè des tenèbres un costum. Es animaus mès herotges son es que non viuen. Arrés pense en lunfèrn entad arren de bon. Ò, coquin pòble! Peth rei signifique aué pera revolucion. Non se sap se qué se deu as viui ne qué as mòrts. Qu'ei enebit morir santaments. Eth sepulcre qu'ei un ahèr civil. Aquerò que còste orror. Sant Leon X escriuec dues cartes, era ua a Pèir Notario, e era auta ath rei des visigòts entà combàter e refusar enes ahèrs que tanhen as mòrts, era autoritat deth pontife e era supremacía der

emperaire. Gautier, avesque de Chalons, s'opausèc en aguesta question a Othon, duc de Borgonha. Era anciana magistratura qu'ère d'acòrd damb aquerò. En d'auti tempsi auíem votz en capitol, enquia e tot enes causes deth sègle. Er abad deth Cister, generau dera ordre, qu'ère conselhèr nat deth parlament de Borgonha. Hègem des nòsti mòrts çò que volíem. Donques qué, eth còs deth madeish Sant Benet non ei en França, ena abadia de Henry, cridada de Sant Benet deth Loira, encara que moric en Italia en Montesasio eth dissabte 21 de mars der an 543? Tot aquerò qu'ei incontestable. Qu'è en òdi as eretges, mès auria mès en òdi ath que sostenguesse çò de contrari. Qu'ei pro liéger a Arnald Wion, a Gabriel Bucelin, a Tritemio, a Maurolico e a Lucas de Achery.

Era prioressa cuelhec alend, e virant-se entà Fauchelevent, li didec:

- Oncle Fauvent, està dit?
- Està dit, reverenda mair.
- Posqui compdar damb vos?
- Aubedirè.
- Plan ben.
- Que sò consagrat complètaments ath convent.
- Donques que ja èm apraiadi. Barraratz eth taüt, es fraies l'amiaràn entara capèra; pregaràn er ofici de difunts e dempús tornaràn en claustre. Tàs onze e mieja vieratz damb era vòsta barra de hèr, e tot se harà damb eth màger secret. Ena capelha non i aurà arrés mès qu'es quate mairs cantaires, era mair Ascension e vos.
- E era monja que sigue en pau.
- Non se virarà.
- Mès entenerà.
- Non escotarà. Ath delà, çò que sap eth claustre ac ignòre eth mon.

I auec ua pausa, era prioressa contunhèc:

- Vos treiratz era campaneta. Qu'ei inutil qu'era monja que sigue en pau se'n sàpie qu'ètz aquiu.
- Reverenda mair?
- Qué, oncle Fauvent?
- A hèt ja era sua visita eth mètge des mòrts?

- La harà aué tàs quate. S'a balhat eth tòc que mane cridar-lo. Mès, qu'ei que non entenetz cap tòc?
- Sonque ne hèsqui cabau deth mèn.
- Plan ben, oncle Fauvent.
- Reverenda mair, s'a besonh d'ua palanca d'aumens sies pès.
- D'a on la treiratz?
- A on i a rèishes que non manquen barres de hèr. Qu'è un molon de hèrs en un cornèr deth jardin.
- Tres quarts d'ora abans dera mieja net, non vo'n desbrembetz.
- Reverenda mair?
- Qué?
- Se quauque viatge vos calesse hèr causes coma aguesta, eth mèn frair ei plan fòrt. Qu'ei un atleta!
- Ac haratz çò de mès lèu possible.
- Jo que non posqui anar guaire rapid. Qu'estongui delicat; plan per aquerò m'anarie ben un ajudant. Que sò coish.
- Èster coish non ei un malastre; qu'ei dilhèu ua benediccion. Er emperaire Enric II que combatèc ar antipapa Gregori, e restablic a Benedicte VIII, qu'a dus subernòms: eth Sant e eth Coish.
- Qu'està fòrça ben aquerò d'auer dus *faustoti*, gasulhèc Fauchelevent, qu'en realitat auie era aurelha un shinhau dura.
- Oncle Fauvent, me pensi que mos cau cuélher ua ora sancèra e encara non serà pro. Seratz ath costat der autar major damb era barra de hèr tàs onze. Er ofici començarà a mieja net e vos cau que tot sigue hèt un quart d'ora abans.
- Qu'ac harè tot entà demostrar era mia estimacion pera comunautat. Qu'ei dit. Clauarè eth taüt e tàs onze en punt serè ena capelha. Seràn aquiu es mairs cantaires e era mair Ascension. Dus òmes que serie plan mielhor. Mès, plan, qu'ei parièr; me harè a vier era mia palanca. Dauriram era vòuta, baisharam eth taüt e tornaram a barrar era vòuta. E dempús s'acabèc; non rèste cap de tralha. Eth govèrn ne ac sospecharà. Reverenda mair, tot ei apraiat d'aguesta sòrta?
- Non.

- Donques qué manque?
- Manque era caisha ueda.

Aquerò costèc ua pausa.

Fauchelevent meditaue, era prioressa meditaue.

- Oncle Fauvent, qué ne haram deth taüt?
- L'acogaram.
- Uet?

Un nau silenci. Fauchelevent hec damb era man quèrra aguest movement que semble dar coma acabada ua question shordaira.

- Reverenda mair, jo sò eth que li cau clauar era caisha en depaus dera glèisa; arrés pòt entrar aquiu senon jo, e taparè eth taüt damb era tela mortuària.
- Òc, mès es mossos, en amiar-lo entath car e baishar-lo ena hòssa, se'n saberàn de seguit que non i a arren ath laguens.
- A, dim…!, exclamèc Fauchelevent.

Era prioressa comencèc a senhar-se e guardèc fixaments ath jardinèr. Er *òmis,* que se li demorèc ena gòrja.

S'esdeguèc a improvisar ua gessuda pr'amor de hèr desbrembar eth renec.

- Reverenda mair, meterè tèrra ena caisha e harà eth madeish efècte que s'amiesse un còs ath laguens.
- Qu'auetz rason. Era tèrra e er òme son ua madeisha causa. Atau, donc, apraiaratz eth taüt uet?
- Ac harè.

Era fesomia dera prioressa, enquia alavetz trebolada e ombriua, se padeguèc. Hec ath jardinèr eth senhau deth superior que ditz adiu der inferior e aguest se filèc de cap ara pòrta. Quan ère a mand de gésser era prioressa lheuèc doçaments era votz.

- Oncle Fauven, que sò contenta de vos. Deman, dempús er entèrrament, hètz-me a vier ath vòste frair e didetz-li que l'acompanhe era mainada.

IV.- De com semble que Jean Valjean auie liejut a Agustin Castillejo.

Es passi d'un coish son coma es guardades d'un guèrch; que non arriben lèu lèu en lòc que se dirigissen. Ath delà, Fauchelevent ère trebolat. Ath delà Fauchelevent ère perplèx. Se tardèc lèu un quart d'ora ena arribar ena cabana deth jardin. Cosette s'auie desvelhat, Jean Valjean l'auie seigut près deth huec; e quan entrèc Fauchelevent li mostraue eth tistèr deth jardinèr, que penjaue dera paret, e en tot dider-li:

- Escota-me ben, mainada. Auem de gésser d'aguesta casa; mès, entornaram en era e i seram fòrça ben. Er amic que s'està aciu te portarà sus era esquia aquiu laguens. Tu me demoraràs ena casa d'ua senhora, a on vierè a cercar-te. Se non vòs que t'agarre era Thenardier, aubedís e non digues arren!

Cosette hec un movement de cap grèuments.

Ath bronit que hec Fauchelevent en daurir era pòrta, se virèc Jean Valjean.

- E qué?
- Tot qu'ei apraiat, e arren ei apraiat, responec Fauchelevent. Qu'è ja eth permís entà entrar-vos; mès abans qu'ei de besonh que gescatz. Aciu que i é eth trebuc. Per çò dera mainada qu'ei aisit.
- L'amiaratz?
- Cararà?
- Jo que ne responi.
- Mès, e vos, senhor Magdalena?

E dempús un silenci plen d'ànsia, exclamèc:

- Mès gessetz per a on auetz entrat!

Jean Valjean, coma eth prumèr viatge, se limitèc a díder:

- Impossible!

Fauchelevent, parlant mèsalèu damb eth madeish que damb Jean Valjean, gasulhèc:

- Que i a ua auta causa que m'enquimère. È dit qu'aumplirè era caisha de tèrra; e ara pensi que, amiant tèrra en sòrta d'un còs non se confonerà,

senon que se botjarà, correrà; es òmes se n'encuedaràn. E ja compreneratz, senhor Magdalena, qu'es agents deth govèrn se'n saberàn.

Jean Valjean lo guardèc atentiuaments, pensant que deliraue.

Fauchelevent seguic:

- Com, macareu, vatz a gésser? E cau que sigue tot hèt, deman! Pr'amor que deman vos è de presentar; era prioressa vos demore.

Alavetz expliquèc a Jean Valjean qu'aquerò ère ua recompensa per un servici qu'eth, Fauchelevent, li hège ara comunautat. Qu'enes sues atribucions i entraue quauquarren d'enterraire; que clauaue eth taüt e ajudaue ar enterraire deth cementèri; qu'era religiosa qu'auie mòrt peth maitin auie demanat èster enterrada en taüt que li servie de lhet, e sepultada ena vòuta de dejós der autar dera capèra; qu'aquerò ère enebit pes reglaments de policia, mès qu'era religiosa ère ua d'aguestes mòrtes qu'arren se les remís; qu'era prioressa e es mairs vocaus credien que les calie complir es desirs dera defuntada, e que tan pejor entath govèrn; qu'eth clauarie eth taüt ena cèla, quilharie era lausa dera capèra e baisharie eth còs ena vòuta; qu'entà recompensar-lo, era prioressa admetie ath sòn frair de jardinèr, e ara mainada d'educanda; qu'eth sòn frair ère eth senhor Magdalena, e era neboda, Cosette; qu'era prioressa l'auie dit que l'amiesse ath sòn frair a londeman pera tarde dempús deth faus enterrament en cementèri. Mès, que non se podie hèr a vier de dehòra ath senhor Magdalena s'eth senhor Magdalena non ère abans dehòra. Aciu que i auie era prumèra dificultat; mès dempús que n'auie ua auta: eth taüt uet.

- Qué ei aquerò deth taüt uet?, preguntèc Jean Valjean.

Fauchelevent responec:

- Eth taüt dera admistracion.

- Quin taüt? De quina administracion?

- Quan se morís ua monja vie eth mètge der ajuntament e ditz: "S'a mòrt ua monja". Eth govèrn envie un taüt; e eth dia a vier un car funèbre e enterraires, que cuelhen eth taüt e l'amien entath cementèri. Vieràn es enterraires e lheuaràn era caisha e non i aurà arren ath laguens.

- Donques metetz-i quinsevolh causa.

- Un mòrt? que non n'è cap.

- Non.

- Donques qué?
- Un viu.
- Quin?
- Jo, didec Jean Valjean

Fauchelevent qu'ère seigut, se lheuèc coma s'auesse crebat un petard jos era sua cagira.

- Vos?
- E per qué non?

Jean Valjean arric damb un d'aguesti arridolets que semblauen un relampit en un cèu d'iuèrn.

- Sabetz, Fauchelevent, qu'auetz dit: "era mair Crucifixion a mòrt." E que jo e ahijut: "e eth senhor Magdalena ei acogat". Donques qu'ei aquerò.
- A!, vo n'arritz; que non parlatz formauments.
- Que parli plan formau. Non me cau gésser d'aciu?
- Plan que òc.
- Vos è dit que cerquetz entà jo un tistèr e ua tapa.
- E qué?
- Eth tistèr serà de pin, e era tapa ua tela nera.
- Non, ua tela blanca. Es monges s'acòguen damb ua tela blanca.
- Anatz a cercar ua tela blanca.
- Qu'ètz un òme coma es auti, senhor Magdalena.

Fauchelevent, dauant d'aguesta pensada qu'ère un des sauvatges e temeraris projèctes dera preson, en gésser des causes pacifiques que l'enrodauen, e barrejar-se damb aquerò qu'eth cridaue "era monotonia dera vida deth convent", sentie un estupor comparable ath d'un passejaire que vedesse ua gaveta metent eth bec entà pescar en arriuet deth carrèr Sant Dionisi.

Jean Valjean seguic:

- Se tracte de gésser d'aciu sense èster vist; donques aguesta qu'ei ua manèra. Mès abans, didetz-me. Com se hè tot? A on ei aguest taüt?
- Eth qu'ei uet?
- Òc.

- Aquiu, en lòc que se cride era sala des mòrts. Qu'ei sus dus cavalets e jos era tela mortuòria.
- Quina longada a era caisha?
- Sies pès.
- E qué ei era sala des mòrts?
- Qu'ei ua cramba der embaish qu'a ua hièstra damb ua rèisha entath jardin e ei barrada peth laguens, damb un contravent e dues pòrtes, ua que da tath convent e era auta tara glèisa.
- A quina glèisa?
- Ara glèisa deth carrèr. Ara glèisa de toti.
- Auetz es claus d'aguestes dues pòrtes?
- Non. Qu'è era clau dera pòrta que da tath convent; eth portièr tie era dera pòrta que da tara glèisa.
- E quan daurís aguesta pòrta eth portièr?
- Solet entà deishar entrar as enterraires que vien a cercar eth taüt. Quan eth taüt ges se barre era pòrta.
- Qui claue era caisha?
- Jo.
- Qui met era tela ath laguens?
- Jo.
- Vos solet?
- Cap aute òme, exceptat eth mètge dera policia, pòt entrar ena sala des mòrts. Atau ei escrit ena paret.
- E poiríetz aguesta net quan toti dormisquen en convent, amagar-me a jo en aguesta sala?
- Non. Mès, vos posqui amagar en un quartet escur que da tara sala des mòrts, a on sauvi es mèns utisi d'enterrar e qu'è era clau.
- A quina ora vierà deman eth car entà cuélher eth taüt?
- Tàs tres dera tarde. Er enterrament se hè en cementèri Vaugirard, un shinhau abans d'escurir. Que non ei apròp.
- Serè amagat en quartet des utisi tota era net e tot eth maitin. E minjar? Qu'aurè hame.
- Ja vos manarè quauquarren.

- Me podetz vier e embarrar en taüt tàs dues.

Fauchelevent arreculèc hènt petar es dits.

- Mès aquerò qu'ei impossible!

- Bè! Cuélher un martèth e clauar uns claus en ua husta!

Çò que semblaue extraordinari entà Fauchelevent qu'ère plan simple, didem, entà Jean Valjean qu'auie trauessat pejors estrets. Qui a estat ena preson que se'n sap der art d'arropir-se, sivans eth diamètre que permet era evasion. Eth forçat, qu'ei estacat ara hujuda coma eth malaut ara crisi que lo sauve o lo pèrd. Ua evasion qu'ei ua garison. E qué ei çò que non se hè entà guarir-se? Deishar-se embarrar e amiar en un calaish coma un hardèu, víuer en ua caisha, trapar aire a on non n'a, estauviar era respiracion ores sanceres, saber estofar-se sense morir; tot aquerò qu'ère un des ombrius talents de Jean Valjean.

Ath delà d'aquerò, un taüt damb un òme viu ei ua estratagèma de forçat, mès tanben d'emperaire. S'auem de creir ath monge Agustin Castillejo, aguesta siguec era manèra que tenguec Carles V entà veir per darrèr viatge ara Blomberg, dempús dera sua abdicacion, entà hèr-la entrar e gésser en monastèri de Yuste.

Fauchelevent, un shinhau mès tranquil, preguntèc:

- Mès, com poiratz respirar?

- Que ja respirarè.

- En aquera caisha! sonque de pensar-i m'estofi.

- Cercaratz un trepant, haratz quauqui traucs ar entorn dera boca, e clauaratz, sense sarrar-la, era tapa.

- Plan! E se vos acodís eth tossir o esternudar?

- Eth que s'escape non tossís ne esternude. Dempús higec: Oncle Fauchelevent, vos cau decidir: o èster descubèrt aciu, o gésser en car.

Toti auram observat era afeccion des gats a posar-se, en passar entre es huelhes d'ua pòrta miei dubèrta. Qui non a dit a un gat: "Tè, entra, animau!" I a òmes que quan an un incident dubèrt ath sòn dauant tanben an era tendéncia a estar-se trantalhants entre dues resolucions, en tot cràn her que les estronhe eth destin se barren còp sec era aventura. Es mès prudents, per mès gats que siguen, e precisaments perque son gats, corren bèth còp mès perilh qu'es audaci. Fauchelevent qu'ère d'aguesta natura indecisa. Ça

que la, era serenitat de Jean Valjean lo senhoregèc a maugrat sòn, e gasulhèc:

- Era vertat ei que non i a ua auta manèra.

Jean Valjean repliquèc:

- Era soleta causa que m'enquimère ei çò que se passarà en cementèri.

- Donques aquerò ei precisaments çò que a jo non me preocupe bric, didec Fauchelevent. S'auetz era seguretat de poder gésser dera caisha, jo la tengui entà trèir-vos dera hòssa. Er enterraire, qu'ei un embriac amic mèn: er oncle Mestienne; un vielh de viua soca. Er enterraire bote as mòrts en clòt e jo boti ar enterraire ena mia pòcha. Vau a dider-vos se qué se passarà. Arribam un shinhau abans dera net: tres quarts d'ora abans de qué barren eth brescat deth cementèri. Eth car arribe enquiara sepultura e jo lo seguisqui pr'amor qu'ei era mia obligacion. Me harè a vier un martèth, un cisèl, e estialhes ena pòcha. S'arture eth car; es mossos estaquen ua còrda ath taüt e vos baishen ena sepultura. Eth prèire ditz es oracions, hè eth senhau dera crotz, lance era aigua benedida e se'n va. Me demori jo solet damb er oncle Mestienne, qu'ei amic mèn, coma ja vos è dit. E alavetz se passe ua de dues causes: o ei embriac, o non n'ei. Se non ei embriac li digui: "Vene a hèr ua copa, tant qu'encara ei dubèrt eth *Bon Codonh*". Me lo hèsqui a vier, e li hèsqui cuélher ua peta; que non ei de mau hèr embriagar ar oncle Mestienne, pr'amor que tostemp ei ja miei embriac; lo dèishi jos era taula, li trèigui era sua cedula entà poder entrar en cementèri, e entorni solet. Alavetz ja non vos cau auer arren damb degun, senon damb jo. S'ei embriac, li digui: "Tè, jo harè eth trabalh". Se'n va, e vos trèigui deth clòt.

Jean Valjean l'aufric era man, e Fauchelevent se precipitèc entada era damb trenda efusion.

- Qu'ei convengut, oncle Fauchelevent. Tot se passarà ben. "Damb era condicion de qué arren se descompause, pensèc Fauchelevent. Be ne serie d'orrible!".

V.- De com non ei pro èster embriac entà èster immortau.

Londeman, quan se cogaue eth solei, es pòqui passejaires deth baloard deth Maine se treiguien eth chapèu ath pas d'un car funèbre ancian, ornat de esqueletes, tibias e lèrmes. Aguest car amiaue un taüt caperat d'ua tela blanca qu'en era ludie ua grana crotz nera semblabla a ua esqueleta damb es dus braci penjant. Un coche endolat que i anauen un prèire damb sobrepelís e un escolan damb sotana ròia seguie ath car, qu'as sòns costats anauen dus enterraires vestidi de gris damb ornaments neri. Darrèr venguie un vielh damb vestit de pòble e coishejant. Era acompanhada se dirigie entath cementèri de Vaugirard.

Dera pòcha der òme se vedien gésser eth mange d'un martèth, un cisèl e es puntes d'ues estialhes.

Eth cementèri de Vaugirard ère ua excepcion entre es auti de París. Auie, entà didè'c atau, es sòns costums particulars, madeish qu'auie era sua pòrta-cochera e pòrta petita, cridades en barri, pes vielhs, tostemp aganchadi as paraules vielhes, era pòrta nòbla e era pòrta plebèua.

Es bernardes benedictines deth petit Picpus auien artenhut, coma auem dit ja, eth privilègi d'èster enterrades en un lòc a despart, en un terren qu'auie apertengut ara sua comunautat, e pendent era tarde. Es enterraires auien tanben ua disciplina particulara entath sòn servici en cementèri, pera tarde en ostiu, e de nets en iuèrn. Es cementèris de París se barrauen en aquera epòca ena còga; e, en èster aguesta ua mesura d'orde municipau, i ère sometuda ada era eth cementèri de Vaugirard madeish que quinsevolh aute. Era porta nòbla e era pòrta plebèua èren dus brescats contigús plaçadi enes cants d'un pabilhon bastit per arquitècte Perronet, a on s'estaue eth garda deth cementèri. Aguesti brescats virauen inexorablaments sus es sòns gahons en moment qu'eth solei despareishie deth darrèr dera copòla des Invalids. Se s'auie demorat ath laguens bèth enterraire, que non auie ua auta manèra de gésser que presentar era sua cedula d'enterraire autrejada pera administracion de pompes funèbres. En un contravent dera casa deth garda i auie ua sòrta de boèta coma es de corrèus; er enterraire metie aquiu era sua cedula; eth garda l'entenie quèir, tiraue d'ua còrda e daurie era pòrta plebèua. S'er enterraire non auie cedula, li didie eth sòn nòm ath garda, que solie èster ajaçat o adormit, se lheuaue, examinaue ar enterraire

e li daurie era pòrta damb era clau. Er enterraire gessie; mès, pagaue quinze francs de multa.

Aguest cementèri, que damb es sòns privilègis trincaue era simetria administratiua, siguec suprimit pòc dempús de 1830. Eth cementèri de Monte Parnaso, cridat tanben der Orient, lo succedic, e eretèc era famosa tauèrna qu'ère ath sòn costat, qu'auie ua aficha damb un codonh pintat e formaue angle, per un costat, damb es taules des beuedors e, per aute, damb es hòsses, en tot hèr veir aguesta inscripcion: *Tath bon codonh*.

Eth cementèri Vaugirard qu'ère çò que podie cridar-se un cementèri rosigat. Auie queigut en desuetud. L'invadie era èrba e l'abandonauen es flors; es persones dera classa mieja tenguien compde de qué non les enterrèssen en Vaugirard: flairaue a praube. Eth cementèri deth pair Lachaise, que ja ère ua auta causa! Èster enterrat en cementèri deth pair Lachaise qu'ère coma auer mòbles d'acajó. En aquerò se vedie era elegància. Eth cementèri Vaugirard qu'ère un recinte venerable, plantat coma es ancians jardins francesi, damb carrèrs drets, boisi**,** cipresièrs**,** grèfols, sepulcres ena ombra de quauqui telhs e era èrba plan nauta. Era net ère impausanta en aqueth lòc qu'auie fòrça aspèctes lugubres.

Encara non s'auie cogat eth solei quan eth car funèbre dera tela blanca e era crotz nera entrèc ena albareda deth cementèri Vaugirard. Eth coish que lo seguie ère Fauchelevent.

Er enterrament dera mair Crucifixion ena cripta de dejós der autar, era gessuda de Cosette e era entrada de Jean Valjean ena sala des mòrts s'auien executat sense cap de trebuc e arren auie gessut mau.

Digam, coma de passa, qu'er enterrament dera mair Crucifixion dejós der autar ei, entà nosati ua fauta plan veniau. Qu'ei ua d'aguestes fautes que se retiren fòrça a un déuer. Es religioses l'auien complit, non solet sense temor, senon damb aplaudiment dera sua consciéncia.

En claustre çò que se cride "eth govèrn" non ei qu'ua intrusion dera autoritat, intrusion tostemp discutibla. Çò de prumèr ei era règla; per çò que tanh ath còdi, que ja se veirà. Òmes, hètz totes es leis que volgatz, mès sauvatz-les entà vosati. Eth tribut que se pague ath Cesar non ei senon era rèsta de çò que se pague a Diu. Un prince non ei arren dauant d'un principi.

Fauchelevent anaue coishejant fòrça content darrèr deth car. Es sòns dus complòts, er un damb es religioses, e er aute damb eth senhor Magdalena,

er un en per deth convent e er aute en contra deth convent, auien estat madeish erosi. Era serenor de Jean Valjean qu'ère ua tranquillitat poderosa que se comunicaue as auti. Fauchelevent non dobtaue deth trionf, donques que çò que restaue entà hèr, ja non ère arren. En dus ans auie embriagat dètz còps ar enterraire, ath brave der oncle Mestienne, qu'ère un praube òme. Que hège d'eth çò que volie. L'ornaue eth cap ath sòn gust; e eth cap de Mestienne s'ajustaue ara casqueta de Fauchelevent. Era sua confiança ère, donc, completa.

Quan eth convòi funèbre entrèc en camin qu'amiaue dret entath cementèri, Fauchelevent, plen de satisfaccion, guardèc eth car, e didec a mieja votz heregant es sues gròsses mans.

- Vai, quina trufaria!

S'arturèc eth car qu'auie arribat en brescat. Coma que les calie mostrar era licéncia entar enterrament, er encargat dera pompa funèbre s'auancèc e parlèc un moment damb eth portièr. Pendent aguest collòqui que costèc ua arturada de dues o tres menutes, apareishec un desconeishut e venguec a plaçar-se darrèr deth car, ath cant de Fauchelevent; semblaue un trabalhador, amiaue ua blòda damb granes pòches e ua aishadon jos eth braç.

Fauchelevent tachèc es uelhs en eth.

- Qui ètz?, li preguntèc.

Er òme responec:

- Er enterraire.

Fauchelevent hec eth madeish gèst que se l'auesse queigut ua bala de canon en pièch.

- Er enterraire!
- Òc.
- Vos?
- Jo.
- Er enterraire qu'ei er oncle Mestienne.
- Ère.
- Com qu'ère!
- Qu'ei mòrt.

Fauchelevent ac auie previst tot, exceptat que podesse morir un enterraire. Mès tanben se morissen es enterraires; a truca de hotjar hòsses entàs auti hotgen era sua.

Eth praube òme se demorèc estonat.

- Aquerò que non ei possible!
- Mès n'ei.
- Er enterraire, didec fèblaments, ei er oncle Mestienne.
- Dempús de Napoleon venguec Loís XVIII; dempús de Mestienne, Gribier; aguest ei eth mèn nòm, companh.

Fauchelevent perdec era sang dera cara e examinèc a Gribier.

Ère un òme naut, prim, livid, totafèt funèbre. Semblaue un mètge desacreditat vengut en enterraire.

Fauchelevent se metec a arrir.

A!, didec. Pro que s'apraie eth coquin mon! Er oncle Mestrienne a mòrt; a mòrt, mès que viu en oncle Lenoir. Sabetz se qui ei er oncle Lenoir? Qu'ei era bota de vin des dotze: ei era bota de Surena, macareu!, deth vertadèr Surena de París. A! Eth praube Mestienne s'a mòrt! Me hè dò, qu'ère un bon gojat; mès vos tanben n'ètz. Non ei vertat amic? Vieram amassa a hèr ua copa de seguit.

Er òme responec:

- Jo è estudiat quate ans, e non beui jamès.

Eth car funèbre s'auie metut en marcha e seguie eth carrèr ample deth cementèri.

Fauchelevent auie abracat eth pas; coishejaue, mèsalèu d'ànsia que per besonh.

Er enterraire anaue dauant.

Fauchelevent examinèc de nauèth ar inesperat Gribier. Qu'ère un d'aguesti òmes qu'en tot èster joeni semblen vielhs e que son plan fòrts a maugrat dera sua primesa.

- Camarada!, didec Fauchelevent.

Er òme se virèc.

- Que sò er enterraire deth convent.
- Qu'ètz eth mèn collega, didec er òme.

Fauchelevent, pòc letrat, encara que fòrça complit, se'n sabec que li calie tier-se damb un òme temible, damb un bon parlaire.

- Atau, donc, que moric er oncle Mestienne?, didec.

- Enquias ungles. Diu consultèc eth sòn quasèrn des tèrmes, vedec que l'auie arribat era ora ar oncle Mestienne e moric er oncle Mestienne.

Fauchelevent repetic maquinauments:

- Diu…

- Diu, didec er enterraire damb autoritat; Diu qu'ei entàs filosòfi eth Pair Etèrn e entàs jacobins er Èsser Suprèm.

- Seram amics? didec tremolaments Fauchelevent.

- Que ja n'èm. Vos ètz provincian e jo sò parisien.

- Dus non son amics enquia que beuen amassa. Eth que uede eth sòn veire, uede eth sòn còr. Vieratz a béuer damb jo. Ad aquerò arrés se remís.

- Prumèr qu'ei era obligacion. "Que sò perdut", pensèc Fauchelevent.

Sonque restauen quauqui passi entà arribar en carrèr qu'amiaue tath terren des monges.

- Provincian, higec er enterraire, me cau balhar pan a sèt boques; e coma que les cau minjar, jo non posqui bèuer.

E ahigec damb era satisfaccion deth qu'endónvie ua dita:

- Era sua hame qu'ei enemiga dera mia set.

Eth car hec eth torn a ua plantada de cipresièrs, deishèc eth carrèr ample, ne trauessèc un aute de mès estret, entrèc en un terren sense cultivar e dempús en un matarràs. Aquerò indicaue era proximitat immediata dera sepultura. Fauchelevent amendric encara mès eth sòn pas, mès que non podie arturar eth car. Erosaments era tèrra remoiguda e banhada pes ploges der iuèrn s'apegaue as arròdes a arreculaue era marcha.

Fauchelevent s'apressèc ar enterraire e li didec en votz baisha:

- Que i a plan bon vin en Argenteuil.

- Provincian, didec er òme, jo non auria d'èster enterraire. Eth mèn pair qu'ère portièr en Pritaneo. Me tenguia ara literatura; mès qu'auem auut fòrça malastres: eth mèn pair auec quauques pèrtes ena borsa e m'a calut renonciar a èster autor. Ça que la, sò encara escrivan public.

- Alavetz, non ètz enterraire?, didec Fauchelevent agarrant-se en aguesta arrama massa fèbla.

- Ua causa que non empache era auta. Me tengui as dues professions.

Fauchelevent non comprenec aguesta paraula

- Anem a béuer, li didec.

Aciu mos cau hèr ua observacion. Fauchelevent, per mès inquiet que siguesse, convidaue a béuer; mès que non auie pensat en un punt: qui li calie pagar? Lèu tostemp convidaue eth e pagaue er oncle Mestienne. Mès aquera invitacion ère evidentaments un resultat dera naua situacion creada peth nau enterraire; l'ère de besonh convidar-lo; mès, eth vielh jardinèr deishaue ena ombra, non sense intencion, eth proverbiau quart d'ora de Rabelais. Fauchelevent, a maugrat dera sua emocion, non se n'encuedaue de pagar.

Er enterraire responec damb un arridolet de superioritat:

- Que mos cau minjar. È acceptat eth cargue de successor der oncle Mestienne. Quan un a acabat lèu es sòns estudis, qu'ei filosòf. È ahijut ath trabalh dera man eth deth braç, e è un paravent de memorialista en mercat deth carrèr Sevres. Sabetz a on ei? En mercat des Paraigües. Totes es mosses dera Crotz Ròia que vien entà jo; e jo les escriui es sues declaracions entàs nòvis. Peth maitin escriui cartes amoroses e pera tarde daurisqui sepultures. Tau ei era vida, provincian.

Eth car auançaue. Fauchelevent, en arràs dera sua inquietud, guardaue pertot; gròsses gotes de sudor li baishauen peth front.

- Mès, seguic er enterraire, non se pòt servir a dus senhors; e me cau alistar entre era pluma e era aishada. Era aishada me maumet era man.

Eth car funèbre s'arturèc.

Er escolan baishèc deth coche, e darrèr d'eth eth prèire.

Ua des arròdes deth dauant pujaue un shinhau sus un molon de tèrra; un shinhau mès enlà se vedie ua hòssa dubèrta.

- Vai, quina badinada!, didec Fauchelevent, consternat.

VI.- Entre quate hustes.

Qui i auie en taüt? Jean Valjean.

Jean Valjean que s'auie colocat entà poder víuer aquiu laguens, e a penes podie respirar. Qu'ei, plan que òc, estranh considerar enquia quin punt mos balhe seguretat de tot era seguretat dera consciéncia. Era combinacion pensada per Jean Valjean anaue pro ben dès era vesilha. Jean Valjean compdaue, coma Fauchelevent, damb er oncle Mestienne, e non auie cap de dobte sus eth finau dera aventura. Qu'ei impossible trapar ua situacion mès critica e ua cauma mès completa.

Es quate hustes deth taüt alendauen ua patz orribla. Era tranquillitat de Jean Valjean qu'auie quauquarren deth repaus dera mòrt.

Deth hons deth taüt auie seguit, e seguie, es fases deth terrible drama qu'ère en tot representar damb era mòrt.

Pòc dempús d'auer clauat Fauchelevent era tapa deth taüt, sentec Jean Valjean que l'amiauen e que dempús rodaue. Se'n sabec tanben pera suavitat deth movement que passaue der empeirat entath sable, ei a díder, que gessie des carrèrs e entraue en camin; en enténer un bronit sord e endonvièc que trauessaue eth pònt d'Austerlitz; ena prumèra arturada coneishec qu'entraue en cementèri; ena dusau se didec: "Aciu que i é eth clòt".

Sentec que cuelhien bruscaments era caisha e entenec un aspre heregament enes hustes; coneishèc qu'estacauen un còrda ath taüt entà baishar-lo ena hòssa. Dempús auec ua sòrta de vertige.

Probablaments es sepulturèrs e er enterraire auien hèt oscillar eth taüt e auie baishat eth cap abans qu'es pès. Se remetec de seguit, vedec qu'ère en posicion orizontau e immobil. Qu'auie arribat ath hons deth clòt.

Sentec ua sòrta de heired.

Entenec ua votz glaciau e solemna sus eth sòn cap e escotèc com passauen tan lentaments que les podie enténer, paraules en latin que non comprenec:

- *Qui dormiunt en terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam aeternam eth alii in opprobium, ut videant semper.*

Ua votz infantila responec:

- *De profundis.*

Era votz grèu seguic:

- *Requiem aeternam dona ei, Domine.*

Era votz infantila responec:

- *Et lux perpetua luceat ei.*

Entenec sus era tapa deth taüt coma eth fèble bronit de quauques gotes d'aigua. Qu'ère probablaments aigua senhada.

Alavetz se didec: Qu'ei a mand d'acabar tot aquerò. Un shinhau mès de paciéncia. Ara partirà eth caperan; Fauchelevent se harà a vier a béuer a Mestienne; me deisharàn; dempús vierà Fauchelevent solet e gesserè d'aciu. Tot serà causa d'ua ora."

Era votz grèu tornèc a díder:

- *Requiescat in pace.*

E era votz mainadenca:

- *Amen*.

Jean Valjean, damb era aurelha atentiua, entenec un bronit coma de passi que s'aluenhauen.

"Ja s'en van, pensèc; que sò solet"

Mès, còp sec, entenec sus era sua tèsta un bronit coma eth deth tron que lance eth pericle.

Qu'ère ua palada de tèrra que queiguie sus eth taüt.

Dempús n'entenec ua auta.

Un des traucs qu'alendaue demorèc tapat.

Dempús queiguec ua auta palada. Dempús ua auta.

Que i a causes mès fòrtes qu'er òme mès fòrt. Jean Valjean perdec eth coneishement.

VII.- A on veirà eth lector era origina dera frasa: sauva era cedula.

Veigam se qué ère çò que s'auie passat peth dessús deth taüt que jadie Jean Valjean.

Tanlèu partic eth car, e eth prèire e er escolan pugèren en coche e partiren tanben, Fauchelevent, que non deishaue de uelh ar enterraire lo vedec ajocar-se e agarrar era pala qu'ère clauada verticauments en molon de tèrra.

Alavetz Fauchelevent cuelhec ua resolucion suprèma.

Se metec entre era hòssa e er enterraire, crotzèc es braci, e li didec:

- Que jo pagui!

Er enterraire lo guardèc estonat e li responec:

- Eth qué?
- Eth vin.
- Quin vin?
- Eth d'Argenteuil.
- A on ei aguest Argenteuil?
- En *Bon Codonh*.
- Dèisha-me en patz, didec er enterraire.

E lancèc ua palada de tèrra sus eth taüt, que deishèc anar un sorrolh raucós; Fauchelevent se sentec aflaquit e a mand de quèir ena hòssa e cridèc damb ua votz que damb era barrejaue era opression dera angonia:

- Companh!, abans que barren eth *Bon Codonh*!

Er enterraire cuelhec ua naua palada de tèrra.

Fauchelevent seguic:

- Que pagui jo!

E agarrèc deth braç ar enterraire.

- Escotatz-me, camarada, sò er enterraire deth convent e vengui pr'amor d'ajudar-vos. Aquerò qu'ac podem hèr ena net; comencem per béuer un horrup.

Et ath còp que parlaue e s'agarraue ad aguesta insisténcia desesperada, se hège aguesta lugubre reflexion: "E quan age begut, s'embriagarà?"

- Provincian, didec er enterraire, s'ac voletz de vertat, que i sò d'acòrd; beueram, mès dempús deth trabalh; abantes, de cap des manères.

E quilhèc era palada. Fauchelevent l'arturèc.

- Argenteuil de sies.

- A!, didec er enterraire, qu'ètz campanèr. Din don, din don; non sabetz senon díder aquerò. Anatz-vo'n, anatz-vo'n a tocar.

E lancèc ena hòsa era dusau palada.

Fauchelevent arribèc en aqueth moment qu'un òme ja non sap se qué ditz.

- Anem a béuer, cridèc; que sò jo eth que pague.

- Dempús qu'ajam enterrat ara joena, didec er enterraire.

E lancèc era tresau palada. Dempús clauèc era pala en solèr, e higec:

- Guardatz; que harà hered aguesta net e era mòrta mos pelejarie se la deishèssem sense ròba.

En aguest moment, en aumplir era pala s'acorbaishaue e deishaue veir miei dubèrta era pòcha dera blòda.

Era vista hòraviada de Fauchelevent queiguec maquinauments sus aguesta pòcha, e s'arturèc.

Eth solei non s'auie encara cogat en orizont; i auie encara pro lum entà que podesse distinguir-se ua causa blanca ath hons d'aquera pòcha dubèrta.

Es vistons de Fauchelevent deishèren anar tot eth huec d'uns uelhs coquins.

Se l'acabaue d'acodir ua idia.

Sense qu'er enterraire, ocupat solet en aumplir era pala, se n'encuedèsse, li metec era man ena pòcha peth darrèr e treiguec era causa blanca que contenguie.

Er enterraire lancèc ena hòssa era quatau palada.

Quan se viraue entà cuélher era cincau, Fauchelevent lo guardèc tranquillaments, e li didec:

- A prepaus, nauèth vengut, auetz era cedula?

Er enterraire se demorèc parat.

- Quina cedula?

- Eth solet s'agògue.

- E qué? Se meterà era còfa de dormir.

- Barraràn eth brescat deth cementèri.
- E qué?
- Auetz era cedula?
- A!, era mia cedula!, didec er enterraire.

E la cerquèc ena pòcha. Dempús d'escorcolhar ua pòcha ac hec ena auta; dempús passèc enes deth justet, campèc eth prumèr e dempús eth dusau.

- Non, didec, que non è era cedula. Me l'aurè desbrembat.
- Quinze francs de multa, didec Fauchelevent.

Er enterraire se metec verd: eth verd ei eth pallitge des fesomies livides.

- Ai, Jesús, mon Diu!, exclamèc. Quinze francs de multa!
- Tres napoleons, didec Fauchelevent.

Er enterraire deishèc anar era pala.

Que l'auie arribat eth moment a Fauchelevent.

- A!, didec, nauèthvengut, que non mos cau desesperar; non se tracte de suicidar-mos, ne de profitar aguesta hòssa. Quinze francs son quinze francs e encara podetz non pagar-les. Jo que sò vielh en mestièr; vos ètz nauèth, e me'n sai a on les dan e a on les cuelhen. Vos vau a balhar un conselh d'amic: Que i a mès que mès ua causa evidenta qu'eth solei se cògue, que tòque ja ena copòla, e qu'eth cementèri se barrarà en cinc menutes.
- Qu'ei vertat, didec er enterraire.
- En cinc menutes que non auetz eth temps entà aumplir era hòssa qu'ei prigonda coma un dimòni e arribar ara ora abans de qué barren eth brescat.
- Qu'ei vertat.
- En aguest cas pagaràtz quinze francs de multa.
- Quinze fancs!
- Mès qu'auetz temps entà… A on demoratz?
- A dus canes dera barralha: un quart d'ora d'aciu en carrèr de Vaugirard, numèro 87.
- Donques qu'auetz temps, en tot lheuant es pès, entà gésser de seguit.
- Ei vertat.

- Un còp dehòra deth brescat, corretz entara vòsta casa, cuelhetz era cedula, entornatz, eth garda vos daurirà; e coma que amiatz era cedula, non i a multa. Enterratz ath mòrt, e jo me demori susvelhant-lo pr'amor de qué non s'escape.
- Que vos deui era vida, provincian.
- Deishatz-me liure eth camp.

Er enterraire, plen de arregraïment, li sarrèc era man e partic ara prèssa.

Tanlèu auec despareishut en matarràs, Fauchelevent entenec qu'es sòns passi s'aluenhauen, dempús s'inclinèc entara hòssa e didec en votz baisha:

- Senhor Magdalena!

Arrés responec.

Fauchelevent tremolèc. Se deishèc quèir ena hòssa mèsalèu que baishèc, se lancèc sus eth taüt e cridèc:

- Ètz aciu?

Seguic eth silenci ena hòssa.

Fauchelevent, privat lèu dera respiracion pera tremoladera que sentie, treiguec eth cisèl e eth martèth e hec sautar era tapa dera caisha. Eth ròstre de Jean Valjean apareishec en crepuscul, palle e damb es uelhs barradi.

Fauchelevent sentec que se li chinauen es peus; se metec de pès, e s'emparèc d'esquia ena paret dera hòssa, lèu queiguent sus eth taüt. Guardèc a Jean Valjean.

Jean Valjean jadie immobil e esblancossit.

Fauchelevent gasulhèc en ua votz baisha coma ua alendada:

- Qu'ei mòrt!

E, lheuant-se, crotzèc es braci tan violentaments que se tustèc es espatles damb es dus punhs.

- Bona manèra qu'è auut entà sauvar-lo!, didec.

Alavetz er òme se metec a somicar e a parlar. Eth monològ existís ena natura; es granes emocions mos hèn a parlar naut.

- Er oncle Mestienne que n'a eth tòrt. Per qué s'a mòrt aguest pèc? Per qué s'auie de morir quan hège mès manca? Eth, qu'a costat era mòrt ath senhor Magdalena. Senhor Magdalena! Ei en taüt; tot s'a acabat. A! Ei aquerò auer sen? Ai!, mon Diu! Qu'ei mòrt! E qué vau a hèr jo ara damb

era sua mainada? Qué diderà era frutèra? Mès, ei possible, mon Diu, qu'un òme coma aguest morisque atau? Quan m'en brembi se com se metec dejós dera mia carreta! Senhor Magdalena! Senhor Magdalena! Que s'a estofat, pro qu'ac didia jo; mès que non me volec creir. Quina coquinada è hèt, tè! Que s'a mòrt aguest brave òme, eth mielhor òme que i auie entre es bravi de Diu! E era sua mainada!. Jo que torni aquiu! Jo me demori aciu! Hèr ua causa atau! Arribar en aguesta edat entà èster dus vielhs lhòcos! Mès, com entrèc en convent? Per aquiu comencèc tot. Que non se pòden hèr aguestes causes. Senhor Magdalena! Senhor Magdalena! Senhor Magdalena! Senhor alcalde!; que non m'enten. Com gesseram ara d'aguesta!

- E se tirassaue es peus.

Entenec en aqueth moment ena luenhor, per entre es arbes, un bronit agudent. Qu'ère eth brescat dethh cementèri que se barraue.

Fauchelevent s'inclinèc sus Jean Valjean e arreculèc còp sec tot çò que se pòt arrecular en ua sepultura. Jean Valjean auie es uelhs dubèrts e lo guardaue.

Veir ua mòrt qu'ei ua causa orribla, mès que veir ua resurreccion non n'ei mens. Fauchelevent se demorèc petrificat, palle, confús, rendut per excès des emocions, sense saber s'auie de tier-se damb un mòrt o damb un viu, e guardant a Jean Valjean que lo guardaue.

- Que me sò esclipsat, didec Jean Valjean; e se seiguec.

Fauchelevent queiguec de jolhs.

- Santa Vèrge!, exclamèc. Quin subersaut m'auetz dat! Dempús se lheuèc e didec: Gràcies, senhor Magdalena!

Jean Valjean qu'ère estavanit. Er aire liure lo remetec.

- Non auetz mòrt! Ò, guaire coratge qu'auetz! Vos è cridat tant que vos auetz desvelhat. Quan vos vedí damb es uelhs barradi didí: "Plan, que s'a estofat". Ò, auria vengut hòl; mès hòl furiós, hòl d'estacar; m'auria hèt a vier a Bicetre. Qué pòdia hèr jo s'auéssetz mòrt? E era vòsta mainada! Era frutera non aurie sabut arren! Se li dèishe era mainada enes braci e eth pairin s'a mòrt! Quina istòria! Sants deth cèu, quina istòria! A!, mès que viuetz. S'a acabat tot.

- Qu'è hered, didec Jean Valjean.

Aguestes paraules rebrembèren a Fauchelevent era realitat, qu'ère pressanta. Aqueri dus òmes, encara que remetudi, amiauen, sense saber per qué, trebolat er esperit; sentien ua causa estranha qu'ère eth reflèx deth sinistre lòc que se trapauen.

- Gescam lèu d'aciu, didec Fauchelevent.

Metec era man ena pòcha e treiguec ua carabassa que s'auie aprovedit.

- Çò de prumèr ua gorjada!, didec.

Era carabassa acabèc çò qu'era brisa auie començat. Jean Valjean beuec ua glopada d'aiguardent, e entrèc en plia possession d'eth madeish.

Gessec deth taüt e ajudèc a Fauchelevent a clauar era tapa.

Tres menutes dempús qu'èren dehòra deth clòt.

Fauchelevent qu'ère tranquil, ath delà. Auie calculat ben eth temps. Eth cementèri ère barrat e non li calie crànher era arribada der enterraire Gribier. Eth "recruta" serie en çò de sòn en tot cercar era cedula sense trapar-la, donques que l'amiaue Fauchelevent ena pòcha. E sense cedula non podie entrar en cementèri.

Fauchelevent cuelhec era pala e Jean Valjean era aishada e enterrèren eth taüt uet.

Quan siguec plia era hòssa, didec Fauchelevent:

- Tè, amiatz era pala jo que me hèsqui a vier era aishada.

Barraue ja era net.

Jean Valjean trapèc quauqua dificultat en botjar-se e caminar; en taüt s'auie heredat e auie cuelhut quauquarren de cadavre. Era anquilòsi dera mòrt l'auie agarrat entre quate hustes e li calec, entà didè'c atau, desgelar-se deth sepulcre.

- Qu'estatz regde, didec Fauchelevent. Qu'ei malastre que jo siga coish; correríem un shinhau.

- Bè!, responec Valjean. Damb quate calhamardades agarraré era fòrça des mies cames.

Partiren peth madeish camin qu'auie vengut eth car funèbre. Quan arribèren en brescat, ja barrat, e en quarto deth garda, Fauchelevent, qu'amiaue era cedula der enterraire, la lancèc ena caisha, eth garda tirèc dera còrda, se dauric era pòrta e gesseren.

- Tot se passe ben! Qu'auetz auut ua idia magnifica, senhor Magdalena!, didec Fauchelevent.

Trauessèren era barralha Vaugirard dera manèra mès aisida deth mon. Enes entorns d'un cementèri ua pala e ua aishada que son dus passapòrts. Eth carrèr de Vauginard ère desèrt.

- Senhor Magdalena, didec Fauchelevent, sense deishar de caminar e lheuant era vista entàs cases, qu'auetz mielhor vista que jo. Mostratz-me eth numèro 87.

- Aciu que i é, precisament.

- Non i a arrés en carrèr, responec Fauchelevent. Balhatz-me era aishada e demoratz-me dues menutes.

Fauchelevent entrèc en numèro 87. Pugèc en prumèr estatge, guidat per instint qu'amie tostemp ath praube entath losat, e truquèc ena escurina ena pòrta d'un humarau. Ua votz responec:

- Tà dauant.

Qu'ère era votz de Gribier.

Fauchelevent possèc era pòrta. Eth quarto der enterraire ère, coma totes aguestes maleroses crambes, ua lucana sense moblar e plia de trastes. Un calaish (dilhèu un taüt), li servie de comòda; ua gèrra de boder hège de plata; un tapís de lhet; eth solèr hège era foncion de cagires e de taules. En un cornèr, sus un pelhòt, qu'ère un retalh vielh de tapís, i auie ua hemna prima, enrodada de mainatges, que formauen un grop confús. Tota era cramba indicaue un gran desorde: semblaue que s'auie passat un tèrratrem. Es tàpies èren dubèrtes, es pelhòts escampilhadi, eth cantre trincat, era mair auie plorat, es hilhs auien recebut bèth còp probablaments; tralhes tot, d'un escorcolh peth menut e extraordinari. Se vedie qu'er enterraire auie cercat en bades era sua cedula e auie hèt responsable d'aguesta pèrta a toti, ena casa, dès eth cantre enquiara hemna. Gribier semblaue desesperat.

Mès Fauchelevent desiraue massa eth finau dera aventura entà observar eth cant trist deth sòn trionf.

Entrèc, donc, e didec:

- Vos hèsqui a vier era pala e era aishada.

Gribier lo guardèc estonat.

- Qu'ètz vos, provincian?

- Deman traparatz era cedula ena casa deth garda deth cementèri.
- E deishèc era pala e era aishada en solèr.
- Qué vò díder aquerò?, preguntèc Gribier.
- Vò díder qu'auetz deishat quèir era cedula dera pòcha; que la trapè en solèr en moment que partíretz; qu'è enterrat ath mòrt e caperat era hòssa; que è hèt eth vòste trabalh; qu'eth garda vos balharà era cedula e que non pagaratz quinze francs. Qu'ei tot, recruta.
- Gràcies, provincian, exclamèc Gribier alugat d'alegria. Eth prumèr viatge serè jo qui pague.

VIII. Interrogatòri d'erosi resultats.

Ua ora dempús, ena escurina dera net, dus òmes e ua mainada se presentèren en numèro 62 deth carrèr Picpus. Eth mès vielh des dus agarrèc eth picaport e truquèc.

Qu'èren Fauchelevent, Jean Valjean e Cosette. Es dus òmes auien anat a cercar a Cosette ena casa dera frutèra deth carrèr Camin Verd, a on l'auie deishat Fauchelevent era vesilha. Cosette s'auie estat aguestes vint-e-quate ores sense compréner arren e tremolant silenciosaments. Tremolaue tant que non auie plorat. Non auie minjat ne dormit. Era prauba frutèra l'auie hèt mil preguntes sense arténhe mès responsa qu'ua guardada trista, tostemp madeisha. Cosette non auie deishat veir arren de çò qu'auie entenut e vist enes darrèri dies. Endonviaue que trauessaue ua crisi e coneishie que li calie èster "prudenta". Qui ei que non a experimentat eth terrible poder d'aguestes tres paraules prononciades en un cèrt ton ena aurelha d'un mainatge espaurit. *Non digues arren*! Era pòur qu'ei muda. Ath delà d'aquerò, arrés sauve un secret coma un mainatge.

Sonque quan dempús d'aguestes vint-e-quate ores auie tornat a veir a Jean Valjean auie lançat tau crit d'alegria que quinsevolh òme cogitós aurie endonviat en eth era gessuda d'un abisme.

Fauchelevent ère deth convent e se'n sabie deth senhau. Totes es pòrtes se dauriren.

Atau se resolvec eth doble e dificil problèma: gésser e entrar.

Eth portièr, qu'auie ja es sues instruccions, dauric era porteta que comunicaue eth pati e eth jardin, e que hè vint ans se vedie encara deth carrèr estant, ena paret deth hons deth pati, dauant dera pòrta-cochera. Eth portièr hec passar as tres per aguesta pòrta e d'aquiu passèren entath locutòri reservat, a on eth dia anterior auie cuelhut Fauchelevent es ordes dera prioressa.

Era prioressa, damb eth rosari ena man, les demoraue ja. Ath sòn costat ère, de pès, damb eth vel plaçat, ua mair vocau. Ua discreta espelma illuminaue, o mielhor dit, hège veir qu'illuminaue eth locutòri.

Era prioressa examinèc a Jean Valjean. Arren escorcolhe autant coma uns uelhs baishi

Dempús li preguntèc:

- Ètz eth frair?
- Óc, reverenda mair, responec Fauchelevent.
- Com vos cridatz?

Fauchelevent responec:

- Darrèr Fauchelevent

Qu'auie auut, plan, un frair cridat Darrèr, que s'auie mòrt.

- D' a on ètz?

Fauchelevent responec:

- De Picquigny, près d'Amiens.
- Quina edat auetz?

Fauchelevent responec:

- Cinquanta ans.
- Quin mestièr?

Fauchelevent responec:

- Jardinèr.
- Ètz bon cristian?

Fauchelevent responec:

- Toti ne son ena nòsta familha.
- Ei vòsta aguesta mainada?

Fauchelevent responec:

- Òc, reverenda mair.
- Ètz sa pair?

Fauchelevent responec:

- Eth sòn pairin.

Era mair vocau didec alavetz ara prioressa, en votz baisha:

- Que respon ben.

Jean Valjean non auie prononciat ua soleta paraula.

Era prioressa guardèc a Cosette damb atencion e didec a mieja votz ara mair vocau:

- Que serà lèja.

Es dues mairs parlèren quauques menutes en votz baisha, en cornèr deth locutòri; e dempús se virèc era prioressa, e didec:

- Oncle Fauvent, cercaratz ua auta genolhèra damb campaneta. Ara que mo'n calen dues.

Efectiuaments, a londeman s'entenien es dues campanetes en jardin, e es religioses non podien tier eth desir de lheuar ua punta deth vel. Ath hons deth jardin, e jos es arbes, se vedie hotjar as dus òmes, Fauchelevent e er aute, un extraordinari eveniment. Se trinquèc eth silenci e vengueren a díder en votz baisha:"Ei un ajudant deth jardinèr".

Es mairs vocaus higien: "Ei un frair der oncle Fauvent".

Jean Valjean s'auie ja installat formauments, amiaue era sua genolhèra de cuèr e era sua campaneta; qu'ère ja ua causa oficiau: se cridaue Darrèr Fauchelevent.

Era causa mès eficaça dera sua admission auie estat era observacion dera prioressa sus Cosette: "Serà lèja".

Tanlèu era prioressa hec aguest pronostic, se hec amiga de Cosette, e l'admetec en collègi coma educanda de caritat.

Tot aquerò qu'ei fòrça logic. Encara que non i age miralhs en convent, es hemnes an era consciéncia dera sua fesomia; e es joenes que se cren beròies non se dèishen hèr monges aisidaments. Era vocacion voluntària que s'està en relacion invèrsa ara beresa, e plan per aquerò se demore mès des lèges que des beròies. D'aciu vie ua viua afeccion as lejors.

Era aventura qu'auem referit agranic ath brave vielh Fauchelevent, qu'artenhec ua capitada tripla: era de Valjean, que sauvèc e li balhèc asil; era der enterraire Gribier, que se didie: "m'a desliurat de pagar era multa"; era deth convent, que gràcies ada eth, sauvant eth còs dera mair Crucifixion, auie pogut evitar eth pagament deth tribut ath Cesar, e complir era volentat dera defuntada. I auec un taüt damb cadavre en petit Picpus, e un taüt sense cadavre en cementèri de Vaugirard; er orden public se trebolèc, plan, prigondaments, mès arrés se n'encuedèc. Per çò que hè ath convent, era sua gratitud entà Fauchelevent siguec fòrça grana, de sòrta que venguec a èster eth milhor des sirvents e eth milhor des jardinèrs. Ena prumèra visita der arquevesque, era prioressa l'ac condèc tot a sa Illustrissima, en tot cohessar-se un shinhau colpabla, mès glorificant-se tanben. Er arquevesque, en gésser deth convent, parlèc d'aquerò damb vantaria e en secret ath senhor Latil, confessor deth frair deth rei e dempús ath cardenau arquevesque de Reims. Era fama de Fauchelevent correc

tèrres e arribèc enquia Roma. Qu'auem vist ua carta dirigida peth Papa regnant alavetz, Leon XII, a un parent sòn dera nunciatura de París, cridat, coma eth, Della Genga, qu'en era se didie çò que seguís: "Semble que i a en un convent de París un excellent jardinèr, qu'ei un sant varon, cridat Fauvent." Mès cap notícia d'aguesta capitada arribèc ena cabana de Fauchelevent, que seguic empeutant, hotjant e caperant es sòns melons, sense auer-ne era mès mendre idia dera sua excelléncia e santetat. Non auie dera sua glòria mès notícies qu'es que podie auer dera sua eth bò de Durham o de Surrey, qu'eth sòn retrait se publiquèc en *Illustrated London News* damb aguesta inscripcion: *Bò qu'a guanhat eth prèmi dera exposicion d'animaus de còrnes.*

IX.- Clausura.

Cosette contunhèc sauvant silenci en convent.

Se credie simplaments hilha de Jean Valjean; e coma que non se'n sabie d'arren, arren podie condar, e en tot cas non aurie desnishat arren. Auem dit ja qu'arren ensenhe eth silenci as mainatges autant coma eth malastre, e Cosette auie patit tant que tot ac cranhie, enquia era sua votz e era sua respiracion. Guaire còps ua paraula auie hèt quèir sus era un lauèg! Mès auie començat a padegar-se dès qu'ère damb Jean Valjean. S'acostumèc lèu lèu ath convent; solet trapaue mens a Caterina, mès que non gausaue didè'c. Ça que la, un viatge li didec a Jean Valjean:

- Pair se me n'auessa sabut me l'auria hèt a vier damb jo.

Cosette, en entrar d'educanda, li calie cuélher eth vestit des collegiales dera casa. Jean Valjean artenhèc que l'entornèssen es vestits que deishèc, ei a díder, eth madeish vestit de dò que la vestic quan la treiguec des garres des Thenardier. Eth vestit non ère encara guaire usat. Jean Valjean sauvèc eth vestit, es cauces de lan e es sabates, damb fòrça canfre e d'autes aròmes qu'abonden enes convents, en ua petita mala que podec procurar-se; ac botèc sus ua cagira ath costat deth sòn lhet e amiaue tostemp era clau damb eth.

- Pair, li didec un dia Cosette, qué tie aguesta caisha que flaire tan ben?

Er oncle Fauchelevent, ath delà dera glòria que venguem de díder, e qu'eth ignorèc, siguec recompensat pera sua bona accion. Prumèr de tot, auec era satisfaccion dera sua consciéncia e, ath delà, auec mens trabalh, en tot dividir-lo damb JeanValjean. Fin finau, coma que li shautaue fòrça eth tabac, en estar-se ath cant deth senhor Magdalena ne prenie ua quantitat dobla qu'abans, e damb fòrça mès plaser, pr'amor qu'ère eth senhor Magdalena qui pagaue.

Es monges non cuelheren eth nòm de Darrèr, e cridèren a Jean Valjean *er aute Fauvent*.

S'aqueres santes hemnes auessen auut era perspicàcia de Javert aurien notat que quan li calie gésser dehòra entàs besonhs deth jardin, gessie tostemp eth Fauchelevent màger, eth vielh, eth delicat, eth coish, e jamès er aute; Mès ja sigue per çò qu'es uelhs tostemps tachadi en Diu non saben

espiar, o ja sigue perque s'estèssen ocupades en espiar-se es ues as autes, era vertat ei que non notèren arren.

Jean Valjean, ath delà, hec fòrça ben en estar-se quiet, e non botjar-se, perque Javert susvelhèc eth barri pendent fòrça temps, mès d'un mes.

Eth convent ère entà Jean Valjean coma ua isla enrodada d'abismes: aqueri quate murs qu'èren eth mon entada eth. Auie pro cèu entà èster tranquil e auie a Cosette entà èster erós.

Comencèc, donc, entada eth ua vida plan agradiua.

S'estaue damb er oncle Fauchelevent ena cabana deth jardin, cabana de mortèr de caudea qu'existie encara en 1845, e ère formada, coma auem dit, per quate pèces totafèt desmoblades que solet auien es parets. Er oncle Fauchelevent l'auie cedit era principau ath senhor Magdalena, encara que Jean Valjean s'auie remit ad aquerò. Era paret d'aguest quarto, ath delà deth clau destinat a penjar era genolhèra e eth tistèr que tenguie Fauchelevent, ère ornada damb un papèr moneda reialista de 1783, apegat ena paret peth dessús dera humeneja.

Aguest *assignat*[12] *vendean*[13], auie estat botat aquiu peth jardinèr precedent, ancian *chuan* qu'auie mòrt en convent, e qu'auie succedit Fauchelevent.

Jean Valjean trabalhaue cada dia en jardin e ère fòrça util. Qu'auie estat ena sua joenesa podador e non desconeishie era jardineria. Eth lector rebrembarà que coneishie tota sòrta de recèptes e de secrets de cultiu e ne treiguec profit d'eri. Lèu toti es arbes deth jardin èren sauvatges; les empeutèc e les hec dar excellents fruits.

Cosette auie eth permís entà passar cada dia ua ora ath sòn costat. Coma qu'es fraies èren tostemp tristes e Jean Valjean ère tant amable, era mainada comparaue e l'adoraue. Ara ora en punt corrie entara cabana; e quan entraue ena casòta s'aumplie d'alegria. Jean Valjean se solatjaue e sentie créisher era sua jòia damb era de Cosette. Era alegria qu'inspiram qu'a eth doble encantament de qué luenh d'aflaquir-se damb eth reflèx, entorne entà nosati mès intensa. Enes ores de léser, Jean Valjean guardaue de luenh se com jogaue e arrie Cosette, e distinguie era sua arridalha dera arridalha des autes.

12 Titol que servic de monèda pendent era Revolucion.
13 Nòm des insurrèctes reialistes.

Pr'amor que Cosette ja arrie.

Era figura dera mainada enquia e tot s'auie cambiat de bèra manèra. Qu'auie perdut çò d'ombriu. Er arridolet ei eth solei, esparg es bromes dera fesomia.

Quan acabaue eth léser e tornaue entath convent, Jean Valjean guardaue es hièstres dera classa, e de nets se lheuaue entà guardar es hièstres deth dormitòri.

Mès Diu qu'a es sòns camins: eth convent contribusie, coma Cosette, a mantier e completar en Jean Valjean era òbra der avesque. Qu'ei vertat qu'era vertut per un costat arribe enquiar orgulh; solet ei desseparada d'eth per un petit pònt hèt peth diable. Jean Valjean qu'ère dilhèu près d'aguest pònt, quan era Providéncia l'amièc entath petit Picpus. Tant que non s'auie comparat senon damb er avesque, s'auie creigut indigne, e auie estat umil; mès dès que, hège bèth temps, se comparaue damb es òmes, auie començat a néisher en eth er orgulh. Qui se'n sap se dilhèu, e pòc a pòc, aurie acabat tornant entar òdi?

Eth convent l'arturèc en aguest penent.

Qu'ère aqueth eth dusau lòc de cautivitat que vedie. Ena sua joenesa, en çò qu'auie estat entada eth eth principi dera vida, e dempús nauèraments encara, auie vist un aute lòc òrre, terrible, qu'es sòns rigors auie considerat coma era iniquitat dera justícia, e coma eth crim dera lei. En aquera escadença, dempús dera preson vedie eth claustre; e pensant qu'auie estat ena preson, e qu'ère espectador deth claustre, les comparaue damb ansietat ena sua imaginacion.

Quauqui còps s'emparaue ena pala e baishaue lentaments pera espirau sense pòsa dera meditacion.

Se'n brembaue des sòns ancians companhs e dera sua grana misèria; se lheuauen a punta de dia e trabalhauen enquiara net; a penes les permetien dormir; s'ajaçauen en lhets de campanha e solet les tolerauen un matalàs de dus pecics de celh, en sales que non auien huec mès qu'enes mesi mès durs der an; vestien ua orribla giqueta ròia e se les permetie usar, de gràcia, un pantalon de tela enes grani calors, e ua ahlaçada de lan enes hereds excessiui; non beuien vin, ne minjauen carn, senon quan anauen entath "trabalh". Viuien sense nòm: solet èren coneishudi per numèros; èren lèu

convertidi en chifres e viuien damb es uelhs baishi, era votz baisha, es peus talhadi, jos era verga e ena vergonha.

Dempús, eth sòn esperit se filaue entàs èssers qu'auie ara vista. Aguesti èssers viuien tanben damb es peus talhadi, es uelhs baishi, era votz baisha, non ena vergonha, mès òc en miei dera burla deth mon, non damb era esquia herida de foetades, mès òc maumetuda pes disciplines. Tanben aguesti èssers auien perdut eth sòn nòm entre es òmes; solet èren coneishudi per austèrs subernòms. Jamès minjauen carn, jamès beuien vin, fòrça dies s'estauen en dejun enquiara net. Amiauen, non ua giqueta ròia, senon un susari nere de lan, pesant en ostiu, leugèr en iuèrn, e non li podien trèir ne ahiger arren; que non auien ne tansevolh eth recurs dera tela e dera lan: sies mesi der an vestien camises de bural, que les costauen fèbres. Viuien, non en sales, cauhades solet es dies de rigorós iuern, senon en cèles a on jamès s'alugaue eth huec; dormien, non en matalassi de dus pecics de celh, senon sus era palha. Fin finau, ne tansevolhe se les permetie dormir; totes es nets, dempús d'un dia de trabalh les calie desvelhar-se en cansament deth prumèr saunei; quan començauen a dormir e a cauhar-se s'auien de lheuar e pregar en ua capelha gelada e ombriua, de jolhs sus era pèira.

Quauqui dies, cadun d'aguesti èssers s'estaue, ath delà, dotze ores seguides ajulhat sus eth marme o prosternat damb era cara en solèr e es braci en crotz.

Es auti qu'èren òmes; aguesti qu'èren hemnes.

E qué auien hèt aqueri òmes? Auien panat, violat, saquejat, aucit, assassinat. Èren bandits, fausaris, envenenairi, incendiaris, assassins, parricides. E qué auien hèt aguestes hemnes?. Arren.

D'un costat, eth brigandatge, era fraudaria, era enganha, era violéncia, era lubricidad, er omicidi, toti es sòrtes de sacrilègi, totes es varietats deth crim. Der aute costat, ua soleta causa: era innocéncia.

Era innocéncia perfècta, leu amiada enquia ua misteriosa assumpcion, junhuda ara tèrra pera vertut e ath cèu pera santetat.

D'un costat, confidéncies de crims que se hèn en votz baisha. Der aute, era confession de fautes hèta en vòtz nauta. E quini crimens! Quines fautes!

D'un costat, miasmes; der aute, inefable perhum. D'un costat era pèsta morau, suvelhada per sentinèles de vista, enrodada de canons, avalant

lentaments as sòns empestadi; der aute, ua casta union de totes es amnes en madeish fòcus. Aquiu, es tenèbres; aciu, era ombra; mès ua ombra plia de claror e ua claror plia de treslusor.

Es dus èren lòcs d'esclavitud; mès en prumèr ère possible era redempcion; auie un limit legau tostemp demorat, e ath delà era evasion. En dusau, era perpetuitat, e per tota esperança, ena extremitat luenhana der avier, aguesta lum de libertat qu'es òmes criden era mòrt.

En prumèr, er òme ère solet encadeat per ua cadea; en dusau, pera fe.

Qué gessie deth prumèr? Ua immensa malediccion, eth cruishiment de dents, er òdi, era perversitat desesperada, un crit de ràbia contra era societat umana, un sarcasme contra eth cèu.

Qué gessie deth dusau? Era benediccion e er amor. En aguesti dus lòcs, tan semblables e tan diuèrsi, aguestes dues classes d'èssers realizauen ua madeisha causa: expiacion.

Jean Valjean comprenie plan ben era expiacion des prumèrs; era expiacion personau, era expiacion per eth madeish: Mès que non comprenie era auta, era d'aqueres creatures sense taca e se preguntaue tremolant: "expiacion de qué? Quina expiacion?"

E ena sua consciéncia responie ua votz: "Era mès divina des generositats umanes: era expiacion pes auti".

Aciu mos sauvam quinsevolh teoria personau: que non èm senon narradors; mos metem jos eth punt d'enguarda de Jean Valjean e reviram es sues impressions.

Qu'auie ath sòn dauant eth cim sublim dera abnegacion, eth cim mès naut dera vertut, era innocéncia que perdone es fautes des òmes e les expie ath sòn lòc: era servitud practicada, era tortura acceptada, eth suplici reclamat pes amnes que non an pecat, entà desliurar d'eth, as amnes que l'an cometut: er amor dera umanitat, queiguent en amor de Diu; mès en tot èster desparièr e suplicant: fèbles èssers qu'amassen era misèria des condemnats ar arridolet des escuelhudi.

E alavetz s'en brembaue qu'auie gausat planher-se!

Fòrça còps, ath miei dera net, se lheuaue entà escotar eth cant d'arregraïment d'aqueres creatures innocentes e aclapades de rigor, e sentie hered enes venes en pensar qu'es qu'èren castigadi damb justícia non

lheuauen era votz entath cèu senon entà renegar; e qu'eth, miserable, auie menaçat a Diu.

E, causa estranha que lo hège meditar prigondaments coma un avís en votz baisha dera madeisha Providéncia!, toti es esfòrci qu'auie hèt entà gésser der aute lòc dera expiacion, era escalada, era gessuda dera preson, eth perilh acceptat, enquia e tot era mòrt, era ascension dificila e brusca, les auie calut hèr madeish entà entrar en aguest dusau lòc. Ère dilhèu aguest eth simbòl deth sòn destin?

Aquera casa ère tanben ua preson e se retiraue lugubraments ara auta casa qu'auie hujut. E, ça que la, jamès se l'auie acodit aguesta comparança.

Vedie rèishes, barrolhs, barres de hèr. Entà qué? Entà sauvar angels.

Aqueres nautes tàpies qu'auie vist enrodant a tigres, les vedie ara enrodant a anhèths.

Aqueth qu'ère un lòc d'expiacion e non de castig; mès, non per açò ère mens austèr, mens lugubre, mens inexorable qu'er aute. Aqueres vèrges caminauen mès oprimides qu'es presoèrs. Un vent hered e rude, eth vent qu'auie gelat era sua joenesa, trauessaue eth focus enreishat e encadiat des ihons; ua brisa mès aspra e mès dolorosa bohaue ena gàbia des palomes.

Per qué?

Quan pensaue en aguestes causes s'en.honsaue eth sòn esperit en mistèri dera sublimitat. En aguestes meditacions despareishie er orgulh. Hec tota sòrta de torns sus eth madeish e se'n sabec de qué ère dolent e plorèc fòrça viatges. Tot aquerò qu'auie sentut era sua amna en sies mesi l'amiaue de nauèth entàs santes maximes der avesque: Cosette per amor, eth convent pera umilitat.

Quauqui còps, en barrar era net, en crepuscul, ara ora qu'eth jardin ère desèrt, se lo vedie de jolhs ath miei deth passèg qu'entoraue era capelha, dauant dera hièstra per a on auie guardat era prumèra net, virat de cap ath lòc que sabie qu'era fraia que hège era reparacion ère prosternada en oracion. Pregaue ajulhat dauant d'aguesta monja.

Semblaue que non gausaue ajulhar-se dirèctaments dauant de Diu.

Tot çò que l'entornejaue, aqueth jardin pacific, aqueres flors embaumades, aqueres mainades cridant d'alegria, aqueres hemnes grèus e simples, aqueth claustre silenciós, se li calaue lentaments, e de man en man

era sua amna anaue aquerint eth silenci deth claustre, eth perhum des flors, era patz deth jardin, era ingenuitat des monges e era alegria des mainades. Ath delà, rebrembaue que precisaments dues cases de Diu l'auien acuelhut enes moments critics dera sua vida; era prumèra, quan totes es pòrtes se li barrauen e lo refusaue era societat umana; era segona, quan era societat umana lo tornaue a perseguir e era preson lo tornaue a reclamar; sense era prumèra, aurie queigut en crim; sense era segona, en suplici.

Eth sòn còr se des.hège en arregraïment e estimaue cada còp mès.

Fòrça ans se passèren atau; Cosette anaue creishent.

Conselh Generau d'Aran

Generalitat de Catalunya
Generalitat de Catalonha

Obra Social "la Caixa"

BAQUEIRA/BERET